

sociologický časopis

5

ROČNÍK 23

1987

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Počátek historických změn naší doby ● Základní vztahy prognózy sociálního rozvoje ● Aktuální otázky prognózy sociálního rozvoje a způsobu života ● Prognózování rozvoje socialistického způsobu života ● Budoucnost způsobu života — pokus o hle-

dání odpovědí na otevřené otázky ● Způsob života v důchodovém věku ● Společenské vlastnictví a problém rozporu ● Organizačně metodické zvláštnosti skupinového dotazování ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 5

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 5/1987

STATI

Zich R.: Počátek historických změn naší doby	417
Kutta F.: Základní vztahy prognózy sociálního rozvoje	425
Linhart J.: Aktuální otázky prognózy sociálního rozvoje a způsobu života	440
Suchý J.: Prognózování rozvoje socialistického způsobu života	458
Vítečková J.: Budoucnost způsobu života — pokus o hledání odpovědi na otevřené otázky	470
Malická L.: Způsob života v důchodovém věku	487
Růžička R.: Společenské vlastnictví a problém rozporu	501

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Vojnovová V. D. — Černakovová N. E.: Organizačně metodické zvláštnosti skupinového dotazování	516
---	-----

RECENZE

Ražnok J.: J. Stena, Společenská kontrola a pracovní kolektiv	524
Surynek A.: G. S. Batygin, Obosnovaniye nauchnogo vyvoda v prikladnoj sociologii	526
Demjančuk N.: I. P. Mamykin, Techničeskoje tvorčestvo: Voprosy teorii i metodologii	528

ZPRÁVY A INFORMACE

Bártová E. — Jeřábek H.: Ideologická konference Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV	532
Rendlová E.: Seminář „Rodina a kulturní rozvoj společnosti“	537
Franěk R.: Seminář „Teoretické a metodologické problémy výzkumu mládeže“	540

Počátek historických změn naší doby

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Naše století je charakterizováno nástupem do epochy přechodu lidstva od kapitalismu ke komunismu. Přejít k nové společensko-ekonomické formaci, která neoptimálněji a v zájmu celého lidstva organizuje působení reálných společenských sil, opírajících se o výsledky vědeckotechnické revoluce, je složitým, mnohohvrstevným a dynamickým procesem. Neuskutečňuje se rovnoměrně, není ani záležitostí krátkodobého převratu či jednorázové akce. Jde v pravém slova smyslu o komplexní společenský proces, jehož zdroje vznikaly hluboko ve výrobních vztazích předcházejících společenských formací a na jejichž základě se postupně konstituovala revoluční síla současných dějin — dělnická třída. Revolučnost této třídy není abstraktní vlastnost daná jí zvnějšku. Vyrůstá z konkrétně historických podmínek každodenního života, z její každodenní účasti ve výrobních procesech, z jejího nesmiřitelného vztahu ke kapitálu. Revolučnost třídy má vždy specifickou formu, obsah a intenzitu, odpovídající konkrétní historické situaci. Trvalost revolučnosti dělnické třídy pramení z postavení jejich příslušníků ve výrobních vztazích, které určují její sociální pozici. Je proto stálým zdrojem společenského pohybu a nejvýznamnější sociální silou soudobých dějin.

Velká říjnová socialistická revoluce rozhodujícím způsobem dynamizovala procesy změny společensko-ekonomických formací a ovlivnila zásadním způsobem vývoj veškerého lidstva. Je nesporně největší událostí tohoto století právě tím, že poprvé v historii se v čele revolučních přeměn společnosti objevuje ta sociální třída, která nemá zájem jen na osvobození sama sebe, ale která proto, aby osvobodila sebe musí osvobodit celé lidstvo.⁽¹⁾ Proletariát se stal novým historickým subjektem, který se, v souladu se svými zájmy boje proti vykořisťování, postavil do čela revolučního řešení rozporu mezi společenským charakterem výroby a kapitalistickým způsobem přivlastňování vytvořených hodnot. Imperialismus, který — ve snaze přerozdělit svět — způsobil na počátku tohoto století válku, jež stála statisíce životů, prokázal plně svoji sobeckou a utlačovatelskou podstatu. Přinesl široký rozvoj materiálních podmínek, výroby, vyvolal však komplex nesmiřitelnosti společenských rozporů a konfliktů, z nichž dozrála revoluční situace. Rusko se v dané historické situaci ukázalo být nejslabším článkem imperialismu, rozpory doby se zde vyhroutily nejostřeji. To byly objektivní podmínky, kdy ruský proletariát vedený marxistickou politickou stranou povstal proti kapitálu, aby v hrdiněm boji vytvořil poprvé v dějinách proletářský stát.

Nezbytnou podmínkou tohoto revolučního činu byla existence politické strany proletariátu, která se stala páteří a organizační základnou hnutí. Strana

(1) K. Marx v úvodu knihy *Ke kritice Hegelovy filozofie práva* v souvislosti s odpovědí na otázku německé emancipace uvádí: Jde o vytvoření třídy, která si nedělá „nárok na žádné zvláštní právo, protože se na ní nepáše žádné zvláštní bezprávi, nýbrž bezprávi vůbec, ve vytvoření sféry, která se už nemůže odvolávat na nějaký historický titul, ale jen na lidský titul...“ [Marx-Engels 1976 : 23].

pod vedením V. I. Lenina, poučená z historických zkušeností dlouhodobého boje proletariátu s kapitálem, energicky a promyšleně organizovala nejlepší a nejvyspělejší představitele dělnické třídy i všech ostatních pracujících. Vy-
cházel z důsledně z dialektickomaterialistických metodologických pozic a umož-
nila tím, aby si proletariát osvojil teorii revoluční změny světa, aby plně po-
chopil svoje postavení a historickou úlohu.(2) Stát diktatury proletariátu,
vzniklý z vůle pracujících mas, zahájil před sedmdesáti lety cestu k nové,
spravedlivější společnosti. Je to cesta velmi složitá. Nová povaha sociální
organizace je již od svých dětských let vystavena neustálým tvrdým a nevy-
bíravým útokům všech reakčních sil světa. Budování nové společnosti bylo
rovněž poznamenáno řadou vnitřních rozporů, silným třídním bojem a řa-
dou i subjektivních problémů. Přesto socialismus krok za krokem postupoval
vpřed. Nastolení moci pracujících přineslo nebývalý rozvoj ekonomiky. Ze
zaostalé feudální země vznikla moderní, vyspělá průmyslová velmoc. Byly
vyřešeny složité sociální problémy, nebo vytvořeny podmínky pro jejich
řešení, došlo k nebývalému rozvoji kultury. Velká říjnová socialistická
revoluce „nastartovala“ všechny pokrokové hluboce lidské procesy v oblasti
formování socialistických společenských vztahů, rozvoje výrobního potenciálu,
rozvoje vědy, umění a vzdělanosti. Vznikla nová neantagonistická sociální
struktura společnosti. Přinesla nové formy a podněty pro oblast správy státu,
rozvoj demokracie, nové projevy společenské aktivity mas. Rozhodujícím
způsobem poznamenala celý současný svět. Proto je možno oprávněně kon-
statovat, že: „Nynější sociálně politický charakter světa je zákonitým vý-
sledkem historického procesu, který se zrodil z Října“ [S revoluční 1987 : 4].
Společenský řád nastolený Velkou říjnovou socialistickou revolucí prokázal
svoji sílu ve vítězném boji proti fašismu. Jeho myšlenky zapustily kořeny
v řadě dalších zemí světa, a tam kde byly příslušné podmínky, vznikly další
socialistické země, v jejichž čele stojí vlády pracujícího lidu. Světová socia-
listická soustava je v současné době mocnou silou světového pokroku a roz-
hodující oporou mírových sil světa.

Sedmdesáté výročí Října prožívá Sovětský svaz, socialistické země a všech-
ny pokrokové síly v duchu věčného, realistického pohledu na úspěchy socia-
listické přeměny světa a s vědomím úkolů, které stojí před lidstvem v sou-
vislosti s nezbytností odvrácení hrozby nukleární války. Událostí mimořádného
významu, která otevřela kvalitativně novou etapu dalšího rozvoje, byl XXVII.
sjezd KSSS. Jeho základní dokumenty vycházejí z vědecky důsledné a str-
ničky principiální analýzy všech hlavních oblastí a problémů soudobé epochy.
Sjezd přijal novou redakci programu dalšího budování socialismu v Sovětském
svazu a na základě věčného kritického rozboru dosaženého stavu i analýzy
příčin určité stagnace, k níž ve vývoji sovětské společnosti v posledním de-
setiletí došlo, zformuloval základy strategie společenské přestavby. Důsledná
realizace závěrů XXVII. sjezdu KSSS, jejíž výsledky již dnes můžeme sle-
dovat, přinese řešení všech nazrálých ekonomických, sociálních problémů,
přispěje ke zkvalitnění politického systému socialistické společnosti cestou
rozvoje socialistické demokracie a v neposlední řadě se již dnes stává mocným
podnětem pro rozvoj teorie vědeckého socialismu.

Strategie přestavby se v tomto procesu stala specifickou formou uskuteč-
ňování socialistické revoluční cesty. Její nezbytnost pregnantně vyjádřil M.
Gorbačov na lednovém plénu ÚV KSSS. „Naše úspěchy jsou nesmírné a ne-
sporné a sovětské lidé jsou na ně právem hrdí. Jsou pevným základem pro

(2) K. Marx: „Jako filozofie nachází v proletariátu svou *materiální zbraň*, tak nachází proletariát ve filozofii svou duchovní zbraň...“ [Marx–Engels 1976 : 24].

realizaci nynějších plánů a našich záměrů do budoucnosti. Ale strana musí vidět život v celé jeho šíři a složitosti. Žádné, ani ty největší úspěchy nám nesmějí zastínit ani rozpory ve vývoji společnosti, ani naše chyby a přehmaty“ [O přestavbě 1987 : 3]. Ztráta tempa růstu a některé negativní, socialismu cizí jevy si vyžádaly důslednou analýzu způsobu řízení sovětské společnosti. Výsledky této analýzy spolu s věrností komunistickým ideálům a zodpovědností v boji za mír a sociální spravedlnost na celém světě přivedly sovětské komunisty k rozhodnutí o nezbytnosti přestavby společnosti. Je předpokladem i nástrojem pokračování cesty velkého Října.

Při hledání odpovědnosti za vznik příčin, které vedly ke ztrátě tempa rozvoje země, hromadění potíží a problémů bylo konstatováno, že svůj podíl zde má rovněž zaostávání teoretické fronty, teoretické práce a myšlení. „Teoretické představy o socialismu zůstaly v mnohém na úrovni 30.—40. let, kdy společnost řešila docela jiné úkoly. Rozvíjející se socialismus, dialektika jeho hybných sil a rozporů i skutečný stav společnosti nebyly předmětem hlubokého vědeckého bádání“ [O přestavbě 1987 : 3]. Z vědy se ztratila diskuse a tvůrčí myšlení a převládalo autoritativní posuzování problémů, které pak nemohly být víc než komentovány. To vše nepřispívalo k rozvoji vědy, znemožňovalo její účast na řešení vážných otázek společenského vývoje.

Dialektika procesů socialistické výstavby a boje za světový mír a pokrok, jak je v dokumentech XXVII. sjezdu KSSS rozpracována do nových akčních záměrů, vyžaduje plnou, každodenní a systematickou účast všech hybných sil společnosti. Předpokládá rovněž neustálou vědeckou, kritickou reflexi každého kroku na cestě realizace strategické linie, přestavby a urychlení sociálně ekonomického rozvoje. Vyžaduje zobecňování pozitivních zkušeností, exaktní stanovení příčin negativních jevů, rozvoj teorie a v neposlední řadě posilování jejích prognostických funkcí. Zde nacházejí mohutné podněty pro zdokonalení své práce všechny vědní obory marxismu-leninismu. Mimořádné „společenské objednávky“ v této souvislosti vznikly pro další práci v oblasti marxisticko-leninské sociologie. Také její vývoj v Sovětském svazu byl v minulosti poznamenán celkovým způsobem práce společenských věd. Velmi pregnantně to charakterizuje T. Zaslavská v článku uveřejněném v sovětské Pravdě.(3) Peripetie, jimiž procházel vývoj sociologie v socialistických zemích, jsou nám velice důvěrně známy. Vlekla diskuse o povaze předmětu, funkcích této vědy, která byla spojena se značnou dávkou nedůvěry ze strany ostatních společenských věd i pracovníků decizních orgánů, skutečně způsobily její zpoždění a potřebami praxe. Nicméně situace na úseku rozvoje marxistické sociologie ukazuje, že přesto byly vytvořeny teoretické, metodologické i praktické předpoklady pro to, aby tato věda mohla v příštím období mnohem účinněji zkoumat sociální procesy, a aby výsledky tohoto poznání efektivně vstupovaly do praxe. Výsledky poznání souvislosti sociálního rozvoje, poznatky o sociální struktuře socialistické společnosti, způsobu života, vývoje socialistického vědomí apod., tvoří všeobecně dobré předpoklady pro povznesení badatelské práce na úroveň současných potřeb. Nesporně je však třeba souhlasit s T. Zaslavskou, že chybí koordinovaný a účinný dialog mezi sociologií a praxí, který by mohl přinést řadu podnětů pro zdokonalení řídicí práce. K zlepšení této situace je třeba, aby na jedné straně pracovníci řídicí sféry plně docenili úlohu sociologického poznání a na druhé straně musí sociologové

(3) „I když většina sociologických výzkumů je zaměřena na pomoc praxi, je reálná účast sociologů na řízení malá. Upřímně řečeno, těžko bychom uvedli rozhodnutí shora, jež by se týkalo základních zájmů mnoha sociálních vrstev a skupin, jež by vycházela z předem uskutečněného spolehlivého sociologického výzkumu. Opačné příklady však hledat nemusíme“ [Zaslavská 1987 : 29].

zvýšit účinnost a spolehlivost a také komunikabilitu svých doporučení pro praxi.

Pro metodologii marxisticko-leninské sociologie je významné zdůraznění kontinuity všech základních teoretických a politických koncepcí socialismu, jak to zdůraznil M. Gorbačov v projevu k návrhu nové redakce programu KSSS.

Jestliže je dnes oprávněně kritizováno určité zaostávání teorie, neznamená to změnu základních metodologických principů dialektického a historického materialismu, jež jsou ověřovány historickým vývojem. Předmětem nespokojenosti je způsob rozvoje společenské vědy ve vztahu k potřebám praxe. Kontinuita v teorii a základních metodologických principech je výrazem věrnosti tradicím Velké říjnové socialistické revoluce, důkaz promyšlenosti současné politické orientace, který objasňuje obsah přestavby v kontextu mírového vývoje i dalších perspektiv. „Otázka kontinuity ve vývoji teorie a programových zásad strany je otázkou její teoretické principiálnosti a důslednosti, její věrnosti marxismu-leninismu“ [Gorbačov 1986 : 396]. Proces společenské přestavby není tedy z hlediska této metodologie odklonem ani od teorie, ani od praxe výstavby socialismu, je specifickou etapou, směřující k plnému využití všech dosud vytvořených potencií.

Respektování kontinuity v teoretické rovině vyžaduje, jak zdůrazňuje M. Gorbačov, její současný intenzivní rozvoj na základě poznání historických zkušeností. Požadavky přestavby ve spojení s úkoly urychleného rozvoje ekonomické a sociální sféry společnosti ukazují, že sociologické poznání zaostává zejména v oblasti zkoumání zákonů vývoje a fungování sociální sféry socialistické společnosti a jejich souvislostí s ekonomikou a politikou. Otázky sociální struktury, sociálního vývoje a změny byly v minulosti intenzivně zkoumány, avšak v duchu oné „zakřiknuté“ metodologie, vycházející z nedostatků v rozvoji teorie výstavby socialismu, neumožňují hlubší poznání společenských rozporů ani stupně jejich vyhraněnosti a konfliktnosti. Jak k tomuto „zakřiknutí“ však může dojít?

V závislosti na metodologické koncepci, jež má své sociální determinanty, si společenská věda obecně všimá různých stránek společenského pohybu, a to podle své oborové specifiky. Zkoumá různé formy sociální změny, usiluje o poznání jejích příčin a směřuje k exaktnímu definování zákonů společenského vývoje. Samo poznání zákonů společenského vývoje zůstává však jen předpokladem, pokud si je neosvojí příslušný sociální subjekt a nevyužije je ve svém praktickém jednání. V složité sociální determinovanosti společenskovědního poznání se vyjevují hlavní problémy těchto věd. Jejich přístupy, výsledky a aplikace jsou podmíněny skupinovými zájmy a v obecné rovině jsou vždy rozhodujícím způsobem modifikovány zájmy vládnoucí třídy. Z toho plynou problémy kritériální povahy i možnosti využití společenských funkcí vědy. Není novým konstatováním, že společenské funkce vědy jsou nejvíce ovlivňovány politikou. Správné pochopení obsahu a míry političnosti společenské vědy je mimořádně významným faktorem, jenž ovlivňuje nejen bezprostřední využití jejích výsledků. Politická situace, způsob realizace politiky utvářejí, často velmi dlouhodobě, celou konkrétní badatelskou zaměřenost, hodnocení, kvalitu i způsob prezentování výsledků. Formují i osobnosti vědeckých pracovníků, na nichž především záleží, zda a jak budou zkoumány klíčové problémy společenského vývoje a jak budou výsledky tohoto poznání moci být využity v praxi. Složitost zde spočívá v tom, že při poznávání společenských jevů musí věda současně plnit i kritickou funkci ve vztahu k politické sféře a nutně se proto dotýká i určitých zájmů politických

kých struktur společnosti. Tuto složitost řeší vědci v souladu s podmínkami, jež konečným dává sama politická sféra, s povahou své vědy a v souladu se svým osobním zaměřením. Popisnost a abstraktnost společenských věd, jež byly nejednou oprávněně kritizovány stranickými orgány, jsou z tohoto hlediska důkazem toho, že se společenskovědní pracoviště a jednotliví vědci nevyrovnali optimálně s úkoly, které na ně byly kladeny. Signalizují ovšem rovněž fakt, že společensko-politické podmínky pro práci vědy nebyly z tohoto pohledu v minulém období optimální. Za této situace dochází k deformacím stranického přístupu ve společenských vědách. Političnost se z větší části transformuje do následného teoretického zdůvodňování společenské situace a souhlasného komentování opatření decizních orgánů. Spolu s tím se zpravidla přehlíží a zjednodušují negativní společenské jevy, nejsou chápány v dialektice jejich konkrétních příčin, ale spíše jako produkty vnějších vlivů či „pozůstatky minulosti“. Vědecká produkce se pak poněkud přesouvá do apologetické roviny. Ve vědecké práci to přináší nedostatky v rozvoji teorie, potlačení zdůvodněné prognostické činnosti a již zmíněnou popisnost, popřípadě — což v sociologii není běžné — únik k historizování. Na jedné straně pak roste oprávněná nespokojenost s výsledky vědy a na straně druhé u vědců samotných roste nespokojenost s vlastní prací a s využíváním výsledků jejich práce. Skepse, pragmatismus, nedostatek chuti se angažovat a obětovat čas a síly pro poznání jak řešit složité sociální problémy, to jsou rysy, jež konstatujeme v práci zejména části mladší generace společenských vědců. Za této situace není ani překvapující, že jsou znovu, v nové podobě nastolovány staré spory o smyslu hodnocení ve společenskovědních oborech, otázky její třídnosti a často je zpochybňován vědecký charakter těchto věd vůbec.

Mocným podnětem pro rozvoj společenských věd v celém jejich komplexu jsou závěry XXVII. sjezdu KSSS a úkoly a objednávky, které jsou formulovány přímo či nepřímo ve všech dalších dokumentech KSSS. Zde je společenská věda nejen vyzývána k aktivní účasti na procesu přestavby fungování společenského systému, ale je fakticky touto cestou rovněž rehabilitována jako nástroj vrcholného lidského poznání a předpoklad racionality a optimality vývoje celého světa. Stále více akcentuje dialektickomaterialistickou metodologii, kterou tak geniálně prakticky používal V. I. Lenin. Nejsou tedy náhodné časté odkazy na Leninovy práce, návraty k novému studiu jeho způsobu řešení složitých společenských, politických i vědních problémů, s nimiž se v současné době setkáváme. Z Lenina je třeba vyjít i při současném vymezování obsahu političnosti společenských věd. Lenin nikdy nechápal stranickost společenských věd, která je vlastním jádrem jejich političnosti, jako jejich naprostý soulad s politikou; energicky odmítal jakoukoliv apologetičnost a podbízivost společenských vědců. Vyžadoval, aby politika strany, při respektování konkrétní situace, vždy byla opřena o vědu, o vědecké poznání, vědecky zdůvodněné fakty a v této souvislosti si plně uvědomoval význam neustálého rozvoje vědeckého poznání, exaktnosti jeho teorie a argumentace. Stranickost ve vědě je napadána různými buržoazními a revizionistickými představiteli. Stranickost společenskovědního poznání je relativní v tom smyslu, že poznatky mohou být hodnoceny a využity z pozic různých sociálních subjektů. Objektivní stránka stranickosti vědeckého poznání je podmíněna jeho pravdivostí. Je závislá na povaze (pokrokovosti či reakčnosti) sociálních subjektů. Subjekt, který v souladu se svými zájmy usiluje o optimalizaci společenského uspořádání, o překonání třídních antagonismů a zásadních sociálních rozdílů, který při sledování těchto svých zájmů nejvíce v konkrétně historických podmínkách přispívá k vyřešení všech problémů, k zachování

a rozvoji lidského rodu a jeho kultury, naplňuje požadavek pokroku společenského vývoje. Má také největší zájem o pravdivost poznání společenské situace. Tímto sociálním subjektem, jak prokazují i současné převratné jevy společenské přestavby, je nově se vytvořivší socialistická pospolitost pracujících, jejíž jádro tvoří dělnická třída. Tento nový, složitý, vnitřně diferencovaný sociální subjekt se zmocňuje společenskovědního poznání a využívá je k zdokonalování společenského řízení a uskutečňování programu výstavby socialismu. Součástí procesů přestavby je proto také současné konstituování tohoto nového subjektu socialistické společnosti. Jeho identifikaci naše společenská věda zatím dostatečně neprovedla. Je to způsobeno jednak dnes již „tradičností“ pohledu na vývoj sociální struktury, spočívajícího v optice sblížování tříd a homogenizace společnosti, což komplikuje možnost exaktního poznání obecného a specifického. „Tradicionalismem“ je poznamenána i v podstatě opačná metoda zkoumání sociální struktury, zdůrazňující význam zachování, popřípadě potřebu prohloubení sociální diferenciace jako sociální motivace k výkonu (hlavně odměna, způsob života). Zdá se však, že s využitím konkrétních poznatků z obou těchto způsobů nazírání na sociální strukturu současné socialistické společnosti — neboť nejde z určitého hlediska o nic jiného, než o dva pohledy sociální analýzy — je třeba přesněji poznat celou sociální strukturu, její rozpornost i obrysy nového sociálního útvaru socialistické společnosti. Jsou jím ty skupiny tříd a vrstev, které jsou svou každodenní aktivitou nejbezprostřednější spojeny s reálným fungováním, stavem, potenci a dynamikou rozvoje výrobních sil a které zaujímají ve společensko-ekonomické organizaci práce takové pozice, jež jim umožňují tyto potence realizovat. Existence tohoto subjektu mimo jiné způsobuje, že se značně komplikuje vztah mezi sociální sférou a politikou. Pro potřeby účinného politického řízení je nezbytné hlouběji poznat zprostředkující vliv celé sociální sféry, její rozpornost odrážející se v nové povaze sociálních subjektů a v jejich vzájemných vztazích. Obsahem přestavby je rovněž proces integrace a hledání účinnějšího institucionálního vyjádření tohoto nového subjektu socialistické sociální struktury. Hlavní těžiště, obsah a jeho jádro tvoří dělnická třída v předních pracovních kolektivech, a to v nejtěsnějším spojení s inteligencí. Právě tyto struktury dělnické třídy plní úkoly spojené se strategií urychlování sociálně ekonomického rozvoje a spojování vědeckotechnického pokroku s přednostmi socialistických výrobních vztahů. Těmto otázkám věnuje velkou pozornost XVII. sjezd KSČ. V tvořivé činnosti, iniciativě a uvědomění lidu má socialistická společnost nevyčerpatelné zdroje. V jejich rozvíjení a využívání je základní cesta k tomu, aby se dále upevňovalo postavení pracujících člověka jako hospodáře ve své zemi [Sborník 1986 : 23]. Je třeba rozpracovat nové formy řízení a organizace, aby tato iniciativa byla optimálně využita v zájmu rozvoje celé společnosti.

Etapa společenské přestavby zahrnuje zvýšený zájem o sociální sféru socialistické společnosti. XXVII. sjezd KSSS konstatuje, že právě zde jsou realizovány výsledky ekonomické činnosti, jež se dotýkají zájmů pracujících, zde jsou ztělesněny nejvyšší cíle socialismu. Právě zde se také nejvíce a nejvýrazněji projevuje humánní podstata socialistického řádu, jeho kvalitativní odlišnost od kapitalismu [XXVII. sjezd KSSS 1986 : 43—44]. Sociální politika procesu přestavby sehrává mimořádně významnou úlohu. Je zaměřena nejen na další zdokonalování základních sociálních jistot, jež poskytuje socialistická společnost, ale stává se nástrojem účinného společenského řízení. Je součástí nového efektivnějšího mechanismu řízení, který je předpokladem urychlení hospodářského a sociálního rozvoje. Účinná sociální politika dále předpokládá, že bude prohloubeno vědecké poznání struktury, zákonitostí vývoje a půso-

bení celé sociální sféry. To je mimořádný podnět pro marxistickou sociologii. Především je nezbytné přesněji, než je tomu dosud v sociologické literatuře, identifikovat celý její obsah. Sociální politiku nelze redukovat jen na problematiku sociální struktury, tím méně jen na otázky sociální pomoci a sociální péče. Je nezbytné exaktně poznat vazby mezi všemi oblastmi sociální sféry, zejména pak vztah mezi způsobem života, dynamikou sociální struktury a procesy zdokonalování společenské organizace. Je třeba poznat sociální zdroje intenzifikace národního hospodářství a urychleného zavádění vědy a techniky do výrobních procesů. Tato složitá otázka není nastolována poprvé. Její úspěšné vyřešení však také předpokládá zkoumat jak působí mechanismus sociální spravedlnosti a jakého stupně v prosazení tohoto obecného principu socialistického vývoje je možno dosáhnout v současných podmínkách společenského rozvoje. Je třeba plněji pochopit procesy vzniku potřeb lidí, jejich zdrojů a přetváření v zájmy a jejich přechod v konkrétní jednání. Současně je třeba znát, jak působí zachování určitých zdrojů společenské diferenciaci, jakým způsobem je možno ji regulovat a jaké důsledky lze očekávat při určitých opatřeních realizovaných v této sféře.

K podnětům, jimiž je věda stimulována z oblasti procesů, které je nezbytné řešit při přestavbě fungování socialistické společnosti a které mají své kořeny hluboko v revolučním hnutí proletariátu, patří otázky zdokonalování demokracie celého společenského řízení. Strategii a praxi přestavby socialistické společnosti je v tomto ohledu možno chápat jako kvalitativně nový způsob realizace revolučního vývoje lidstva. Přestavba je vyvolána objektivní nutností překonat překážky, které brání uvolnění a působení všech pozitivních sil socialistické společnosti, a jež vytvořila aktivita pracujících během sedmdesátiletého vývoje socialismu. Znamená to, že je třeba vytvořit nový prostor pro iniciativu lidí. To v současné době předpokládá rozvoj socialistické demokracie v nových účinných formách. Je nezbytné odstranit některé byrokratické zábrany v této oblasti a překonat zdroje formalismu, jež snižují účinnost působení socialistických institucí. Demokracie není samoučelná, neznamená ani nekonečné diskuse, bez řešení, bez aktivity. V socialistických podmínkách má nadále třídní povahu. Předpokládá kritičnost, ale také věcnost a angažovanost v hledání cest a východisek a řešení problémů. Je tedy i výrazem spoluzodpovědnosti za společenské záležitosti, je projevem kolektivismu. Také z této oblasti pro sociologickou badatelskou práci plyne řada významných podnětů.

Ocenit význam Října pro revoluční přeměnu světa, pro budování spravedlivé lidské společnosti, pro společenskovědní sféru znamená plně se angažovat v poznání společenských procesů, obětovat všechny síly pro proniknutí k složitosti jejich vnitřních vazeb, pro rozvinutí tvůrčího myšlení při hledání optimálních mechanismů fungování všech sfér reálného socialismu. V neposlední řadě to vyžaduje prokazovat dostatek stranické a osobní statečnosti při prosazování poznatků a závěrů pravdivého poznání do praktické sféry.

Literatura

- Gorbačov, M.: *Vybrané projevy a statí*. Praha, Svoboda 1986.
Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy I*. Praha, Svoboda 1976.
O přestavbě a kádrové politice strany. Projev generálního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbačova na zasedání ÚV KSSS. Rudé právo 28. 1. 1987.
Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. Praha, Svoboda 1986.
S revoluční vytrvalostí pokračovat v díle Října. Rudé právo 14. 3. 1987.
Zaslavská, T.: *Přestavba a sociologie*. Moskva, Pravda, cit. podle ČTK — Zahraniční aktuality 6. 2. 1987.
XXVII. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Ф. Зих: Начало исторических изменений нашего времени

Современный этап развития человеческого общества характерен переходом от капиталистической общественно-экономической формации к коммунистической. Исторической вехой стала Великая Октябрьская социалистическая революция в России. Новым историческим субъектом стал пролетариат, который в соответствии со своими интересами возглавил решение противоречия между общественным характером производства и капиталистическим способом присвоения. В сложном процессе социалистического строительства отсталая феодальная страна превратилась в современную промышленную великую державу.

Событием исключительной значимости, открывшем качественно новый, требовательный этап дальнейшего развития социализма, стал XXVII съезд КПСС. Он принял новую редакцию Программы КПСС и на основе критического анализа достигнутого положения сформулировал стратегию общественной перестройки. Здесь мощные стимулы для своей работы находят и общественные науки. При учете преемственности в теории и методологии марксистской социологии необходимо углубить ее познавательную и прогностическую деятельность. Необходимо преодолеть схематизм в изучении социальной структуры общества и последовательно вскрывать его противоречивость.

Марксистская социология является оценочной партийной наукой. Для того, чтобы она выполняла свои функции, она должна сохранять определенное расстояние от ежедневной практики и одновременно ее истинно изучать и итоги познания рассматривать в политических связях. Это касается, в частности, области исследования социальной структуры социалистического общества, в котором исторические преобразования, основанные Великим Октябрем, принесли формирование новых качеств социальных субъектов. Социология должна обращать повышенное внимание на всю социальную сферу социалистического общества и на процессы социальной обусловленности развития социалистической демократии.

Значение Великого Октября для преобразования мира состоит также в том, что он принес для развития общественных наук и какие новые знаменательные научные задачи выдвигает реализация коммунизма.

Summary

F. Zich: The Beginning of Historical Changes of Our Time

The present stage of the development of human society is characterized by the transition from the capitalist to the communist socio-economic formation. The Great October Socialist Revolution in Russia was the historical turning point. The proletariat has become the new historical subject; in keeping with its interests, it has assumed the foremost position in solving the contradiction between the social character of production and the capitalist mode of appropriation by way of revolution. In the complex process of socialist construction, the backward feudal country has grown into a big modern industrial power.

An event of extraordinary importance which has opened a new, qualitatively exacting epoch of the further development of socialism was the 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union. This has adopted a new redaction of the programme of the CP of the Soviet Union and, on the basis of a critical analysis of the state attained, formulated the strategy of social reconstruction. Here even the social sciences find powerful stimuli for their work. While respecting the continuity in the theory and methodology of Marxist sociology, its cognitive and prognostic activity must be intensified. It is also necessary to overcome the schematism in examining the society's social structure and consequentially to expose its inconsistencies.

Marxist sociology is a valuating party science. In order to fulfil its functions, it must keep at a certain distance from everyday practice and simultaneously subject it to truthful examination whose results must be conceived in the political context. This particularly applies to the research area concerned with the social structure of socialist society where historical changes launched by the October Revolution have brought forth the constitution of new qualities of social subjects. Sociology should devote more attention to the entire social sphere of socialist society and to processes of social conditioning governing the development of socialist democracy.

The significance of the October Revolution for the transformation of the world also consists in its contribution to the development of social sciences and in the new exacting scientific tasks connected with the realization of communism.

Sociální rozvoj a změna jako předmět sociální prognózy se vztahuje k té stránce společenského rozvoje, která je přímo spjata se subjektivním společenským faktorem — člověkem, rozvíjejícím se v soustavě sociálně třídní struktury a v podmínkách určitého životního způsobu. Jeho obecné rysy jsou v socialismu dány způsobem života vládoucí *dělnické třídy*, jejíž historická mise, likvidace kapitalismu a vybudování socialismu a komunistické beztrádnosti, je totožná se zákonitostmi historického vývoje i zájmy všeho lidu. Současně je však životní způsob různých subjektů sociálně třídní struktury nadán určitými třídními specifiky, které se v průběhu budování socialismu a komunismu postupně stírají na základě homogenizace sociální struktury.

Užší pojetí sociálního rozvoje je svého druhu „analytickou abstrakcí“ části od celospolečenského celku, zahrnujícího v rámci společenských vztahů *vztahy ekonomické a sociální* jako „dvě stránky téže mince“ společenského rozvoje, který jako *přírodně společenský proces* je spjat s kvalitou a rozvojem *přírodního prostředí*, základního prvku *životního prostředí člověka*. Proto i sociální prognóza nemůže od celospolečenských vazeb zcela abstrahovat, musí vycházet z celkového obrazu společnosti, odhazeného *dialektickým a historickým materialismem* a vědeckým komunismem, který je všeobecným metodologickým základem společenskovědního poznání. Úkolem *díleč sociální prognózy v rámci prognózy souhrnné* je tedy prozkoumat jednotlivé sociální jevy, a to na podkladě konkrétní analýzy současnosti, v níž se odrážejí jak prvky odcházející minulosti, tak „zárodky budoucnosti“ (Lenin), které je možno v interakci s progresivními poznatky vědy založit do základu prognostických trajektorií.

Metodickým základem této prognózy je konkrétní rozbor objektivní reality, překonávající nedostatky makrostatistických rozborů, které byly kritizovány již tvůrci prvního perspektivního plánu GOELRO (Strumilin, Kržižanovskij, Němčinov). Tyto rozborů odhalují celkovou dynamiku ekonomického rozvoje, nemohou však postihnout vnitřní dialektickou rozpornost společenských jevů.

Prvořadý *politický význam prognózy* je dán grandiózním úkolem *prozkoumat reálný společenský rozvoj v jeho totalitě*, v jeho vnitřních rozporech (obrážejících se v možnostech mobilizace potenciálních rezerv, odstraňování bariér a rozvinutí progresivních prvků), *promítnout hlavní trajektorie růstu do budoucnosti a formulovat řadu vědecky zdůvodněných doporučení* politické rozhodovací sféry pro její nezastupitelné *strategické rozhodování*. Plnění tohoto úkolu předpokládá důsledný přechod na *týmový, interdisciplinární způsob vědecké práce*, těsnou spolupráci společenskovědních, přírodovědních a technických disciplín, a v oblasti sociální prognózy zvláště těsnou a jednotně řízenou spolupráci řady disciplín společenskovědních.

Politický přístup musí proniknout všemi částmi souhrnné prognózy vůbec a sociální prognózy zvláště, založené na *politice strany*, opřené o marxisticko-leninský teoretický rozbor stavu, současných i budoucích úkolů společnosti.

Prognóza sociálního rozvoje je těsně spjata se *sociální politikou KSČ*.

XXVII. sjezd KSSS i XVII. sjezd KSČ vysoce vyzdvihly prvořadý význam sociální politiky, sledující vzestup životní úrovně lidu, zdokonalování společenských vztahů, prohlubování reálného humanismu, zlepšování všech stránek života, sblížování společenských tříd, sociálních skupin, národů a národností. Realizace úkolů sociální politiky je základem rozvoje velké iniciativy lidových mas (Lenin), které jsou tvůrci veškerých hodnot společenského bohatství. Aby se společenský úkol prosadil, musí se s ním ztotožnit lidové masy, společenské instituce i většina jednotlivců spojených s řešením tohoto úkolu. V tomto smyslu *sociální rozvoj není pouhým důsledkem vědeckotechnického a ekonomického rozvoje, ale i mohutným faktorem intenzifikace a zvyšování efektivnosti výroby a rozvoje všech společenských vztahů*. Ekonomický rozvoj na jedné straně vytváří předpoklady pro realizaci sociálních cílů v ostatních oblastech společenského života, na druhé straně je však sám výrazně podmíněn rozvojem politické a sociální sféry, vyžaduje změny ve formách rozvoje socialistické demokracie, ve stupni rozvoje člověka a pracovních kolektivů, v oblasti vědomí lidí, v životním způsobu i prostředí. Podstatnou součástí těchto změn je plné uvědomění si jednoty vnitřního vývoje socialismu a mezinárodní situace, identifikace veškerého obyvatelstva s mírovou politikou socialistických zemí.

V socialistických zemích se v posledních desetiletích projevil pokles přírůstků makroekonomických ukazatelů (produktivita práce, národní důchod, společenský produkt etc.), který signalizuje dlouhodobé zpomalování všeobecně vysoké dynamiky sociálně ekonomického rozvoje socialismu. Překonání postupné ztráty společenské dynamiky, spojené s přežívajícím extenzivním růstem ekonomiky, je možné jedině na základě *urychlování sociálně ekonomických procesů s cílem podstatného zvyšování společenské produktivity práce*, která je „koneckonců to nejdůležitější pro vítězství nového společenského řádu“ (Lenin). Jestliže vědeckotechnický a ekonomický rozvoj je základem společenského rozvoje, pak *v sociální sféře jsou realizovány výsledky ekonomické činnosti, jež se dotýkají životních zájmů pracujících, zde jsou ztělesněny nejvyšší cíle socialismu* (Gorbačov). Zde se nejvýrazněji projevují historické vymoženosti socialismu, rozdíly mezi kapitalismem, spjatým s maximalizací zisku, a socialismem, směřujícím k všestrannému rozvoji člověka nejen jako pracovní síly, ale jako všestranně rozvinuté osobnosti.

Vymoženosti socialismu je třeba spojit s výsledky vědeckotechnické revoluce, která jako revoluční změna v totalitě výrobních sil podmiňuje i intenzivní převrat v trajektorii ekonomického růstu, spjatého s řádově vyšší úrovní dělby, obsahu a charakteru práce a její produktivity, urychlujícím se pohybem všech objektivních i subjektivních společenských faktorů, z nichž tou měrou, kterou se rozvíjí technika a ekonomika, dostává se do popředí základní subjektivní faktor — člověk sám.

Rozvoj a realizace sociální politiky strany se uskutečňuje prostřednictvím *politického systému*, prohlubováním vedoucí úlohy komunistické strany, zdokonalováním funkcí *socialistického státu a masových organizací pracujících* v čele s ROH a SSM, rozvojem a *prohlubováním socialistické demokracie*. Likvidací buržoazního státu a vznikem socialistického politického systému byly vytvořeny reálné předpoklady cílevědomého, plánovitého budování socialismu. „Jen takové budování si může zasloužit název socialistické, které se bude provádět podle velkého všeobecného plánu“ (Lenin). Proto také do prognózy sociálního rozvoje je začleněna problematika rozvoje *plánovitého řízení sociálních procesů*.

Základním nedostatkem tohoto rozvoje je zastaralost celého hospodářského

mechanismu, vyžadující jeho přebudování. Rozhodujícím směrem zde budou *kvalitativní změny v obsahu státního plánu*. Především bude třeba cílevědomě zvyšovat dlouhodobost, perspektivnost plánovacího systému v cyklu prognóza — program — dlouhodobý a střednědobý plán — projekt — praxe. Bude nutno zajišťovat analýzy kladných i záporných důsledků realizace minulých plánů pro zdokonalení plánů budoucích. To vyžaduje *důsledný přechod na postupné a nepřetržité prognózování a plánování* postupným posouváním jejich časového horizontu.

Přechod na sociálně ekonomické plánování vyžaduje, aby byla zvýšena *komplexnost a systémovost* plánu, který musí postihovat všechny vědeckotechnické, ekonomické, sociální a ekologické stránky společenské existence v souladu s jednotou vědeckotechnické, ekonomické a sociální politiky KSČ. Bude třeba postupně *překonávat rozpor mezi poměrně rozvinutou ekonomickou, ukazatelovou a normativní základnou* (vyžadující ovšem další zpřesňování a objektivizaci) *a nedostatečnou základnou sociálních a ekologických norem a normativů* a omezovat určité přístupy technokratické a úzce ekonomistické, na jejichž základě se na sociální rozvoj dává „to, co zbude“, a soustředit pozornost všech plánovacích a řídicích orgánů na vytváření podmínek sociálního rozvoje.(1)

Celý plánovací systém je třeba podle ideje V. I. Lenina důsledně opřít o *vědecký základ*. Realizace této ideje se začíná u nás uskutečňovat založením prací na souhrnné prognóze, jejímž garantem je ČSAV. Avšak výzkum celého systému řízení společenských procesů, zajišťovaný řadou výzkumných ústavů a vysokých škol, je rozptýlen, zbaven potřebné provázanosti a komplexnosti a nabízí se možnost integrovat jej na základě jednotného programu zdokonalování tohoto vrcholného společenského subsystému v rámci plánu výzkumu. Jde tu i o *založení subsystému „metaplánování“* (Centralnyj ekonomičeskomatematiceskij institut AV SSSR), který by dlouhodobě a cílevědomě zajišťoval rozvoj celého systému řízení společenských procesů v jeho zdrojích vědeckých, kadrových, technických a sociálních. Vývoj na všech organizačních úrovních směřuje k integraci plánovacích nástrojů v *komplexní sociálně ekonomický plán*, strategicky koordinující *systém programů* (vědeckotechnický, ekonomický, sociální, ekologický), ústící do systému realizačních projektů tak, aby byly postiženy celé inovační cykly, od vzniku invencí až do jejich realizace ve společenské praxi. Zdůraznit bude třeba trend na plánování s pomocí dlouhodobých normativů, limitů, státních zakázek apod.

Inovační charakter současných společenských přeměn vyžaduje mimo jiné propojení vědy s praxí přímého řízení. V podstatě jde o zdokonalování sociálně ekonomických vztahů v souladu s rozvojem výrobních sil na základě rozvoje vědy a techniky, řešení optimálních vazeb mezi centralizací a decentralizací řízení a rozhodováním, závislých na rozvoji principu demokratického centralismu a schopnostech samořízení jednotlivých článků výrobně hospodářských jednotek. Sféra základního výzkumu neustále produkuje nové *inovace nejvyšších řádů*, jejichž realizace naráží nejen na řadu subjektivních zábran, ale i na investiční bariéru danou objektivně nízkou efektivností extenzivního růstu. To souvisí s přibližně střední úrovní industrializace, v níž těžiště leží v prosté mechanizované práci. Ve výrobě pak přežívá masa ruční práce, komplexní automatizace charakterizující nejvyšší stupeň industrializace je zastoupena nejnižším procentem, je však nadána nejvyšší dynamikou. V těchto podmínkách se zdůrazňuje s novou naléhavostí *racionalizace všech*

(1) Viz blíže *Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS*. Rudé právo 26. 2. 1986.

sfér společenského života, založená na mobilizaci rezerv. Tradiční racionalizace práce v dílnách a podnicích, založená na vědecké organizaci práce, přerůstá do celých *územních celků*. V nich se komplexně realizují ekonomické a sociální aktivity, překonávají jednostranné resortní přístupy na základě spolupráce mezi řídicí vertikálou a horizontálou, s cílem *komplexního rozvoje územních obvodů* řízených národními výbory na základě rozvoje *lidové samosprávy*. V té souvislosti je třeba využívat zkušeností NDR a SSSR, kde se v této oblasti rozvíjí řada experimentů směřujících ke zdokonalení řídicích systémů tak, aby byla maximálně využita iniciativa všech občanů k urychlování sociálně ekonomických procesů.

Za těchto podmínek bude třeba v prvních prognózovaných obdobích ve výrobě soustředit pozornost na realizaci investičně méně náročných inovací s využitím iniciativy pracujících, novátorského a vynálezckého hnutí, všech forem socialistického soutěžení. Investičně nenáročné inovace nižších řádů však musí být realizovány cílevědomě a plánovitě, v zájmu strategických záměrů „technologického přezbrojení“ zejména ve strojírenských (elektrotechnických) odvětvích a oborech.

V oblasti vzdělání je třeba již nyní soustředit pozornost na výchovu mladé generace pro nejprogresivnější směry technického rozvoje a s ním spjatými sociálními přeměnami. Nelze zapomínat ani na využití zkušeností — zvláště NDR a SSSR — s *výchovou vědeckých talentů*. Jedním z příkladů může být systém výchovy novosibiřského vědeckého centra (Akademgorodok). Formou sibiřských „učebních olympiád“ jsou vybírání nejtalentovanější žáci pro speciální střední školu určenou k výchově všestranně rozvinutých osobností, v níž je výuka těsně spojena s praxí. Nejlepší pak postupují na univerzitu, kde vyučují přední vědci z okolních vědeckých ústavů, jejichž práce má výrazně interdisciplinární charakter. Ve společenskovědní části tohoto centra, jehož zakladateli byli špičkoví vědci, jako Aganbegjan, Zaslavská, Granberg, Bagrinovskij, Antosenkov a další, pracují na společných úkolech ekonomové, sociologové, filozofové, demografové, geografové ve spolupráci se studenty vysoké školy. Původní „experiment“ tohoto spojení výchovy — vědy — praxe vyústil ve skutečnost, že Akademgorodok se stal „líhní vědeckých talentů“ pro celý Sovětský svaz.

V Československu bude nutno v rámci vzdělávacího systému překonat bariéry mezi vysokými školami a vědeckými ústavy, postupně budovat *diferencovaný systém výběru talentů* i pružnějšího přechodu studentů podle jejich speciálních schopností na jiné studijní obory. Nutné strukturní změny v národním hospodářství budou spjaty se zvyšováním pružnosti jak řídicího systému, tak systému vzdělávání a kvalifikace kádrů. Podobně bude třeba *přehodnotit i celý systém odborné přípravy* a s ním spjatý systém rozmísťování kádrů. O nízké efektivnosti těchto systémů svědčí skutečnost, že v praxi některých výrobních odvětví téměř 50 % dělníků pracuje v jiné profesi, než se vyučili, a značná část vedoucích pracovníků nedosahuje předepsaného vzdělání. Dosavadní pozornost se soustřeďuje na rozšiřování forem postgraduálního studia a školení řídicích kádrů. V budoucnosti je třeba uvažovat o *spojení výchovy a vzdělávání po celý životní cyklus člověka*, od jeho narození až po věk „poproduktivní“. Celkové kvality člověka jsou vytvářeny již v samém dětství a podle některých výzkumů již v lůně matky, kdy sociální klima rodiny formuje citový charakter dítěte, promítající se do celého jeho života. Odtud i častá doporučení prodloužení mateřských dovolených do tří let věku dítěte. *Úloha rodiny* jako jednoho ze základních subjektů sociálně třídní struktury je zde nezastupitelná. Postupné začlenění dítěte do dětského kolektivu

školek a školy vyžaduje *těsnou součinnost rodiny se školou*, s pionýrskými skupinami a SSM, prohloubení vazby mezi citovou výchovou, pedagogikou a odborným vzděláváním v měnících se proporcích. Před vědeckou frontou zde stojí úkol na základě hluboké interdisciplinární analýzy (lékařská věda, psychologie, pedagogika a teorie sociálního učení)(2) vytvořit optimální modely výchovy dítěte do školního věku, na niž by navazovala další výchova a vzdělávání mládeže, dále vzdělávání populace produktivního věku až do stáří. V té souvislosti bude nutno nejen zabezpečit možnosti pracovního využití osob poproduktivního věku, ale rozšířit celou sféru jejich optimálního sociálního zabezpečení jako nikoli „odepsaných“, ale všestranně rozvinutých a společnosti svou životní zkušeností a moudrostí prospívajících občanů, jimž společnost přiznává hlubokou úctu a prestiž.

V rámci rozvoje sociálně třídní struktury společnosti je třeba věnovat zvláštní pozornost mládeži. To se obráží v příslušné části prognózy sociálního rozvoje. Aspirace mládeže do značné míry predeterminují budoucnost, a proto je třeba politicko-výchovným působením tyto aspirace formovat směrem ke komunistické budoucnosti. *Snahy o průměrnost*, zjišťované sociologickými výzkumy, zrozené extenzivním růstem a zaostáváním ekonomického mechanismu, jsou hluboce nepřátelské mentalitě mládeže, jsou v rozporu s její snahou ztotožňovat se s revolučním rozvojem společnosti.

Prognóza sociálního rozvoje zaměřená na cílovou funkci socialismu — všestranný rozvoj, rozšířenou reprodukci základního subjektivního faktoru společnosti — vychází z populačního vývoje jako nejobecnější základny rozvoje lidského rodu. Po „demografické revoluci“ předválečného období se populační vývoj relativně ustálil na nižších populačních přírůstcích. Zvyšování střední délky života v posledních letech stagnuje zřejmě pod vlivem zhoršování životního prostředí, který zdravotní péče nestačí kompenzovat. Díky vysokému zalidnění a v historii nebývalému rozvoji průmyslu, zemědělství, transportu a dalším faktorům industrializace dochází k znehodnocování přírodního prostředí, hrozícím narušením ekologické rovnováhy. To ovlivňuje i migrační preference a přispívá k poklesu sídelní atraktivity velkých a největších průmyslových aglomerací, kde dochází k nedostatku pracovních sil a zhoršování zdravotní úrovně obyvatelstva.

Ve věkové struktuře se projevují demografické vlny poklesem porodnosti za první světové války a v třicátých letech a jejím vzestupem po druhé světové válce, v šedesátých a sedmdesátých letech. Tyto natalitní vlny, procházející celými generacemi, mají vliv na „rozkolísanost“ ekonomiky i sociální sféry: přetíženost či nevyužití kapacit výchovných zařízení a lékařské péče, nedostatek či přebytek pracovních sil, kolísající nároky na sociální zabezpečení etc. Proto dlouhodobým úkolem populační politiky je mírou užitého národního důchodu a spotřeby, zlepšováním životních podmínek rodin s dětmi a dalšími ekonomickými a sociálními opatřeními modifikovat dlouhodobé demografické křivky směrem k *optimalizaci demografického vývoje*. To není jednoduchý úkol. Jeho řešením se na základě systémového přístupu zabývá mezinárodní výzkum. Vývoj natality a demografické struktury je složitými „zpětnými vazbami“ spjat s rozvojem ekonomiky, sociální i politické sféry (mezinárodní situace) etc. Člověk jako souhrn společenských vztahů podle své hmotné a intelektuální úrovně reaguje na tento „souhrn“ více či méně komplexně, zprostředkovaně svým vědomím. Proto i *výzkum společenského vědomí*, jehož se chápe filozofická, sociologická a psychologická fronta, je důležitým objektem společenských věd.

(2) Linhart, J.: *Proces a struktura lidského učení*. Praha, Academia 1972.

Nerovnoměrný vývoj demografické struktury má přímý vliv na *sféru práce*, na změny v zaměstnanosti činného obyvatelstva, kde bude třeba v různých etapách společenského rozvoje vyrovnávat rozpory mezi počty pracovních sil a pracovních míst.

Vývoj obsahu práce je bezprostředně spjat s technickým rozvojem, s postupným nahrazováním pracovních funkcí „souhrnného pracovníka“ prací strojů. V prvních etapách prognózovaného období bude třeba soustředit pozornost zvláště na mobilizaci rezerv v mechanizaci ručních, zvláště pomocných a obslužných prací, které zastává až 50 0/0 dělníků. Zároveň půjde o *přechod ke komplexní mechanizaci* celých provozů spolu se zaváděním jednoúčelových „automatů“, které mnohonásobně zvyšují produktivitu práce za cenu snížení kvalifikace dělníků — oproti procesu na méně produktivních univerzálních strojích. Rozvoj techniky tu není přímo úměrný rozvoji kvalifikace, teprve přechod k automatickým linkám v hromadné výrobě vyvolává nutnost podstatného zvýšení kvalifikace dělníků směrem k profesím širokého profilu, ke sdružování profesí v nových povoláních (seřizovači, údržbáři, opraváři). V té souvislosti je nutno revidovat zastaralé představy o přímé souvislosti rozvoje kvalifikace s jakýmkoli technickým rozvojem. Růst kvalifikace zajišťuje pouze cílevědomě sociálně orientovaný vědeckotechnický pokrok. Je dále třeba počítat s tím, že ruční práce si zachovává důležitou společenskou funkci nejen v počátečních fázích procesu komplexní mechanizace a automatizace, ale ještě i v období převahy těchto stupňů technického rozvoje. Současný deficit prosté ruční práce vyžaduje, aby jí byl přiznán náležitý společenský význam a odpovídající mzdové a morální ohodnocení v rámci celých *pracovních brigád*, do nichž se přesouvá i rozhodování o organizaci práce, hodnocení jejich členů i jejich účasti na řízení výrobních a sociálních procesů. Proto i rozvoj brigádní formy práce, spjatý se zaváděním úplného chozrasčotu, je jednou z důležitých forem přestavby ekonomického mechanismu.

V té souvislosti má všestranný rozvoj pracovních kolektivů mimořádný význam pro socialistickou humanizaci práce, demokratizaci společenského života a rozvoj socialistického kolektivismu. V SSSR jsou proto i společenské funkce kolektivů pracujících zakotveny v Zákonu o pracovních kolektivech (r. 1981) a Zákonu o státním podniku (sdružení). Tyto mimořádně důležité zákony pro svoji systémovou vyváženost a organickou vazbu na celý sociálně ekonomický mechanismus budou muset nalézt vhodné aplikace i v ČSSR.

Další stupeň technického rozvoje je spjat s rozvojem a zaváděním *robotizace*, která spojuje výhody klasických univerzálních strojů s vysokou efektivností automatizace, pronikající i do kusové výroby, kde na tomto základě je postupně likvidována masa těžkých a zdraví škodlivých prací.

Automatizace jednotlivých výrobních procesů postupně přerůstá v *komplexní automatizaci* celých provozů, spjatou s využitím elektronizace, výpočetní techniky, s automatizací řídicích procesů a řadou dalších progresivních směrů techniky (chemizace, biologizace etc.), které dávají tušit *dovršení vědeckotechnické revoluce v komunistické budoucnosti*. Na tomto základě vzniká zvláště potřeba *zvyšování vzdělání a kvalifikace dělnické části kádrové struktury* cestou rozšiřování jejich znalostí o vědecké poznatky technologické i společenskovední jako předpokladu rozšiřující se kvalifikované účasti dělnické třídy na řízení nejen v oblasti výrobní, ale i správní a politické.

Podstatně vzrůstá význam přípravy a řízení výroby, což vyvolává naléhavou nutnost výchovy tvůrčích techniků, technologů, ergonomů, systémových

inženýrů, sociologů, psychologů, přičemž i zde se prosazuje tendence sdružování profesí spjatých s vědeckým poznáním.

Vedoucí kádry musí kromě své technické a řídicí erudice zvládat problémy mezilidských vztahů, a to v podmínkách vysoké odpovědnosti svých podřízených za precizní chod investičně náročných výrobních pochodů, jejichž i krátkodobé zastavení znamená miliónové ztráty.

Technický a ekonomický rozvoj je tu těsně spjat s rozvojem celé sociální sféry, vyžadující vysokou kulturu práce a pracovního prostředí, zdravotního stavu osazenstva po stránce fyzické i duševní. Není náhodou, že *plánování a řízení sociálního rozvoje* pracovních kolektivů vzniká až na vyšším stupni rozvoje socialistických podniků a že se rozšiřuje do celých národohospodářských odvětví a územních celků.

„Mikrosféra“ kvalifikační s profesionální je spjata přímou zpětnou vazbou jak s „makrosférou“ rozvoje školství, zdravotnictví, kultury, tělovýchovy a sportu a s dalšími zdroji sociálního rozvoje společnosti jako celku, tak s rozvojem obsahu a charakteru společenské práce.

Společenský rozvoj je v socialismu založen na rozvoji obsahu práce, jehož základem je její technicko-organizační úroveň. Se vznikem socialismu však došlo i k *podstatné změně v charakteru práce*, zbavené vykořisťování, práce zespolečenštěné v rámci všelidovém, plánované a řízené tak, aby se rozvoj společenského bohatství navracel jeho skutečným tvůrcům.

Avšak tato podstatná změna je provázena řadou rozporů v práci, která zdaleka ještě není komunistickou, tj. tvůrčím, činným sebeuplatněním a sebero rozvojem člověka, v němž splývá prostředek i cíl a zespolečenštěná práce se stává všeobecnou potřebou rozvoje každé osobnosti. Byly odstraněny příživnické třídy cílevědomě využívající zvyšování nadhodnoty pro sebe a proti jejím tvůrcům, avšak tím zcela nezmizely snahy jednotlivců i celých skupin přizívat se na cizí práci. I v socialismu existují rozpory mezi charakterem a obsahem práce, založené na staré dělbě práce, rozdělené na jednoduché výkonné operace, k nimž jsou připoutáni dělníci, a charakterizované řadou prací těžkých a zdraví škodlivých, často potlačujících intelektuální potence pracujících. I zde existuje rozpor mezi prací výkonnou a řídicí. Nedo statky v ekonomickém mechanismu i subjektivní protispoločenské snahy jednotlivců a skupin způsobují porušování základních socialistických principů v rozdělování etc. Další zdokonalování a prohlubování socialistického charakteru práce tedy není jen v rozvoji jejího obsahu, spjatého s rozvojem techniky a ekonomiky, ale i v rozvoji sféry organizační, sociální a politické, zdokonalování hmotných i nehmotných podmínek práce, pracovního prostředí, jeho vybavení sociální infrastrukturou vysoké kulturní úrovně. Zejména v souvislosti s podstatnými změnami materiálně technické základny, spjatými se zaváděním rozsáhlých systémů komplexní automatizace, bude mít přestavba a zdokonalování pracovního prostředí prvořadý význam pro ochranu fyzického i duševního zdraví pracovníků, bezpečnosti práce a provozů i pro rozvoj socialistických mezilidských vztahů.

Rozvoj obsahu a charakteru práce na základě vědeckotechnického rozvoje se děje na základě zákona ekonomie času, který Marx charakterizoval jako „hospodaření s časem“ a „rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby“, přičemž zdůrazňoval stále výraznější rozšiřování působnosti tohoto „prvního ekonomického zákona“ v budoucnosti.(3)

První stránka tohoto zákona je spjata s rozvojem *racionalizace společenské*

(3) Marx, K.: *Rukopisy Grundrisse*, sv. 1. Praha, Svoboda 1981, s. 128–129.

práce fyzické a řídicí, již v posledních desetiletích nebyla věnována dostatečná pozornost. Nízká míra mobilizace rezerv ve všech technických, ekonomických a sociálních stránkách společenské reality, malá pozornost úsporám práce živé i minulé, materializované v energetické a surovinové základně, nízká úroveň organizace práce vedoucí k prostojům a úpadku pracovní kázně, to vše vyžaduje zásadní obrat k důsledně prosazovanému šetření časem a hospodaření se všemi společenskými zdroji jak ve výrobě samé, tak ve sféře spotřeby výrobní i osobní.

V druhé stránce zákona ekonomie času docházelo ke stagnaci v rozvoji společenské dělby práce na základě absolutizace oborového principu a zaostávání rozvoje vědecko-výrobních, zemědělsko-průmyslových sdružení a kombinátů. Pod vlivem mezinárodní situace (embargo, prudké zvyšování cen energií a surovin) převládla u nás nadměrná tendence k soběstačnosti, jejímž důsledkem je téměř 70procentní rozměr světového sortimentu, úroveň jehož užitné hodnoty je všeobecně nízká. V současné době rozvoj užitné hodnoty kteréhokoli výrobku hromadné výroby je závislý na jeho neustálé inovaci, zajišťované výzkumem. Naše vědeckovýzkumná základna, měřená počtem kádrů, je na světové úrovni, avšak z hlediska výzkumného zajištění výroby je nedostatečná, roztržistěná na nadměrný výrobní sortiment, jehož inovaci nestačí zajišťovat. Roztržistění rozsáhlého intelektuálního potenciálu naší země se netýká jen stránky výrobní, ale i celé ekonomické, sociální a ekologické stránky společnosti, jejichž rozvoj není dostatečně zajišťován kvalitními vědeckými analýzami, prognózami a expertními návrhy. Hlavní cestou zvyšování společenské efektivity je postupné snižování nadměrného výrobního sortimentu a zaměření modernizace výroby na nejprogresivnější a společensky nejefektivnější směry. To bude vyžadovat podstatné změny v celé národohospodářské struktuře, *založení řady rozvojových a útlumových programů*, vysoce náročných na hlubokou a vědecky založenou politickou a sociální přípravu, která musí předcházet jejich realizaci. Útlumové programy, vycházející pouze z ekonomické analýzy, nutně narážejí na oprávněný odpor ze strany stranických a odborových orgánů, neboť jejich realizace je spojena s řadou změn v přemístění a rekvalifikaci uvolněných pracovních sil, změnami v sociální infrastruktuře, v politickém a sociálním klimatu. Úsilí společenskovědní a zejména sociologické fronty je proto třeba v té souvislosti soustředit především na vypracování metodologických a metodických principů *sociálního projektování*, jehož úkolem je zajišťování strukturních změn ve výrobě a ekonomice systémově založenými sociálními opatřeními.

Strukturní změny ve výrobní a národohospodářské sféře jsou těsně spjaty s rozvojem mezinárodní dělby práce a integrace v rámci celého socialistického společenství, se soustředěním intelektuální kapacity země na hlavní a rozhodující sféry společenského rozvoje, s důslednou realizací komplexního programu vědeckotechnického rozvoje a mezinárodních programů rozvoje věd přírodních i společenských.

Základní podmínkou překonání ztrát na společenské dynamice je *internationalizace využití společenské práce ve všech sférách společenského života*, důsledné rozšiřování mezinárodní spolupráce v rozvoji výroby a spotřeby jak ve sféře ekonomické základny, tak ve společenské nadstavbě.

Rozvoj všech těchto podmínek v jejich vzájemných souvislostech je předpokladem přechodu na *kvalitativně vyšší úroveň a rozvoj produktivity společenské práce*, která je těsně spjata s rozvojem a zpětným působením sociální sféry na vědeckotechnický a ekonomický rozvoj.

Rozvoj ekonomického mechanismu je třeba spojovat s mechanismem so-

ciálním, spjatým s cílevědomým využíváním morálně politických stimulů, s rozvojem hlavních subjektů sociálně třídní struktury, životní úrovně a socialistického životního způsobu.

V oblasti *sociálně třídní struktury* došlo k její hluboké přeměně *vítězstvím socialistické revoluce*. Zrušením soukromého vlastnictví vyvlastněním kapitalistů a velkostatkářů, likvidací buržoazního politického systému, založeného na byrokratickém centralismu, vybudováním socialistického politického systému, založeného na centralismu demokratickém byla v tvrdém politickém boji *zlikvidována buržoazie*, dělnická třída v čele se svou avantgardou, komunistickou stranou, se stala vládnoucí silou. Na základě kolektivizace zemědělství se zformovala *třída družstevních rolníků* a spolu s plněním historické mise dělnické třídy vznikl a upevnil se její svazek s rolnictvem.

Revoluce sociální byla spjata s revolucí kulturní, na jejímž základě došlo k podstatnému rozvoji kultury hmotné i duchovní, zvýšení vzdělanosti a kvalifikace obyvatel a k vytvoření *nové inteligence*, spjaté se zájmy kulturně se rozvíjející dělnické třídy a rolnictva. Realizovala se tak někdejší výzva Romaina Rollanda k inteligenci, aby se „splnutím s dělnickou třídou“ stala „z hrstky odpadků silou ve službách historické spravedlnosti“. Na základě likvidace sociálních nerovností třídních antagonismů vznikly, upevnily se a rozvinuly vzájemné vztahy tříd a sociálních skupin na novém socialistickém základě.

Likvidace sociálních nerovností a nespravedlností třídních antagonismů se stala základem rozvoje nových, socialistických společenských vztahů, založených na vzájemné soudružské spolupráci všech subjektů sociálně třídní struktury. Zároveň však rozdily vyplývající z historicky se vytvořivších rozdílů mezi třídami a skupinami sociálně třídní struktury, rozdily vědecko-historické, ekonomické, kulturní a sociální nebyly zcela odstraněny. Bývalí příslušníci buržoazie i s ní dříve spjaté inteligence „prolnuli“ ostatními částmi sociálně třídní struktury, vnesli do ní přežitky staré společnosti, které se reprodukují a spojují s řadou subjektivních nedostatků v řízení ekonomického a sociálního rozvoje a jsou využívány i ideologickou diverzí kapitalismu k narušování socialistického sociálního klimatu. Proto i *boj proti socialismu nepřátelským ideologiím*, byrokratismu, kariérismu, protekcionismu, úplatkářství, rozkrádání státního majetku a dalším, socialistickým společenským vztahům cizím jevům trvá i po vítězství socialistické revoluce. Zároveň s tímto bojem je třeba cílevědomě, na základě překonávání rozdílů mezi městem a venkovem, fyzickou a duševní prací, jejím obsahem a charakterem, rozdílů v hmotné a kulturní úrovni, na základě rozvoje marxisticko-leninské ideologie a upevňování jednoty lidu, realizovat linii KSČ k dalšímu *sblížování národů a národností*, dělnické třídy s družstevním rolnictvem a dalšími skupinami sociálně třídní struktury.

Hlavní linie sblížování se uskutečňuje na základě dialektiky protikladných *vztahů mezi diferenciací a homogenizací* v socialismu jako nižší fázi komunismu, která se výrazně promítá do oblasti životní úrovně a životního způsobu lidí. Úzce sociologické přístupy k mezinárodní diskusi o diferenciaci a homogenizaci sociálně třídní struktury často abstrahují od jejího ekonomického základu, který promítl K. Marx do svého *rozboru rozdělovacích procesů* v širokých ekonomických a sociálních souvislostech. Marx ve vztahu k socialismu zdůraznil nutnost diferenciaci *v odměňování podle množství práce* na základě „buržoazního práva“, neboť tento základní socialistický princip na jedné straně stimuluje pracující k zvyšování produktivity práce, na druhé straně plodí nerovnost mezi lidmi. Proto i zdůraznil nutnost *rozdělování ze*

společenských fondů jako princip směřující k stírání těchto rozdílů na základě celé řady sociálních opatření. Ve vztahu k zákonu ekonomie času zde jde nejen o dotace jednotlivcům a jednotlivým subjektům sociálně třídní struktury (rodinám s dětmi, mládeži, penzistům etc.), ale i o rozdělování do různých odvětví „výroby hmotné i duchovní“, spjaté s rozvojem nejen odvětví produktivní, ale i neproduktivní, *nutné práce* (věda, kultura, školství, zdravotnictví etc.). Uvnitř všech těchto odvětví působí zákon rozdělování podle práce, avšak z celospolečenských hledisek jsou cíle odvětví výrobních a nevýrobních rozdílné. V prvních převládají aspekty hmotné, spjaté s diferenciací, u druhých aspekty sociální, směřující k homogenizaci sociálně třídní struktury. Proto i *bezplatné služby* (školství, zdravotnictví), ale i dotace do základních životních potřeb, bydlení, dopravy etc. pro veškeré obyvatelstvo patří k významným sociálním vymoženostem socialismu. Cenové zvýhodnění těchto potřeb oproti vlastním nákladům jejich tvorby je podřízeno politickým a sociálním cílům rozvoje socialistické společnosti, představuje určité zárodečné prvky komunistického rozdělování podle potřeb a nelze je na základě úzce ekonomistických přístupů likvidovat, ale spolu s dalším rozvojem společenského bohatství dále rozvíjet. Stimulační funkce mzdové a cenové tvorby nejsou podřízeny výlučně působení zákona hodnoty, jako je tomu v kapitalismu, ale na základě sociálně ekonomické politiky strany je nutno jich využívat k urychlování nejen ekonomického, ale i sociálního a ekologického rozvoje.

Mezi rozdělováním podle množství, kvality a společenské důležitosti práce, jehož základem je diferencovaný mzdový systém, a „sociálním“ rozdělováním ze společenských fondů je hluboká vazba sociálně ekonomické proporcionality, jejímž porušováním vznikají společenské ztráty. V té souvislosti dochází v podmínkách zpomalování růstu národního důchodu k tomu, že růst sociálních příjmů předstihuje růst příjmů pracovních, což omezuje prostor diferencovaného odměňování. Zvyšování mzdové diferenciace podle pracovních zásluh v základní mzdě stimuluje pracující a kolektivy k zvyšování jejich kvalifikace, prémiový systém pak k úsporám energií, materiálů a zvyšování kvality výrobků, souhrnně pak k *zvyšování produktivity práce, která je všeobecným základem i „sociálního“ rozdělování podle potřeb jako hmotného základu další homogenizace sociálně třídní struktury*. To je i všeobecný základ *sociální spravedlnosti*, jejíž realizace je spjata s rozvojem socialistické morálky, zbavené negativních rysů protekcionářství, korupčnictví, kariérismu a jiných, této morálce nepřátelských jevů.

Náš mzdový systém je orientován výrazně na extenzivní rozvoj, v jehož intencích je především hodnoceno zaměstnání, mnohem méně jeho profesně kvalifikační specifikum a nejméně výkonová složka, která by v oblasti intenzivního růstu měla být na prvním místě. Tvorba cen trpí voluntarismem, nepružností, odtržením od ostatních stránek rozdělovacího procesu, daňový systém ještě umocňuje nivelizační charakter mzdového a cenového systému.

Proto si mzdový systém přes celou řadu pokusů o jeho racionalizaci zachovává svou nízkou diferenciaci a stimulační schopnost, stejně jako systém cenový. Sociologické výzkumy vědomí obyvatelstva ukazují na převládající *Sociální klima průměrnosti*, zpětně působící na nivelizaci v odměňování. Hlavní příčinu spatřujeme v *nedostacích ekonomického mechanismu*, v němž je od sebe oddělena tvorba mzdová, cenová, daňová a hmotného rozdělování. Dichotomie mezi těmito neoddělitelnými částmi rozdělovacího celku způsobují nízkou stimulační schopnost řízené ekonomiky i zpětného působení sociální stránky na její rozvoj. Stimulace výroby na základě posuzování její

ekonomické efektivnosti podle inovačního cyklu věda — technika — výroba, abstrahujícího od užití ve sféře spotřeby, plodí masu výrobků oproti jejich užitné hodnotě cenově nadhodnocených, a proto nerealizovatelných. Na druhé straně vzniká *nedostatek společensky potřebného zboží a služeb*. Na základě tohoto nedostatku a živelného působení zákona hodnoty vznikla a rozvíjí se „druhá ekonomika“, vytvářející si své nelegální instituce, založené na „vzájemné pomoci“, naturální i pracovní směně, „melouchaření“, odčerpávání pracovních potenci i materiálu ze socialistického sektoru. Tato ekonomika má daleko vyšší stimulační charakter než ekonomika společensky řízená. Prostřednictvím „druhé ekonomiky“ si značná část obyvatelstva zajišťuje růst své životní úrovně a uspokojování svých potřeb mimo oficiální, plánovanou a řízenou společenskou sféru. Řešení těchto rozporů, narušujících ekonomickou reprodukci i sociální rozvoj, je možné na základě posuzování efektivnosti práce podniků nejen podle množství a kvality jejich produkce (neboť i kvalitní výrobky nejsou prodejné, jestliže je jich nadbytek), ale podle *užitné hodnoty* výrobků realizujících se ve sféře spotřeby na trhu zboží. To vyžaduje podřídit dosud převažující zájmy výroby zájmům spotřebitelů, překonat dichotomii mezi člověkem výrobcem a člověkem spotřebitelem, rozvinout přímou spolupráci obchodu s výrobou, podřídit výrobu měnící se poptávce na spotřebním trhu na základě jeho hlubokého průzkumu.

V důsledku sporadických výsledků teorie, analýzy i řízení rozdělovacích procesů (na rozdíl od procesů výrobních) jsou prognostické úvahy o rozvoji životní úrovně a životního způsobu, který představuje nejsložitější kategorii sociálního rozvoje, poznamenány značnou neurčitostí. V oblasti analýzy i řízení rozdělovacích procesů bude třeba *překonávat resortismus* jako základ dichotomie mezi vývojem mezd, příjmů ze společenských fondů, cen, daní a hmotným rozdělováním a směřovat k tvorbě *optimálních dynamických modelů životní úrovně*.

Neustálé *zvyšování životní úrovně a upevňování sociálních jistot obyvatelstva* bylo všeobecným cílem sociální politiky KSČ od samého vzniku ČSSR, dosahovaným i v obdobích značných ekonomických obtíží. Již první dvouletý plán obnovy národního hospodářství znamenal „... novou humanitu, skutečnou starost a péči o člověka“ (Gottwald). Sociálně politické úkoly byly od počátku spjaty s pracovní a třídní motivací (přednostmi zásobování prostřednictvím závodních rad, rozšiřování volného trhu vedle vázaného), spolu s růstem produktivity práce byly systematicky snižovány ceny a zvyšovány reálné hodnoty mezd a platů, a to cestou zvýšení mezd buržoazii diskriminovaných dělnických kategorií a zmírnění rozdílů v hodnocení mužské a ženské práce. Bylo uzákoněno národní pojištění vztahující se na 95 % obyvatelstva, byly zavedeny rodinné přídatky a půjčky novomanželům. Zvláštní pozornost byla věnována sociálním opatřením na závodech, kde byly zaváděny „závodní sociální služby“ a kolektivní smlouvy. Životní úroveň rodin se podstatně zvýšila přechodem k „dvoupříjmovému modelu“ muže a ženy, která přešla do zaměstnání.

Ucelená koncepce sociální politiky strany byla stanovena IX. sjezdem KSČ po vítězství nad reakcí v roce 1948. Sjezd zdůraznil nutnost „dalšího podstatného zvýšení životní úrovně všech vrstev pracujícího lidu měst a venkova“. Již v průběhu první pětiletky byly zcela likvidovány třídní a majetkové výsady zámožných vrstev peněžní reformou, která umožnila vytvořit *pevnou měnu*, zrušení přidělového systému a dvojího trhu. Byly sníženy ceny elektrického proudu, plynu, nájemného a jízdného hluboko pod předválečnou

úroveň, provedena *přestavba mzdových soustav* podle socialistického principu odměňování.

Stálý rozvoj životní úrovně a jistot veškerého obyvatelstva země jako základní cíl sociální politiky se stal zároveň i mohutným prostředkem veškerého společenského rozvoje, jak to charakterizoval XIV. sjezd KSČ: „Vývoj společnosti dospěl do stadia, kdy se trvalý, vyvážený a všestranný vzestup životní úrovně stal nejen důležitým výrazem předností socialismu, ale i nutnou podmínkou jeho dalšího rozvoje“ (G. Husák). Celková životní úroveň a životní standard obyvatelstva dosahují v současné realitě vysokých parametrů srovnatelných s vyspělými zeměmi světa. Jde tu o vysoký stupeň saturace úrovně výživy, bydlení, zdravotní a sociální péče a vzdělávacího systému. Na tomto základě dochází k přesunu poptávky na předměty dlouhodobé spotřeby a služeb. Hmotné základy vysoké životní úrovně byly v ČSSR v podstatě vybudovány, v budoucnosti půjde především o jejich efektivnější využití a další kvalitativní rozvoj.

Rozvoj životní úrovně je těsně propojen řadou vazeb s životním způsobem, do něhož se promítají všechny oblasti, jimiž se zabývají ostatní části prognózy sociálního rozvoje, na něž životní způsob zpětně působí. To se obráží i v teorii životní úrovně a životního způsobu, v níž se v řadě definicí prolínají prvky obou těchto kategorií, přičemž kategorie životního způsobu je širší, rozvinutá z komplexu potřeb do oblasti naplňování zájmů a s nimi spjatých životních hodnot a norem. Tak například vysoká životní úroveň ve spotřebě potravin je v rozporu s jejich lékařsky optimálním užitím. Nemluvě ani o přímo škodlivé spotřebě (kouření, lihoviny), má nadspotřeba potravin značný vliv na rozšíření obezity a s ní spjatý vzestup chorob cévních, jejichž léčení zatěžuje zdravotnický sektor. Poddímenzování spotřeby ovoce a zeleniny má svůj původ nejen ve výrobě, ale i v životním způsobu některých skupin obyvatel. V rámci všeobecně vysoké životní úrovně existují značné rozdíly, spjaté na jedné straně s neuspokojenou poptávkou nejvyšších příjmových skupin a hromaděním jejich až miliónových úspor, na straně druhé s omezenou saturací skupin nejnižších (mladé rodiny, důchodci, jejichž část žije na úrovni sociálního minima). To se samozřejmě obráží i v značných rozdílech v životní úrovni obyvatel i často neodůvodněných rozdílech v životním způsobu, neodpovídajících principu sociální spravedlnosti. Bohatý, ale především zdravý a duchovně rozvinutý životní způsob širokých vrstev obyvatel, je dnes nejnaléhavější podmínkou urychlování sociálně ekonomického rozvoje.

Podobně i výrazný přesun od využívání hromadné dopravy k osobnímu automobilismu (přes vysokou cenu automobilů, pohonných hmot, nedostatky v servisním zabezpečení etc.) svědčí o vysoké stimulační funkci zájmů a hodnot životního způsobu, často i protikladné zásadám ekonomické efektivnosti a racionalizace.

Oprávněné je tvrzení, že praxe často následuje vzory životního způsobu kapitalistických zemí, neodpovídající socialistickým společenským vztahům. Disproporce mezi sférou ekonomickou a sociální jsou zakládány do projektů velkých sídlišť, v nichž snaha o ekonomickou efektivnost zdůrazňuje ukazatele množství bytů s jejich technickou vybaveností bez zřetele na budování komplexní infrastruktury sociální, v níž jsou více postiženy aspekty výchovné (jesle, školky a školy) a daleko méně ostatní podmínky životního způsobu obyvatel, zvláště pak kulturní v širokém slova smyslu (knihovny, kluby, bazény a sauny, tělocvičny etc.). Celá rozsáhlá sídliště se tak mění v rozporu

se socialistickým kolektivismem života v pouhé „noclehárny“, v nichž úroveň sociálního klimatu je pod úrovní sousedských vztahů vesnice.

Ve vztahu k zákonu ekonomie času se s rozvojem společnosti, tak jak se prosazuje uvolňování člověka z bezprostředně výrobních funkcí, zdůrazňuje nutnost *snižování pracovní doby a zvyšování volného času*, který se postupně stává ukazatelem společenského bohatství. Ve volném čase se uskutečňuje rozšířená reprodukce pracovní síly a všestranná kultivace člověka, která významně zpětně působí na vědeckotechnický a ekonomický rozvoj.

Úroveň využití volného času v ČSSR je velmi nízká. V důsledku nedostatečně rozvinutého rozsahu a kvality obchodu a služeb, spjatých s disproporcemi ve výrobním sortimentu, se přesouvá značná část volného času do doby nákupů, obstarávání a shánění zboží a služeb. Podobná situace, způsobená byrokracií a špatnou organizací, je v oblasti administrativní (obstarávání dokladů, potvrzení etc.) a v oblasti zdravotnictví a v ostatních odvětvích osobních potřeb. K pracovní době se přičleňuje i značná proporce domácích prací, zvláště u pracujících žen, což snižuje čas, který by mohl být věnován rozvojovým aktivitám k rozšíření reprodukci pracovní síly, na minimum. To jsou i příčiny stagnace zájmů o náročnější kulturní a tvořivé formy využití volného času.

V období extenzivního rozvoje, charakteristické zaměřením pozornosti na oblast průmyslové výroby, kde existuje celá řada výzkumných ústavů, škol a jiných institucí, byl podceněn význam komplexních služeb pro člověka a jeho volný čas, pro něž existuje jen sporadická výzkumná, materiálně technická i kvalifikovaná kádrová základna, neschopná zajistit optimální rozvoj techniky, ekonomiky, organizace a plánovitého řízení této sféry, trpící nízkou rozvojovou dynamikou, organizací a kvalitou i malou proporcionální návazností na výrobní sféru. Zjednodušená doporučení přesunu investic a kádrů do sféry služeb člověku zdaleka nemohou vyřešit její nedostatky. Odstranění nedostatků a cílevědomý plánovitý rozvoj této sféry vyžaduje hlubokou ekonomickou a sociální analýzu.

Společenská úroveň značné části služeb pro člověka, stejně jako dalších zdrojů a jevů sociálního rozvoje, není měřitelná jen ukazateli ekonomické efektivnosti a návratnosti investic, ale především ukazateli sociální efektivnosti. I v této oblasti *budování informační základny*, systému sociálních a ekologických indikátorů, norem a normativů, modelování sociálních procesů a využívání výpočetní techniky je společenskovědní fronta mnohé dlužna. Společenská věda stojí před úkolem vytváření optimálních vzorů a modelů životního způsobu, založených na rozvoji socialistických společenských vztahů jako základů programů a plánů rozvoje této integrované a integrující cílové funkce socialismu.

Ф. Кутта: Основные отношения прогноза социального развития

Статья продолжает предыдущие статьи автора в журнале «Социологический часопис». Она носит программный и подытоживающий характер. В ней с теоретической аргументацией outlined совокупность основных направлений развития общества в социальной сфере ЧССР с учетом связей между отдельными элементами развития этой сферы и связью социального развития с развитием техническим, экономическим и политическим. Это попытка к комплексного, системного взгляда на диалектически взаимосвязанные проблемы социального развития на этапе строительства развитого социалистического общества.

Природно-общественное развитие является единством всех сторон общественного бытия — научно-технической, экономической, социальной, экологической, которые должны отразить совокупный прогноз ЧССР. Социальный прогноз в рамках совокупного прогноза сосредоточен на расширенном воспроизводстве и всестороннем развитии основного субъективного общественного фактора — человека, который живет и развивается в рамках социально-классовой структуры. Человек, который между собой и природой ставит технику и своим трудом приобретает из природы средства своего существования, является творцом общественного богатства, неотъемлемой частью которого является богатство природы. Следовательно, прогноз социального развития тесно связан с научно-техническим, экономическим и экологическим развитием, что отражается во внешних связях с научно-техническим и экономическим прогнозом, и внутри социального прогноза — в связях между развитием демографической, социально-классовой и национальной структуры содержания и характера труда, между развитием окружающей среды и образа жизни человека как интегрированной и интегрирующей целевой функции социального развития. Речь здесь идет не только о человеке как рабочей силе, но как всесторонне физически, умственно, культурно и политически развитой личности, уровень труда и интеллекта которой является решающим фактором ускорения научно-технических и социально-экономических процессов. Развитие человека обусловлено соотношениями между экономическим базисом и политической надстройкой, обеспечивающей целенаправленное руководство и планомерное управление обществом. Поэтому и социальное развитие неразрывно связано с развитием политической системы и социалистической демократии, соотносящейся с принципами демократического централизма, социальной справедливости и все более полного утверждения народного самоуправления, углубления участия трудящихся во всех формах управления.

С методологической точки зрения прогноз не может довольствоваться макростатистическим анализом, но его необходимо основать на конкретном историческом анализе объективной реальности, в которой надо вскрыть резервы, которые следует мобилизовать, барьеры, которые следует устранять, и элементы будущего, формирующиеся в научных стремлениях и в прогрессивной практике. Каждая абсолютизация отдельной стороны, основанной на технологическом, экономическом или социальном детерминизме в узком смысле слова, приводила бы к ошибочным, односторонним прогностическим выводам. Поэтому основой прогноза социального развития является комплексный, системный, междисциплинарный подход.

Summary

F. Kutta: Basic Relations of the Social-development Prognosis

The paper is a continuation of the author's foregoing studies published in the Sociological Review. It has a programmatic and summary character. Using theoretical argumentation, it outlines the set of main trends of the society's development in the social sphere of Czechoslovakia, mindful of the links among individual developmental elements of this sphere and the links of social development to technical, economic and political development. It is an attempt at a complex, system view of the dialectically interconnected problems of social development in the epoch of building up an advanced socialist society.

The natural and social development implies the unity of all the aspects of social existence — i.e. scientific and technological, economic, social, ecological aspects — which the general prognosis of Czechoslovakia is meant to cover. Within the scope of the general prognosis, the social prognosis is concentrated upon expanded reproduction and the all-round development of the principal subjective social factor, i.e. man, who lives and develops within the framework of social-class structure. Man who interposes technology between himself and nature and, through his work, obtains from nature means of subsistence, is the creator of social wealth of which the richness of nature is an inseparable part. Hence the prognosis of social development is closely related to scientific and technological, economic and ecological development: this is reflected in external relations to the scientific-technological and economic prognosis — and, within the social prognosis, in the relations among the development of the demographic, social-class and nationality structure of the content and character of work, the development of the living environment and man's way of life as an integrated and integrating goal function of social development. What is involved here is not only man as a worker but as a manysidedly physically, spiritually, culturally and politically developed personality whose working and intellectual level is a decisive factor in speeding up scientific-technological and socio-economic processes. The development of man is conditioned by relations between the economic foundation and the political superstructure which ensures the goal-directed management and planned control of society. This is why also social development is inseparable from the development of the political system and of socialist democracy linked up with the principles of democratic centralism, social justice, and an increasingly consistent implementation of the people's self-government, an intensification of the people's self-government, an intensification of the working people's participation in all forms of management.

From methodological points of view, a prognosis cannot content itself with macrostatistic analysis only: it must be based on a concrete historical analysis of objective reality wherein it is necessary to disclose reserves to be mobilized, barriers to be removed, and elements of the future, formed in scientific inventions and in progressive practice. If, by virtue of technological, economic or social determinism in the narrow sense of the word, any individual aspects were conceived as absolutely valid, it would lead to erroneous, onesided prognostic results. For this reason, the basis of social-development prognosis is a complex, interdisciplinary, system approach.

Doba, v níž žijeme a v níž se snažíme odhadnout základní kontury budoucího vývoje, je mimořádně složitá. Na jedné straně se lidstvu otevírají zcela nové možnosti rozvoje, na druhé straně vznikají nová ohniska nebezpečí, nové tenze a napětí. Poprvé v dějinách vzniká reálná možnost sebezničení lidstva, lidské kultury, celé planety. Tato situace vytváří zcela novou sociální kvalitu, která se promítá do života i myšlení všech států, všech kontinentů, každého jednotlivce. Charakteristickým rysem sociálních procesů probíhajících v současnosti je jejich rychlá internacionalizace. Dnes již prakticky neexistují problémy, které by bylo možné řešit bez přihlédnutí k mezinárodním aspektům (politickým, kulturním i ekonomickým), bez vztahu k otázce války a míru, mírového soutěžení mezi socialismem a kapitalismem, k problémům tzv. třetího světa a k světové ekologické situaci.

Žádný stát na světě se dnes prakticky nemůže rozvíjet mimo světové společenství a nemůže nebrat v úvahu jeho potřeby a zájmy [Gorbačov 1986]. A nejvíce to platí přirozeně o malých zemích, jako je Československo, jehož mezinárodní postavení, ekonomická prosperita a celý ekonomický i sociální rozvoj jsou výrazně ovlivněny mezinárodní situací, vztahy mezi Východem a Západem i procesy probíhajícími uvnitř socialistického společenství.

Ať chceme nebo nechceme, musíme se smířit se situací, že standardy, k nimž směřujeme a jimiž je poměřován náš společenský rozvoj, se většinou utvářejí v širokém mezinárodním rámci — především v rámci socialistického společenství a v evropském kulturním kontextu. Z našeho místa ve světě jsou ovšem často nepřehledné kulturně politické a sociálně ekonomické souvislosti, z nichž k nám s „puncem importů“ přicházejí inovace v oblasti vědy, techniky, řízení i životního slohu. Chce-li si však naše společnost uchovat to postavení ve světě, které jí historicky náleží, nemůže posuzovat své výsledky jen prizmatem vlastní minulosti, jen optikou jejich porovnávání s vlastními výsledky staršími o několik let nebo o několik desítek let. Musí je poměřovat i těmi výsledky, jichž dosahují v současnosti jiné státy a národy, se špičkovými výsledky v různorodých oblastech lidské praxe.

Prognostický přístup k našemu sociálnímu rozvoji musí nutně zvažovat i možnosti Československa jako malého, avšak svou ekonomickou potenci, kulturním i lidským potenciálem významného socialistického státu, pomáhat řešit složité mezinárodní problémy a přispívat tak zároveň k růstu prestiže socialismu ve světě. Ty se ovšem neodvíjejí jen od moci ekonomické, politické a vojenské. V zápase o vědomí lidí, v boji o sjednocení všech pokrokových světových sil, mají stále větší význam výsledky v sociální oblasti, v rozvoji životní úrovně, ve vytváření nových, atraktivních a socialismu vlastních forem způsobu života, spojených se zabezpečením lidských práv a základních sociálních jistot. Proto také otázky široce chápáného způsobu života, rozvoje bydlení, zdraví, účasti na řízení, humanizace pracovního procesu, odstraňování sociálních nerovností apod. se stále více stávají součástí mezinárodních komparací, jejichž význam není jen ryze vědecký či obecně poznávací, ale

které obsahují i výrazný ideologický a politický náboj. Na mezinárodních fórech se kladou otázky tohoto typu:

- Kdo je na tom lépe ve sledovaných ukazatelích?
- Kdo má iniciativu při řešení nazrálých problémů?
- Kdo přináší něco nového a kým, jak výrazně je toto nové akceptováno?

Dosažená tempa sociálního rozvoje, zvolené formy a způsoby řešení sociálních problémů, úspěchy a neúspěchy těchto řešení a jejich odezvy ve veřejnosti, to tedy nejsou skutečnosti jen ekonomického a jen vnitropolitického významu. Důležité jsou i jejich dopady na veřejné mínění — jak uvnitř našeho státu, tak uvnitř socialistického společenství a koneckonců i ve světě jako celku. Československo snad více než jiné malé socialistické státy musí počítat s tím, že jeho úspěchy i neúspěchy jsou s neobyčejnou pozorností sledovány, vyhodnocovány a zvažovány v mezinárodním dělnickém hnutí.

Specifická úloha Československa v sociálním vývoji

Československo bylo v podstatě jediným státem, který započal budování socialismu z pozice ekonomicky vyspělého kapitalistického státu, s nepopíratelnými tradicemi politické demokracie a s demokratizovaným způsobem života. I když tendence rozvíjet Československo jako „výkladní skříň socialismu“, které byly živé ještě na počátku padesátých let, byly později odmítnuty, přesto vědomí jisté výjimečnosti „československého příkladu“ stále ještě v mezinárodním povědomí existuje. Tím spíše zpomalení temp ekonomického a sociálního rozvoje, popřípadě krizové jevy v politickém životě (jako v roce 1968) jsou třídními nepřáteli interpretovány jako důkaz nevhodnosti socialistického zřízení pro ekonomicky rozvinuté země.

Podle jejich názoru je toto zřízení adekvátní situaci v nerozvinutých zemích, kde může pomoci překonat pozůstatky starých feudálních či polofeudálních struktur a otevřít (třeba i dočasně) široký prostor pro modernizační tendence — tak, jako tomu bylo v carském Rusku, v zemích jihovýchodní Evropy, v Číně a Vietnamu. Ale v zemích s rozvinutou ekonomickou a politickou strukturou, kde jsou lidé dostatečně vzdělaní a vychovaní v tradicích demokracie (rozumí se buržoazní demokracie), působí podle těchto názorů socialismus naopak retardačně, vede ke zpomalení tempa rozvoje a ke ztrátě ekonomického, politického a lidského potenciálu.

Proto urychlení sociálně ekonomického rozvoje a pozitivní řešení existujících, i když v různé míře naléhavých problémů našeho dalšího rozvoje na bázi socialismu při zachování všech jeho předností (tedy bez podstatných výpůjček z arzenálu soudobého kapitalismu) má značný mezinárodně politický význam a jen s obtížemi můžeme plně docenit i jeho vliv na mezinárodní dělnické hnutí. Naopak ovšem zpomalení vývojových temp, ztráta perspektiv, nezvládnutí základních situací sociálního rozvoje se nutně musí projevovat značně negativně v celém spektru mezinárodních politických vztahů a negativně ovlivňovat světové veřejné mínění i mezinárodní dělnické hnutí.

V současné době lze říci, že Československo do určité míry stále ještě plní funkci určitého vzoru sociálního rozvoje. Podíváme-li se na to optikou výsledků nepřilíhš četných výzkumů veřejného mínění, zjistíme, že v řadě socialistických zemí jsme považováni za dynamicky se rozvíjející společnost, a to v dlouhých periodách ekonomické prosperity, se stabilizovanou politickou situací a s relativně vysokou životní úrovní. Nejenom pro Polsko [Sufin 1986], ale i pro SSSR (Grušinovy výzkumy v Taganrogu z poloviny sedmdesátých let — viz Grušin 1978) představuje Československo určitý vzor vysoké

životní úrovně, který je v mnoha ohledech možno přejímat a tvořivě napodobovat. Pro rozvojové země jsme spoluvytvářeli atraktivní vzory způsobu života a sociálního rozvoje, s nimiž se musely vypořádat i kapitalistické země s vysokým stupněm ekonomického rozvoje.

Ještě jsou stále živé výrazné podněty, které propagovaly socialismus i v těch částech zeměkoule, kde jeho myšlenky, stejně jako myšlenky jakéhokoli pokrokového hnutí, jen nesnadno získávaly své stoupence. Týkají se vyrovnání životních podmínek ve městě a na venkově, zprůmyslnění zemědělství a jeho kolektivizace, odstranění výrazných rozdílů mezi jednotlivými teritorii státu, zejména pak způsobu řešení industrializace Slovenska, nepopíratelných úspěchů ve školství a zdravotnictví v padesátých letech a na začátku šedesátých let, dostupnosti a demokratizace bohatého kulturního dědictví, poměrně vyspělé současné umělecké tvorby, nalézající ohlas na mezinárodním fóru (zejména hudba, některé formy výtvarného umění, film, knižní kultura apod.), a konečně i různých oblastí životního slohu včetně sportu.

Československo realizovalo v poválečném období poměrně náročný program industrializace. Jeho sociální důsledky byly převážně pozitivní. Nevznikaly přitom ve větší míře negativní jevy, které většinou doprovázejí kapitalistickou industrializaci: vzrůst zločinnosti, narkomanie, rozklad rodinných pospolitostí. Například úroveň kriminality, rozvodovosti a sociální deviace obecně je dodnes v nově industrializovaných oblastech ČSSR nižší než v územích s tradiční industrializací [Junková—Linhart—Uchytíl 1978], i když dochází k postupnému sblížení jejich situace.

Svým způsobem výjimečné postavení dosud zaujímá Československo, pokud jde o dosažený stupeň setření sociálních rozdílů mezi lidmi, i když hodnocení tohoto procesu není ani zdaleka jednoduché. Rozdíly mezi našimi dělníky a inteligencí, mezi dělníky a družstevními rolníky jsou v řadě životních oblastí již velmi malé. Rovněž atraktivita reálných vzorů způsobu života rozvíjených mezi dělníky a družstevními rolníky je obecně dosti vysoká a tyto vzory jsou velmi často napodobovány i v rodinách inteligence a úřednictva. Minimalizovaly se tradiční sociální bariéry nejrozličnějšího druhu bránící sňatkům, navazování sociálních kontaktů apod. V naší společnosti není prostor pro výrazněji manifestovanou sociální segregaci a separaci. Utvořil se nový typ sociálního postavení člověka ve společnosti ze širokého spektra sociálních jistot, jejichž značnou část jsme realizovali s velkým předstihem před ostatními vyspělými státy (některé z těchto u nás zcela samozřejmých jistot nejsou dodnes ani v těch nejvyspělejších kapitalistických státech samozřejmostí, např. právo na práci, všeobecné zajištění ve stáří, v nemoci apod.).

Tento nový typ sociálního postavení je ve srovnání s jinými státy v nebyvalé míře spojen s řadou specifických forem celospolečenské spotřeby, a naopak jen v menší míře závisí na aktuálních pracovních výsledcích jednotlivce, na genezi společenského postavení, popřípadě pozici rodiny ve společenské hierarchii. Tak míra diferenciací mezd je například v ČSSR [Večerník 1985; Matějů 1986] ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi nejnižší (o vyspělých západních zemích nemluvě). I v dalších kvalitativních ukazatelích můžeme prokázat až nebyvalou míru rozrušení tradičních parametrů a dimenzí společenských bariér, ať již jde o výsady věku, pohlaví či vzdělání nebo profese, městský nebo venkovský původ. Tyto dimenze pochoptitelně stále ještě vytvářejí diferenciací osy, rozdíly však ani zdaleka nemají charakter výrazných nerovností, natož pak sociálních výsad.

V souhře obecně platných zákonitostí socialistické výstavby a historicky

podmíněných zvláštností vznikl v Československu určitý typ sociálně ekonomického rozvoje, který se v mnoha ohledech liší od způsobů rozvoje v jiných socialistických zemích. Nejde jen o dosažené výsledky v jednotlivých, dílčích oblastech (například v životní úrovni, v úrovni bydlení atd.), ale o změny strukturní povahy. Tak například ve srovnání s NDR, Maďarskem, Polskem, ale i Rumunskem a Bulharskem u nás nejdále dospěly procesy likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků, a to jak ve službách, tak i v zemědělství. Zároveň byly nejdůsledněji setřeny rozdíly mezi státním a družstevním sektorem. Stávající difference obou těchto společenských forem vlastnictví až do nedávna fungovaly spíše svou potencialitou než praktickou realizací. Pokud jde o stupeň vyrovnání rozdílů mezi městem a venkovem, má svou obdobu snad jen v NDR.

Mezi československá specifika patří i výrazný podíl minoritních národností v populaci a samotný princip federalizace, který není běžnou součástí politické kultury malých socialistických zemí. A určitým specifikem ostatně je i sama politická struktura našeho státu, protože v ní při dominantní a vedoucí úloze KSČ mají své místo i další politické strany a další společenské organizace, včetně těch, které zastupují vskutku jen okrajové zájmy (např. filatelistické organizace apod.). V mnoha ohledech Československo realizovalo vymoženosti rozvinutého socialismu s předstihem a to částečně i za cenu předběhnutí reálného stupně dosaženého technologického a hospodářského (v užším slova smyslu) rozvoje.

V jistém smyslu můžeme být spokojeni s našimi dosavadními výsledky a konečkonců i s tím, jak se zrcadlí ve společenském vědomí. Podle reprezentativních výzkumů veřejného mínění [Linhart—Tuček—Vodáková 1986] se lidé u nás v průměru domnívají, že jim naše republika poskytuje buď stejné, nebo dokonce lepší podmínky pro život než většina dalších rozvinutých zemí. Přitom výrazně lépe je hodnocena oblast základních sociálních jistot, jako přijatelná je oceňována životní úroveň, a to přesto, že růst reálných mezd byl v posledních letech, ne-li desetiletí poměrně pomalý [Dvořák 1986]. Dobře jsou hodnoceny i možnosti atraktivního využívání volného času, právě tak jako pravděpodobnost získat vzdělání podle svých představ apod. Méně příznivě už je hodnoceno životní prostředí, stupeň využívání moderní vědy a techniky, účast na řízení a především pracovní kázeň a disciplína.

Shrneme-li výsledky řady výzkumů realizovaných v uplynulých letech různými institucemi a různými vzájemně nezávislými výzkumnými kolektivy, můžeme vyslovit především dva závěry:

— Zmíněný určitý typ sociálního rozvoje a s ním spjatý způsob života pronikl do všech vrstev naší společnosti a v zásadě jimi byl akceptován. Lze to říci i tak, že lidé se naučili v daném sociálním systému žít, našli mechanismy, s jejichž pomocí se vyrovnávají s dílčími problémy, adaptovali se na tento systém.

— Je to způsob rozvoje a způsob života, který dlouhodobě vytvářel poměrně „měkké“ sociálně ekonomické podmínky fungování jednotlivců, rodin ve společnosti. Existuje nepopiratelná možnost „kořistit“ z výhod, které socialismus poskytuje, a to zcela legálně, i když je to v rozporu s principem odměňování podle množství, kvality a společenské významnosti odevzdané práce. Na druhé straně však existuje řada závažných bariér bránících dosud adekvátnímu ocenění pracovního výkonu, zhodnocení vlastního přínosu pro společnost i uspokojování rozvinutějších potřeb.

Právě tak jako je život jednotlivců více méně nezávislý na výkonu a stupni společenské efektivity a užitečnosti vykonávané práce, je i hodnocení vý-

robních organizací málo závislé na tom, do jaké míry uspokojuje potřeby lidí, jak reaguje na situaci na trhu apod. To vytváří prostor pro to, aby se v různých oblastech života uvolňovala vazba mezi celkovou úrovní společenského a zejména ekonomického rozvoje a každodenním životem jednotlivců.

Jednou ze základních kvalit „běžného společenského vědomí“ se stala nivelelizace jako výraz špatně pochopené ideje sociální rovnosti. Hluboce pronikla do velké části každodenní společenské praxe. Jako praktický politický, sociální a ekonomický problém se etablovala otázka, jak v podmínkách relativně vysoké životní úrovně a široce založených a garantovaných sociálních jistot zaangažovat pracující na podávání solidního, ne-li špičkového pracovního výkonu, jak stimulovat jejich iniciativnost, občanskou zodpovědnost. S tím souvisí náš základní problém, který můžeme sledovat na různých úrovních sociální praxe: jak propojit stávající typ sociálního rozvoje (přesněji řečeno jeho přednosti) s ekonomickým a technologickým růstem, s nezbytnými inovacemi v obou těchto sférách?

Praxe ukazuje, že řešení problémů sociálního rozvoje dnes nespočívá v první řadě v přerozdělení zdrojů. Pramenem obtíží jsou rozpory strukturní povahy. Vyžadují celkovou optimalizaci vazeb mezi ekonomickým, sociálním, politickým a technologickým rozvojem při zachování politických a ekonomických priorit. Před tímto problémem nestojí v současné době jen Československo, ale prakticky všechny socialistické země.

Vědomí nutnosti určitých změn se dnes v různé míře promítá i do běžného společenského vědomí. Ukazuje se, že sice vzrůstá pocit, že naše společnost si v mnohém žije „nad poměry“, ale není zatím provázen přesvědčením, že je třeba k řešení mnoha problémů přistoupit skutečně nově. Lidé akceptují řadu nových momentů, například nutnost zvyšování hodnoty výkonu a vzdělání pro utváření sociálního postavení i nutnost denivelizace apod. [Linhart—Tuček—Vodáková 1986]. Pokud se však přejde od obecných proklamací ke konkrétním rozborům, objevuje se dosud tendence aplikovat na řešení problémů podobné axiologické systémy jako dříve. I lidé, kteří zdůrazňují význam vzdělání a pracovních výsledků pro postavení člověka ve společnosti, se při konkrétních aplikacích často uchylují k zásadě „každému stejně“ a ve svém soukromém životě preferují hodnoty, které směřují proti optimalizaci pracovního výkonu. A ti, kteří akcentují hodnoty iniciativnosti a podnikavosti, jsou často v praktickém životě velmi opatrní a naopak se podílejí na vytváření atmosféry brzdící iniciativu a podnikavost. Situace se však dnes již poněkud mění.

V této souvislosti je třeba si uvědomit, že současný typ výroby a typ sociálně ekonomického rozvoje nejsou jen ryze institucionálně zakotvenými mechanismy. Dnes již představují určitý zafixovaný styl života, určitý typ společenské atmosféry, určitou kvalitu společenského vědomí. S tím musí nutně počítat každý výhled do budoucnosti i projekce změn v intencích XVII. sjezdu strany a příkladu současného vývoje v SSSR.

Problémy současného vývojového stadia

Přestože, jak bylo řečeno, naše běžné společenské vědomí si ještě zdaleka neuvědomuje bezprostřední nezbytnost zásadnějších změn v stávajícím hospodářsko-sociálním mechanismu, existuje řada varovných syndromů a symptomů toho, že možnosti systému, který obvykle nazýváme extenzivním, se již do značné míry vyčerpaly. Platí to o ekonomické i sociální sféře. Těžiště těchto problémů je přirozeně v oblasti práce a zaměstnanosti (což je ovšem

téma, které vyžaduje samostatné zpracování). Avšak i v jiných sférách života se můžeme setkat s problémy, které jsou dozrálé k řešení a jimž je třeba se urychleně věnovat. Povšimněme si některých z nich.

Je to především oblast *zdraví a celého komplexu péče o zdraví*, tedy celého subsystému zahrnujícího zdravotní zabezpečení, tělesnou kulturu, péči o mentální zdraví, využití genetiky apod. V posledních letech se zde začínají objevovat problémy, které jsme už pokládali teoreticky za vyřešené. Zhruba od počátku šedesátých let se v některých skupinách populace, konkrétně u mužů středního věku, zvyšuje úmrtnost, stagnuje nebo se dokonce zpomaluje (opět u mužů) tempo prodloužování střední délky života. Jestliže v padesátých letech bylo Československo z hlediska střední délky života na 13. (muži) a 14. (ženy) místě mezi vyspělými státy, pak v současné době (r. 1980) je na místě 26. (muži) a 24. (ženy). Z vyspělých zemí je za námi pouze Maďarsko a Polsko, pokud jde o muže, a Bulharsko, Rumunsko a Jugoslávie, pokud jde o ženy.(1) Přitom náš odstup od zemí s nejdelší průměrnou délkou života je třeba počítat na léta, nikoli na zlomky let. A podobně nepříznivá je naše situace v kojenecké úmrtnosti. K našemu poklesu na žebříčku vyspělých zemí došlo zhruba ve stejné době. Vzhledem k dříve dosažené úrovni je však náš odstup od „špičkových“ zemí poměrně malý.

Jestliže řadu společensky tíživých zdravotních problémů (např. prevenci a likvidaci těžkých dětských chorob, parazitárních onemocnění apod.) zvládlo naše zdravotnictví v padesátých letech a ještě na začátku let šedesátých na špičkové úrovni, pak v současné době jsou naše úspěchy nesporně menší — samozřejmě při změně struktury nemocnosti. Naše zdravotnictví je dobře vybaveno kádry, ale často se potýká se špatným materiálně technickým vybavením, s nedostatkem léků, se složitostí organizační povahy, s nerozvinutostí tzv. linií prvního kontaktu a s absencí samostatně institucionalizované preventivní medicíny. I stabilizace dosavadního stavu je zajišťována s obtížemi.(2)

Pozornost si ovšem zasluhují i sociální otázky zdraví a nemoci a sociální efekty zdravotní péče, které často unikají pozornosti i profesionálních sociologů. Současný systém, který nemocného staví do role pasivního objektu zdravotní péče, kdy nemůže vůbec ovlivnit průběh léčby, volbu lékaře či zdravotnického zařízení, nemůže být v některých případech účinný. Týká se to hlavně onemocnění, v nichž psychická komponenta a také prevence mají kardinální význam. Vzhledem k tomu se nelze příliš divit, že zdravotnictví patří mezi oblasti nejvíce postižené úplatkářstvím, protekcionismem a podobnými nešvarami, na hony vzdálenými ideálu socialistického zdravotnictví a způsobu života vůbec.

Je ovšem nutno říci, že problém zdravého způsobu života není jen otázkou dobrého fungování zdravotnických zařízení. Celkově lze říci, že bohužel značná část procesů, které charakterizují náš životní způsob, směřuje vlastně proti zásadám zdravého života. Mezi aspekty, které hlubinně ovlivňují otázky zdraví a nemoci, lze jmenovat strukturu cen potravinářského i průmyslového zboží a charakter cenových změn, nedostatečnou vybavenost sídel sportovními a rekreačními zařízeními, malou propagaci zásad zdravého způsobu ži-

(1) V přehledu nejsou z evropských zemí zachyceny SSSR, Turecko a trpasličí státy typu Andory, San Marina a Lichtensteinu.

(2) Podrobnosti lze nalézt v prognostickém materiálu kolektivu Ústavu sociálního lékařství a organizace zdravotnictví, Praha, řízeném prof. V. Bílkem, DrSc., kde jsou rovněž rozvedeny pozitivní náměty ke zlepšení stavu z hlediska medicíny, organizace zdravotnictví apod.

vota, malý zájem sportovních organizací o optimální skloubení vrcholového, výkonnostního a rekreačního (především zdravotně profylakticky orientovaného) sportu apod.

Jak ukazuje běžná praxe i sociologické rozborů, poměrně vysoké životní úrovně je u nás dosahováno za cenu *enormního zatížení lidí domácími pracemi*, které jsou často hluboce neefektivní a destruktivně poznamenávají celý způsob života rodin. Srovnávací mezinárodní výzkumy [Vítečková 1985] ukázaly, že Československo je mezi rozvinutými zeměmi na jednom z čelných míst, co se týče rozsahu domácích prací. Komplementárně pak lidé u nás věnují poměrně málo času aktivnímu i pasivnímu odpočinku. Doba nutná k zajištění běžných lidských potřeb (pomocí práce v zaměstnání i doma) nejen tvoří hlavní dominantu časových rozpočtů všech skupin obyvatelstva (s výjimkou dětí a velmi starých lidí), ale výrazně zasahuje i do dnů souvislého pracovního volna (víkendy, dovolená) a ponechává jen velmi malý prostor pro náročnější rozvojové aktivity nebo seriózně pojatou regeneraci.

Kolem domácích prací a jejich funkce v životě společnosti se vytvořila mohutná „nadstavba“ nejrůznějších postojů, zvyklostí a obyčejů, které působí velmi často proti jejich racionalizaci a redukci. Velmi nepříznivý vliv má nedostatečná rozvinutost služeb a celospolečensky přijatelných substitucí domácích prací.

Koncentrace pozornosti i času lidí na domácí práce má velké množství negativních důsledků, z nichž nepříznivé zdravotní efekty tvoří vlastně jen malou část. Výraznější a společensky významnější je pravděpodobně *devalvace hodnoty racionálního využívání času a rozklad ekonomických kategorií* vztahujících se k hodnocení pracovního výkonu (i diletantská a velmi málo produktivní práce v domácím hospodářství představuje často pro rodinu větší přínos než zintenzívnění nebo prodloužení práce v zaměstnání). K tomu přistupuje postupné vytváření „alternativních struktur“ k uspokojování potřeb, a to mimo kontrolu a mimo zájem oficiální ekonomiky (různé formy „melouchaření“, pseudosousedské výpomoci apod.).

Další oblastí, kde se výrazně obnažuje vyčerpanost dosavadních tendencí sociálního rozvoje, je oblast *ekologická*. Není tajemstvím, že ekologická situace Československa, a zejména některých oblastí ČSR (severočeský revír, Praha), je velmi složitá. Po této stránce patříme mezi nejvíce postižené země Evropy. Jsme jak velkým příjemcem nejrůznějších škodlivin, tak také jejich producentem.

Ekologický problém je u nás poměrně mladý. Ještě na počátku šedesátých let nebyl příliš pocíťován a převládaly spíše optimistické představy, spekulující s rychlým podrobením přírody člověkem, s exploatací jejího bohatství, které se zdálo být nevyčerpatelné. Ovšem již tehdy existovaly varovné příznaky, například silné znečištění některých vodních toků a odumírání lesů (tento úkaz byl v Podkrušnohoří pozorován již před válkou). Nebyla jim však věnována velká pozornost, neboť se předpokládalo, že mají jen krátkodobý charakter a že „příroda si dokáže poradit sama“. Rychlý rozmach ekologického myšlení v západních zemích i v SSSR a ve světě vůbec nebyl u nás dlouho zaregistrován. Není to ovšem zdaleka jediný příklad tohoto procesu a nevyskytuje se pouze v naší zemi.

Horší je, že i dnes je naše ekologické myšlení poměrně málo rozvinuté. Specializované výzkumy, denní i odborný tisk často poukazují na příklady naprosté ekologické negramotnosti a ignorance, vedoucí k negativním zásahům do přírody a často i k masovému ohrožení zdraví lidí. Ale i lidé obeznámení s problematikou zaujímají někdy postoje, které na ekologický faktor nebe-

rou ohled, popřípadě nerespektují v dostatečné míře dialektiku přírodního a sociálního. Mezi v tomto směru angažovanými přístupy se často setkáváme se sentimentálním ochranářstvím, s pohledem na přírodu jako sbírku rarit. A existují i postoje, které ekologický aspekt stavějí proti industrializaci a ekonomickému růstu a využívají tyto problémy ke konzervativní kritice soudobých nedostatků.

I když formování pozitivně orientovaného ekologického myšlení je dnes nepochybně naléhavým problémem, nelze říci, že zlepšení naší ekologické situace závisí pouze na pozitivních změnách v myšlení lidí. Svého času jsme měli poměrně dokonalý zákon na ochranu přírodního prostředí. Přesto vazby mezi poškozováním přírodního prostředí a ekonomickými parametry fungování hospodářských organizací byly jen nezřetelné. Nekonečné množství výjimek a formálních penalizací bránilo účinným ekonomickým, společenským, popřípadě trestním sankcím proti porušovatelům objektivních norem ochrany a tvorby přírodního prostředí. Ještě do nedávné doby byla represivní opatření používána většinou jen proti jednotlivcům. Kde do hry vstupovaly tzv. celospolečenské zájmy, byl ekologický zřetel v axiologické i praktické dimenzi zatlačen do pozadí. Přednost měla ekonomická prosperita, udržení zaměstnanosti, ale i prosté zajištění premii pro zaměstnance.

Pokud se však podařilo včlenit ekologické hodnoty přímo do systému výrobních nákladů nebo pokud příslušné orgány trvaly bezpodmínečně na ochraně přírodního potenciálu, objevily se velmi rychle pozitivní důsledky. Například v rámci ochrany půdního fondu došlo alespoň k pozastavení úbytku orné půdy a značný přínos představují i rekultivace, do nichž byly vloženy určité prostředky.

Rekapitulace vývoje naší ekologické situace potvrzuje nejen obecně úzkou spjatost problematiky ochrany přírody s celkovými koncepcemi ekonomického a sociálního růstu, ale výmluvně vypovídá o konkrétním zhoršování přírodního prostředí ve vazbě na extenzivní rozvoj ekonomiky. Minimálně jde o souvztažnost v těchto čtyřech momentech, v těchto mylných premisách:

— Logika extenzivního růstu vycházela z představy, že pouze (nebo alespoň většinou) práce, respektive jen některé její druhy, mají hodnototvorný charakter. Přírodní zdroje jsou dané a mají jen tu hodnotu, kterou jim dodává práce nezbytná k jejich aktivizaci. Charakteristickou vlastností přírodního bohatství je jeho obnovitelnost a nevyčerpatelnost.(3)

— Rychlost procesu kumulace lidského bohatství je tak velká, že se z perspektivy stálého extenzivního rozvoje nemá smysl starat o negativní dílčí důsledky tohoto procesu.

— Při extenzivní exploataci přírody hraje velkou roli i to, že pokud jde o výrobní náklady, je hodnota pracovní síly poměrně malá a svým způsobem

(3) Do koncepcí extenzivního rozvoje se promítají velmi staré a teoreticky již dávno překonané koncepty myšlení. Například představa, že jen práce je zdrojem veškerého bohatství a lidské kultury, byla kriticky analyzována již v *Kritice Götthajského programu*. Marx zde stál na stanovisku, že „práce není zdrojem veškerého bohatství. Příroda je právě tak zdrojem užitných hodnot (a z těch se přece skládá věcné bohatství) jako práce, která sama je jen projevem jedné přírodní síly, lidské pracovní síly... Jen pokud se člověk k přírodě, prvnímu zdroji všech pracovních prostředků a pracovních předmětů, chová předem jako vlastník a nakládá s ní, jako by mu patřila, potom se jeho práce stává zdrojem užitných hodnot, tudíž i bohatství“ [Marx–Engels 1983 :13]. Stále více se ukazuje, že analýza teoretických konceptů (stojících za tzv. extenzivním způsobem rozvoje ekonomiky) cestou jejich konfrontace s myšlenkami klasiků marxismu-leninismu by byla více než žádoucí.

konstantní. Kromě toho náklady na její reprodukci (prostou i rozšířenou) přejímá ve značné míře stát a jednotlivec sám, takže zvýšení těchto nákladů nenarušuje ekonomickou bilanci podniků, resortů a odvětví.

— Při tomto způsobu hospodaření chybí parametrizovaný ekonomický systém, který by poskytoval referenční rámec alespoň pro kvaziobjektivní srovnávání výsledných efektů různých způsobů zacházení s přírodními zdroji. To samozřejmě otevírá široké pole pro intervenci subjektivních názorů na všechny zmíněné problémy do struktur rozhodování.

Ekologická problematika je natolik složitá, že nelze předpokládat, že by zpružnění ekonomických mechanismů samo o sobě mohlo vést k zásadnějšímu obratu. Dokonce lze říci, že pro řešení řady závažných problémů v této oblasti neexistují ekonomicky přijatelné nástroje, eventuálně neexistují ani nástroje ekonomicky nepřijatelné. Tak regenerace některých zdevastovaných území si tak jako tak vyžádá velmi dlouhou dobu a bylo by iluzorní očekávat od změny ekonomických, popřípadě sociálních „pravidel hry“ její podstatné zkrácení. Ostatně tlak na ekonomizaci jednání může naopak v nejbližším období vyostřit situaci a nechť řešit ekologické problémy může být zastírána právě ekonomickými zřeteli. Tím většího významu však nabývá potřeba precizace ekonomických a ostatních zájmů společnosti. Je předpokladem objektivního a zodpovědného rozhodování v této sféře, jejíž význam pro utváření sociálního klimatu všeobecně roste — jak v naší společnosti, tak v mezinárodním měřítku.

Význam systémových limitů, souvisejících s vyčerpáností extenzivních zdrojů ekonomického a sociálního rozvoje, můžeme pozorovat i v oblasti *spotřeby*. Relativně je zde situace stabilizovaná a nepochybně lepší než v řadě dalších socialistických zemí [Ježegodnik SEV 1960—1980; Dvořák 1986]. Negativní momenty nalézáme zejména ve struktuře spotřeby.

Patříme například k evropským zemím s největší kalorickou spotřebou a s největším podílem masa ve stravě, ale zastoupení kvalitních druhů masa, ovoce a zeleniny je poměrně nízké a neodpovídá zásadám správné výživy.(4) I kvalitativní stránka a rozmanitost stravy je u nás na nižší úrovni. Ve srovnání se jmenovanými státy je v ní nepoměrně více obilovin, cukrů, živočišných tuků a méně kvalitních živočišných bílkovin masného typu. Racionálně vyvážená strava, která je optimální z hlediska prevence civilizačních chorob, je u nás stále ještě otázkou luxusní spotřeby. Je víceméně nedostupná jak z hlediska finančního,(5) tak z hlediska struktury nabídky zboží.

Situace ve vybavení zbožím dlouhodobé spotřeby je rovněž rozporuplná, i když i zde jsme na tom celkově slušně ve srovnání s jinými socialistickými státy. Z výsledků výzkumů vybavenosti domácností, které pravidelně provádí Výzkumný ústav obchodu již od poloviny šedesátých let, vyplývá, že u všech společenských skupin tato spotřeba ve všech podstatných komoditách neustále roste. Zároveň ale narůstají negativní rysy v její struktuře.

Již delší dobu se prakticky nemění struktura nabídky zboží, i když jisté oživení do ní vnesly výrobky moderní elektrotechniky (barevné televizory,

(4) V NSR, Rakousku a Maďarsku, tedy v zemích s velmi obdobnými kulturními vzory vztahujícími se ke způsobu výživy, dosahuje podíl ovoce a zeleniny minimálně 5 % v denní výživové dávce, zatímco u nás je to pouze 3–3,5 % [Dvořák a kol. 1986].

(5) Na základě rozboru většího počtu jídelníčků doporučených v běžně dostupných „kuchařkách“, dosahuje náklad na racionální výživu cca Kčs 680,— na osobu a měsíc. V případě, že jde o náročnější formy redukčních, antisklerotických či diabetických diet, stoupá náklad až na cca Kčs 850,— [Nováková 1987 — předběžné výsledky] i více.

videotechnika, výpočetní technika). Jejich účast ve struktuře vybavení našich domácností však zatím není příliš velká a stoupá pomalu. Chronicky zaostává nabídka za poptávkou u řady druhů zboží; například jde o poptávku po půdě, po technice k jejímu obdělávání, po stavební a dopravní technice, po vybavení pro kutily, po nemovitostech, bytech atd. Existuje i řada omezení administrativní povahy, které už jsou dnes málo funkční (např. v oblasti bydlení nebo nákupu zboží tzv. výrobního účelu). V některých oblastech spotřeby ovšem stagnuje poptávka (jak to signalizují konjunkturální testy VÚO), není to však dáno nasyceností trhu, ale právě nesouladem mezi nabídkou a poptávkou. Nejruznější nežádané, zejména demodované zboží se hromadí ve skladech, zatímco neuspokojená poptávka po žádaném zboží vede ke vzniku umrtveného „zamrzlého“ kapitálu v úsporách (a nejen v těch, které jsou evidovány spořitelny a pojišťovnami). Roste také „pseudospotřeba“, pramenící z neustálých obav z inflačních trendů i z prosté nutnosti nějak nahromaděné finanční prostředky utratit.

— Za povšimnutí stojí i to, že značná část předmětů nakumulovaných v domácnostech, je poměrně stará a jejich průměrné stáří se často spíše zvyšuje než snižuje [Štěpová 1977, 1980, 1984, 1987]. U starých lidí, v domácnostech důchodců, má své pevné místo vybavenost „z druhé ruky“.

— Jak již bylo poznamenáno, vysoká vybavenost našich domácností je dosažena za cenu velkého rozsahu domácí, tedy nezespolečenštěné práce. Náš oficiální trh je stále ještě převážně trhem výrobků a ne trhem služeb. Pro velkou část domácích prací neposkytuje státní a družstevní sektor prakticky žádné služby (např. pro údržbu bytů, domků a chat ani pro jejich stavbu). Proto platí, že čím větší jsou aspirace v této oblasti spotřeby, tím více času musí člověk obětovat na jejich dosažení, a to ve všech fázích konzumace; v období koupě, údržby, eventuálně rozprodeje. Tedy rozvinutější potřeby se vykupují buď vlastní dodatečnou prací, nebo závislostí na alternativních strukturách rozvíjených mimo rámec oficiálního trhu, mimo rámec státem řízené a regulované ekonomiky.

— Ani zmiňované inovace spotřebního chování nejsou zdaleka vždy zprostředkovány oficiální obchodní sítí. Signifikantní je příklad značného počtu videorekordérů ve vlastnictví naší populace, přičemž tyto výrobky nebyly donedávna u nás běžně prodávány a nebyly u nás ani vyráběny. I značná část kvalitní výpočetní techniky (osobních počítačů a výkonných elektrokalulaček) nebo módních novinek v oblékání vyskytujících se u našich spotřebitelů má často velmi problematický původ. Do jisté míry uspokojuje tyto potřeby Tuzex, což je ovšem obchodní síť s velmi specifickým postavením, jejíž využití je často spojeno s řadou transakcí na pomezí legality.

— Paralelní či alternativní struktury zajišťující nedostatkové zboží a služby mají dnes v některých spotřebních oblastech prakticky monopolní postavení. V souvislosti s tím se hovoří o existenci II., III., IV. ekonomiky. (6) Kromě zmíněné oblasti služeb se týká hlavně produkce a prodeje zemědělských výrobků (drobné ovoce, česnek, některá domácí zvířata apod.). Ale i v dalších oblastech ztrácejí oficiální obchodní instituce iniciativu, hlavně pokud jde o inovační funkce. Charakteristickým důsledkem je zmasovění nelegálních

(6) Tyto pojmy nejsou zdaleka ustáleny. Pro jednoduchost rozumíme II. ekonomikou aktivitu realizovanou rodinou nebo příbuzenskými klany k zajištění vlastních potřeb, III. ekonomikou podobné druhy aktivit, ale určených pro legální trh (např. prodej zemědělských přebytků státním organizacím nebo na tržišti) a IV. ekonomikou všechny formy nelegálního oběhu zboží, včetně překupnictví a úplatkářství (což je vlastně prodej služeb, informací apod.).

praktik, s nimiž naše společnost dlouhodobě, ne však zcela úspěšně bojuje (rozkrádání, úplatkářství apod.). Na tyto jevy je totiž, bohužel, vázáno plnění určitých spotřebních funkcí, které jinak zajištěny nejsou.

Jestliže lze říci, že problémové okruhy spotřeby suplované II. až IV. ekonomikou vznikají v důsledku nedostatečné pozornosti věnované společnosti některým aktuálním potřebám lidí, pak ovšem na druhé straně existují i oblasti, kam se „napřelo úsilí“ společnosti a přesto se nedaří je bezproblémově zvládat. Patří mezi ně především *bydlení*. To mimo jiné dokládá, že problém bytové nouze není jen problémem ekonomickým a sociálním, ale i problémem kulturním.

Z kvantitativního hlediska se snad v současné době blížíme vyřešení bytového problému a ve srovnání s jinými socialistickými státy nepatří náš bytový standard mezi nejhorší. Ale ukazuje se, že dosavadní „filozofie“ bydlení je zčásti problematická a neperspektivní. Na jedné straně existuje výrazná reglementace, která vytváří z bytu zvláště ceněné „zboží“, jehož nabytí s sebou nese rysy demonstrativní spotřeby a je určitou nálepkou společenské úspěšnosti (takže o velký, kvalitně vybavený byt usilují i lidé, kteří jej vlastně nepotřebují). Na druhé straně pak určité projevy bytové nouze produkují neustálý tlak na redukci kvalitativních parametrů bydlení a oživují zjednodušené představy o bydlení z třicátých let, tak, jak byly formulovány tehdejší architektonickou avantgardou. Tehdy ovšem byly oprávněné, přijatelné a dokonce progresivní, zatímco dnes jsou v mnoha ohledech anachronní. Tyto staré koncepce mimo jiné vylučují ze hry představy bydlících o bydlení⁽⁷⁾ a nerespektují značnou diverzifikovanost potřeb v této oblasti.

Řešení bytového problému je a bude složité a je třeba nalézt zcela nové cesty a způsoby. Nelze je zjednodušeně převádět pouze na problematiku ekonomického nájemného a s tím spojených úprav. Poskytnutí bytu s přijatelným nájemným je ostatně jednou z podstatných sociálních vymožeností socialistického zřízení, je významnou sociální jistotou, které se nelze jen tak snadno vzdát. Ale jde o to, aby její prvky byly správně artikulovány, aby sloužily především lidem ve svízelných sociálních situacích nebo těm, jejichž pozice ve společnosti se permanentně rozvíjí pod tlakem nepříznivých okolností (dlouhotrvající nemoc, invalidita, velký počet dětí, respektive na živiteli závislých osob apod.). Zatím se však mnohdy zdá, že tyto sociální výhody často využívají lidé, v jejichž možnostech je a mělo by být zajištění kvalitního, jejich potřebám odpovídajícího bydlení z vlastních zdrojů. Není tajemstvím, že o přidělení státního bytu často rozhoduje schopnost žadatele orientovat se ve spletitostech administrativy, využívat vhodně příslušných paragrafů bytového zákona a někdy i schopnost urychlit celý proces pomocí nelegálních prostředků.

Obecně lze říci, že původní představa, kolem níž se točila celá koncepce sociální politiky, tedy že společnost by měla přispívat k oslabení tvrdého dopadu sociální diferenciace (vznikající na bázi zdravotního stavu, počtu závislých osob, dělby práce, vzdělání a pracovního zařazení) do životního způsobu, má poněkud deformované reálné podoby. Navíc bývá ve společenském

(7) Jde o přístup k bydlení akcentující jeho fyzikální stránky a opomíjející momenty psychické a sociální. Podle zjednodušených interpretací klasického funkcionalismu je pro dobré bydlení rozhodující osvětlení, teplo, vzdušnost, racionální organizace bytového prostoru a přesné funkční členění bytových prostorů. Nejsou artikulovány potřeby bydlení jako sociálního procesu se značným významem interakčních a komunikačních vazeb, symbolického chování, potřeby související s krystalizací sociálních rolí jednotlivých obyvatel bytů apod. Podrobněji viz [Linhart 1986].

vědomí situace neúnosně dramatizována. Tím se ovšem dostáváme k problému, který už naše společnost pokládala za vyřešený, uzavřený, který však vývojové okolnosti reevokuji.

Patří mezi ně otázka *zajištění přijatelného životního minima*. Tato otázka se týká samozřejmě jen některých sociálních skupin, u nichž nejsou dostatečně kompenzovány postupné změny ve struktuře cen (jde především o důchodce a rodiny s více dětmi). Rozbory prováděné našimi předními odborníky na tuto problematiku [Hiršl 1986] ukazují, že situace není nijak dramatická a je nepopíratelně lepší než v řadě rozvinutých států, včetně západních. Přesto v roce 1980 u nás žilo 8,2 % populace pod hranicí sociálního minima.⁽⁸⁾ I když v dlouhodobém srovnání se početnost této skupiny lidí stále snižuje (ještě v roce 1976 šlo o 10,1 % populace), znepokojivé je její sociální složení. Jde o rodiny důchodců a vícedětné rodiny s živiteli v dělnických profesích. V této skupině lidí najdeme jen velmi nepatrný podíl družstevních rolníků a vysokoškolsky vzdělané inteligence.

Naším veřejným míněním prostupuje názor, že právě a především problém pauperizace naše společnost už dávno vyřešila, a to pomocí rozsáhlého spektra sociálních jistot. Pravda je, že klasické formy chudoby, jak je známe hlavně z třicátých let a jak v malé míře přetrvávaly ještě na počátku padesátých let (a jak je můžeme vidět i dnes např. v některých západních velkoměstech), u nás zcela vymizely. Žebráci, lidé žijící bez přístřeší, bez důstojného ošacení, hladovějící, jsou u nás už jen hořkou vzpomínkou na doby dávno minulé nebo románovým jevem. Musíme si však uvědomit, že všeobecný růst životní úrovně vytváří nové, vyšší standardy bohatství i chudoby a tím i nová pojetí životního a sociálního minima. Standardy z konce padesátých a z poloviny šedesátých let jsou dnes beznadějně zastaralé, a to jak z hlediska spotřebních komodit, tak z hlediska společenského ocenění. Přitom právě v polovině šedesátých let vznikaly základní metody odhadování životního minima, formovaly se spotřební koše, s jejichž pomocí je posuzován životní standard i úroveň dynamiky cen. Tyto metodiky se za posledních dvacet let prakticky nezměnily, i když lze předpokládat, že dnes již neodrážejí spolehlivé reálné procesy probíhající v oblasti cen, mezd, důchodů, životní úrovně, ale i daní a sociálních dávek, které nelze posuzovat izolovaně. Neznamená to, že by byly zásadně zkresleny počty osob žijících pod hranicí sociálního, respektive existenčního minima. Rozšiřuje se však nepodchycené pásmo obtížně naplnitelných základních, plně akceptovaných životních standardů.

Problém hranice chudoby je samozřejmě komplementární problému bohatství a luxusu. I zde narážíme na to, že luxus je často poměřován starými měřítky,⁽⁹⁾ vzniklými v prvních poválečných letech, i když je zjevné, že řada prvků tehdejšího luxusu se dnes stala běžnou součástí života nejširších vrstev. Naopak ovšem dochází k tomu, že to, co již v šedesátých letech začalo být považováno za součást běžného standardu, stává se dnes luxusem. Do této kategorie se dostaly například rekreační pobyty, zejména v zahraničí, pro nepoměrně rychlejší růst jejich cen ve srovnání s růstem nominál-

(8) Horní hranice sociálního minima je operacionálně definována částkou odpovídající 56 % průměrné spotřeby, životní minimum pak 42 %. Pro ilustraci: ve Francii žilo na počátku sedmdesátých let pod hranicí existenčního minima 16 % populace, v NSR 3 % (u nás cca 1 %).

(9) Například dosud se vykazuje v nejrůznějších kádrových dotaznících vlastnictví osobního automobilu, družstevního bytu, přestože sociální smysl těchto ukazatelů se výrazně změnil. Automobil se stal více méně běžnou součástí výbavy domácností, družstevní výstavba základní formou řešení bytového problému. Naproti tomu sociální výhody vyplývající z bydlení ve státním bytě se obvykle neuvažují.

ních mezd. I pořízení prostornějšího družstevního bytu se posouvá do této kategorie, a to přesto, že jde dnes o základní formu řešení bytového problému (Vališ 1986). Mezi luxusní spotřebu se dostala i řada potravin a služeb bez ohledu na stagnaci jejich kvality a funkčních vlastností (např. restaurační stravování).

Nelze ovšem přehlédnout pozitivní momenty vývoje v této oblasti. V uplynulých letech se vytvořil specifický trh pro náročného a svým způsobem „bohátého“ spotřebitele. Zprostředkovávají jej mimo jiné speciální prodejny potravinářského zboží, textilu a dalšího zboží.(10) Tyto prodejny celkově rozšiřují nabídku spotřebního zboží a také vytvářejí náročnější vzory spotřeby. Zároveň odčerpávají nerealizovanou kupní sílu. Jsou dnes masově navštěvovány a dosahují vysokého a stále rostoucího maloobchodního obrátu. Zájem o jejich zboží přesahuje dnes jejich kapacitu. Má to ovšem i negativní důsledky; odčerpává to pozornost obchodu od kvality běžného zboží a zejména o zásobování obyvatel s omezenou možností spotřeby. V mnoha druzích zboží vlastně vůbec neexistuje „levná varianta“, partiové výprodeje jsou řídkým jevem. Organizace oběhu použitého zboží je spíše zaměřena na zprostředkování prodeje a nákupu zahraničního a nestandardního zboží než na oběh zboží použitého, demodovaného, s horšími kvalitativními parametry.

Všechny zmíněné rysy naší spotřeby mohou být posílněny, znásobeny všeobecným tlakem na ekonomizaci sociálních procesů a snahou o přiblížení našich cen světovým cenám (což je stále více pokládáno za nezbytnou součást intenzifikačních procesů). I když nelze v důsledku toho předpokládat masovější vznik sociálně pauperizovaných vrstev, nebylo by správné tyto příznaky opomíjet. Mohlo by se to negativně projevit v dalším vývoji růstem nejrůznějších tenzí, popřípadě zvýšením sociálního napětí.

Velkou pozornost je třeba věnovat sociální situaci důchodců, zejména starodůchodců, jejichž postavení je již dnes často velmi obtížné. Za jeden z důležitých úkolů sociální politiky v příštích dvaceti letech je třeba považovat přizpůsobení důchodového systému změnám cen a mezd [Jungmann 1987]. Závažnost tohoto problému poroste s tím, jak do postproduktivního období života budou vstupovat ročníky, které již mají „zažitou“ vyšší životní úroveň, které mají zásluhy o budování socialismu, mají zkušenosti z politické práce v podmínkách socialismu. Nelze předpokládat, že tyto skupiny obyvatel se snadno smíří s poklesem životní úrovně provázejícím ukončení ekonomické aktivity.

Vážněji než dosud bychom se měli také zamýšlet nad takovými otázkami, jako je bydlení pro sociálně slabší skupiny, rekreace pro důchodce a další osoby s omezenou možností spotřeby, včetně zmíněné struktury nabídky levného zboží na trhu. Na potřeby těchto lidí se dnes často zapomíná. S naprostou samozřejmostí je při přestavbě starých městských čtvrtí přestěhováme do nových bytů s několikanásobně vyšším nájemným, sepisujeme pro ně dietetické předpisy velmi náročné na finanční prostředky, na práci, na pomoc ostatních členů rodiny, cestovní kanceláře jim nabízejí programy, které výrazně překračují jejich finanční možnosti atd. Nelze zamlčovat, že

(10) V současné době existuje u nás např. 47 specializovaných prodejen potravinářského zboží (tzv. Eso), v nichž platí odlišná pravidla kalkulace cen, a ty jsou tudíž podstatně vyšší. Např. párky zde stojí cca 60 Kčs/kg, ceny salámů dosahují až 115 Kčs/kg apod. Přes poměrně vysoké ceny si jen 3,8 % zákazníků stěžuje na vysoké ceny, a tyto prodejny dosahují vysokého obrátu. Pro situaci však je typické, že ačkoli původní záměry počítaly s tím, že 60 % zde prodáváného zboží bude tuzemské provenience, 40 % zahraniční, reálná situace je dnes opačná, přičemž zahraniční zboží má často jen průměrnou kvalitu [Skalková—Sprock 1987].

citlivost vůči sociálním problémům handicapovaných osob byla v posledním období snížena a že je to negativní doprovodný rys celkově rostoucí a stabilizující se životní úrovně i rychlého tempa sblížování sociálních skupin. Na tento úbytek „sociální citlivosti“ by však mohla naše společnost v budoucnu doplatit.

Jestliže chceme pokračovat ve výčtu varovných symptomů, je na místě připomenout zpoždění dynamiky vzdělanosti úrovně. Podle dnešních odhadů budeme mít po roce 2000 při optimálních tempech rozvoje zhruba tolik osob s vysokoškolským vzděláním, kolik odpovídá dnešní úrovni vyspělých kapitalistických zemí [Boguszak 1987]. V našem běžném společenském vědomí se vyskytuje řada negativních rysů, spočívajících v akcentaci hodnoty průměrnosti (ve vzdělání, v práci a dokonce i v nárocích na životní standard), na hodnoty provincialismu a uzavírání se do úzkého rámce národních kultur.

S výrazným zpožděním zachycujeme řadu významných kulturních podnětů, a to i v těch oblastech, kde nehrozí bezprostřední nebezpečí negativních ideologických vlivů (např. v oblasti výpočetní techniky, ekologického myšlení, technických inovací apod.). Pozornost by zasluhovala i snížená míra sociální mobility, vyvolaná zejména zpomalením růstu vzdělání a poměrně nízkým tempem zavádění nové techniky do všech oblastí výroby. Všechny tyto procesy se více méně negativním způsobem promítají do oblasti práce, její efektivity i rentability. To vše ukazuje, že možnosti extenzivního ekonomického i sociálního růstu se postupně začínají vyčerpávat. Přijetí strategie urychlení, jejíž podstatnou součástí je přechod od extenzivního k intenzivnímu modelu sociálně ekonomického růstu je proto plně zdůvodnitelné nejen ekonomicky, ale i z hlediska sociálního. Změna, kterou tato strategie předpokládá, přitom není jen dílčí změnou některých omezených ekonomických principů, ale komplexní sociální změnou, kterou soudruh Gorbačov neváhal označit jako „revoluční přeměnu“ [Gorbačov 1986] a soudruh Husák jako „nejvýznamnější přeměnu řízení od února 1948“ [Husák 1986].

Obrysy budoucích sociálních procesů

V současné době se uvažuje téměř ve všech socialistických zemích o řadě opatření zásadnějšího rázu zaměřených na urychlení sociálně ekonomického vývoje. Jde zejména o následující (seřazeno víceméně arbitrárně):

— Takové rozšíření a zintenzivnění mezinárodní spolupráce, zejména mezi socialistickými zeměmi, které by vyústilo ve vytvoření nového, vyššího stupně integrované socialistické ekonomiky. K tomu by mělo mimo jiné sloužit zakládání společných podniků, posílení vlivu mezinárodně směnitelného rublu, unifikace výrobních standardů. Objevují se dokonce i náznaky vytváření jednotného trhu pracovní síly a podstatného omezení celních i jiných bariér.

— Prohloubení samostatnosti podniků zároveň s novým vymezením funkce plánu a vyšších článků ekonomického řízení. S tím souvisí posílení tendence k úplnému chozrasčotu u podniků (samofinancování vlastního rozvoje spojené s posílením samostatnosti, a to i při volbě strategie vlastního ekonomického rozvoje). Zatím spíše výjimečně je přitom akcentován princip soutěživosti mezi podniky, i když je pokládán „za nejdůležitější, ba rozhodující formu socialistického soutěžení“ [Gorbačov 1987].

— Zvýšení odpovědnosti socialistického podniku za životní úroveň pracujících a za rozvoj regionů (měst a sídel, v nichž má podnik své zájmové zázemí). Tento problém je ovšem zatím rozpracován jen pro hospodářské, ne pro rozpočtové organizace.

— Nové pojetí úlohy ekonomických mechanismů ve společnosti, tendující k jejich posílení a zvýšení váhy ve všech sociálních oblastech. Tato tendence ovšem mění i relaci mezi ekonomickým a sociálním rozvojem. Jestliže v předcházejícím vývoji, a zejména v některých jeho fázích, byla ekonomika především nástrojem realizace sociálních cílů⁽¹¹⁾ (u nás tomu tak bylo zejména na počátku padesátých let), pak nyní je kladen důraz na rovnocenné hodnocení obou stránek a na instrumentální vztah sociálního rozvoje k rozvoji ekonomickému. Sociální rozvoj by podle nové koncepce měl ve větší míře vytvářet nové mocné stimuly pro ekonomický růst a na druhé straně ekonomický růst by se měl daleko bezprostředněji než dosud promítat do sociálního rozvoje a do kvality života pracujících [Gorbačov 1986].

— Zintenzívnění vědeckotechnického rozvoje, stimulace technických, technologických a sociálních inovací, podpora přijímání pokrokové techniky na bázi licencí atd.

— Rozvoj nižších forem socialistického vlastnictví, zejména různých forem družstevnictví, a částečné přehodnocení úlohy soukromého a osobního vlastnictví pro rozvoj společnosti.

— Tlak na vytváření tzv. funkční diferenciacce mezd (z hlediska cen, daní apod.), která by se stala součástí racionalizace ekonomických mechanismů. S tím souvisí i tlak na tzv. plnou ekonomickou rentabilitu těch odvětví národního hospodářství, která byla dříve považována za výlučnou doménu odměňování podle potřeb, nikoli podle práce. Výjimečně se objevuje (spíše v teorii než v praxi) i tendence odbourat sociální dotace v oblasti bydlení, zdravotnictví, zásobování základními potravinami, popřípadě i ve školství a v přístupu k některým kulturním akcím. Dosavadní zkušenosti v této oblasti však přinášejí rozporné výsledky (např. praktický pokus realizace víceméně plné ekonomické rentability bydlení, uskutečněný v Maďarsku).

— Posílení tzv. hospodářské demokratizace i celkové demokratizace života společnosti. Sovětské materiály z poslední doby, i náš návrh zákona o státním podniku, například hovoří o volitelnosti vedoucích na různých stupních řízení, o výrazném posílení vlivu osazenstva závodů na jejich řízení, o rozvoji brigádních forem organizace práce a odměňování apod. V řadě zemí se již realizovaly experimenty s tzv. radami pracujících, které měly různé efekty (Jugoslávie, Polsko).

— Přeměny společenského vědomí vedoucí k inovačnímu přístupu ke společenskému rozvoji, ke schopnosti ekonomického myšlení, k přijetí principu výkonu a hodnoty funkční diferenciacce apod.

— Upevnění kázně, zlepšení využívání pracovní doby, boj proti úplatkářství, protekci, zneužívání moci apod.

Dřívější přístupy k sociálně ekonomickému rozvoji obvykle zdůrazňovaly jen některé z momentů — například rozvoj techniky, aktivizaci lidského činitele, popřípadě absolutizovaly autonomnost ekonomických mechanismů. V současnosti se akcent přesouvá na propojenost různých vzájemně se doplňujících přístupů k sociální a ekonomické změně. Michail Gorbačov v řadě svých

(11) To ovšem nemůžeme chápat tak, jakoby společnost se plně koncentrovala na sociální otázky spojené se zkvalitňováním životního slohu pracujících. Dominovaly přirozeně investice do extenzivní industrializace, posílení obranyschopnosti apod. Přeměna ekonomických mechanismů však byla motivována nejen otázkami produktivity a rentability, ale i snahou vytvořit novou sociální strukturu společnosti, omezit majetkovou diferenciaci, vyrovnat územní rozdíly apod. Je zjevné, že řada těchto opatření se dostávala alespoň krátkodobě i do rozporu s ekonomickými kritérii fungování společnosti.

vystoupení v minulém i letošním roce kladl důraz na propojení ekonomických a technologických řešení s celkovou demokratizací společnosti a s radikální přestavbou společenského vědomí. Do popředí se dostala především otázka demokratizace života socialistické společnosti, která je pochopena jako „ten motor, který zajistí přestavbu a dodá nám žádoucí urychlení“ [Gorbačov 1987].

Ze sociologického hlediska je pak zřejmě nejdůležitějším momentem této demokratizace nový přístup k problematice obecných, skupinových a individuálních zájmů, spočívající v docenění jejich motivační a aktivační síly a významu pro dynamizaci společenského mechanismu. Již v díle J. Andropova se projevilo pochopení pro skutečnost, že z faktu, že „zájmy celé společnosti jsou nejdůležitější orientací pro rozvoj hospodářství, které se opírá o socialistické vlastnictví... nevyplývá, že by socialismus ve jménu obecného prospěchu potlačoval nebo ignoroval osobní a místní zájmy a specifické potřeby různých sociálních skupin“ [Andropov 1983: 12]. V současné době je toto obecné východisko dále konkretizováno a vyúsťuje v hledání nového mechanismu odhalování obecného zájmu a utváření názorového a zájmového konsensu. Řada úvah kolem modernizace volebních systémů a hospodářské demokracii v SSSR, právě tak jako konstituování nových společenských organizací a hledání nových metod práce u organizací a institucí stávajících, má právě zajistit lepší předpoklady pro artikulaci dílčích zájmů a prověření jejich vztahu a vazeb k zájmu obecnému.

Většina námětů k oživení společensko-ekonomického mechanismu existuje zatím pouze v teoretických úvahách, s jejich realizací není mnoho zkušeností. Příznačné pro všechny však je, že jejich sociální aspekt je fundamentální a že samy o sobě produkují protikladné tendence. Vyladění, optimalizace a pozitivní využití takových námětů si vyžádá mnoho úsilí. Vytváří se rozsáhlý prostor pro formulaci alternativních strategií sociálně ekonomického rozvoje a tím i pro volbu její optimální podoby.

K této problematice by však mohla a měla říci mnohé i naše sociologie. V zásadě lze uvažovat totiž o budoucnosti naší společnosti jak v alternativách spíše modernizačních, kladoucích důraz na kontinuitu s mechanismy i hodnotami předcházejícího období, tak v těch, které usilují o radikálnější zpřetrhání vazeb k minulosti a akcentují pouze nejobecnější rysy a zákonitosti socialistické výstavby. Je třeba rovněž zvažovat význam setrvačnosti sociálních, ekonomických a fyzických stránek sociálního rozvoje, která není právě malá. V sociologii, ale zejména v propagandistické práci akcentovaný protiklad mezi extenzivním a intenzivním rozvojem, má ovšem tu nevýhodu, že není dosud založen na hlubším teoretickém základu a poznání skutečných hodnot a mechanismů ovládajících extenzivní i intenzivní způsob realizace sociálně ekonomického rozvoje. Protiklady mezi oběma směry jsou dosud často spatřovány v empirických danostech (např. v jiném vztahu ke kritériu zisku), než v podstatných souvislostech. Sociální smysl podstatných momentů sociálně ekonomického rozvoje nám však dosud uniká. Řada klíčových problémů — například hodnota pracovní síly za socialismu, směnná a užitná hodnota, funkce státního, družstevního, osobního, soukromého vlastnictví za socialismu, cena půdy a jejích sociálních funkcí není dosud v sociologii ani nastolena, natož pak rozpracována jako základ explanace tradičních sociálních problémů (např. sociální mobility, optimalizace mzdové diferenciace, rozvoje měst apod.).

Jak ostatně naznačuje i v předcházející části analyzovaný obsah některých běžných sociálních problémů, řada nástrojů, které dnes uvažujeme jako inovace, bytostně spjaté s intenzivním modelem sociálně ekonomického roz-

voje, existovaly i v podmínkách široce praktikovaného extenzivního přístupu a byly v jeho rámci použity i k řešení závažných sociálně ekonomických otázek. Rychlý růst vědeckotechnického potenciálu, nové technologie, využívání prvků druhé a třetí ekonomiky, právě tak jako experimentování s některými momenty mzdové diferenciace, to jsou vše jevy již dlouhodobě zvažované a využívané, byť zřejmě v jiných kontextech a s jinými efekty než v podmínkách intenzivně rozvíjené ekonomiky. Na nejružnějších úrovních se tak otevírá závažný problém struktury, času a kritérií sociálně ekonomické změny, její vazby ke změně kulturní i k axiologii socialistické společnosti.

- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Praha, Svoboda 1983.
- Boguszak, M.: *Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960–1980 a varianty jejího dalšího rozvoje*. Sociologický časopis 1987, č. 5.
- Dvořák, K. a kol.: *Sociální vývoj ČSR do roku 2010*. Praha, Ústav souhrnných prognóz ČSR 1986.
- Gorbačov, M.: *Politická zpráva předsednictva ÚV KSSS přednesená na XXVII. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1986.
- Gorbačov, M.: *Projev na setkání s pracujícími přímořské oblasti v Chabarovsku*. Rudé právo 3. 3. 1986.
- Gorbačov, M.: *Projev na setkání s pracujícími hl. města Prahy*. Rudé právo 11. 4. 1987.
- Grušin, B. P. — Oničkov, L. A.: *Massovaja informacija v sovětskom promyšlennom gorodě*. Moskva, Nakladatelství politické literatury 1980.
- Hirschl, M.: *Základní poznatky o vývoji životního a sociálního minima v ČSSR*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1986.
- Husák, G.: *Závěrečné slovo na 5. zasedání předsednictva ÚV KSČ ze dne 12. 3. 1987*. Rudé právo 13. 3. 1987.
- Husák, G.: *Zpráva předsednictva ÚV KSČ k některým vnitropolitickým a zahraničněpolitickým otázkám přednesená soudruhem Gustávem Husákem na 4. zasedání ÚV KSČ dne 4. 12. 1986*. Rudé právo 6. 12. 1986.
- Jungmann, B.: *Náměty pro úpravu důchodového zabezpečení do roku 2010*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1987.
- Junková, L. — Linhart, J. — Uchytíl, A.: *Typologie okresů ČSSR z hlediska uplatňování sociální politiky socialistického státu*. Sociologický časopis 1976, č. 5.
- Ježegodník SEV 1960–1980. Moskva, Znaniye 1980.
- Linhart, J.: *Recenze na knihu: Musil, J. a kol.: Lidé a sídliště*. Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *K problematice hodnotových orientací a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR v období intenzifikace národního hospodářství*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Marx, K.: *Kritika Gethajského programu*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, díl IV*. Praha, Svoboda 1977.
- Matějů, P.: *Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Nováková, V.: *K odhadu životních nákladů na stravování*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1987.
- Vítečková, J.: *Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Skalková, O. — Sprock, L.: *Jaké jsme vynesli Eso. Nad prodejny, o kterých se hovoří*. Svobodné slovo 29. 8. 1987.
- Sufin, Z.: *Tendencje w sposobie życia — uwarunkowanie obiektywne i subiektywne. Zalozenia programu badawczego na lata 1986–1990*. Warszawa, Institut filozofii i socjologii PAN 1986.
- Štěpová, V.: *Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby*. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1965–1985.

И. Лингарт: Актуальные вопросы прогноза социального развития и образа жизни

Современное мировое развитие ставит постоянное ударение на интернациональной стороне образа жизни. На передний план выступают проблемы, связанные с диффузией культурных условий. Область образа жизни и всего социального развития стала областью международного соперничества, областью, в которой соревнование проходит с такой же интенсивностью, как и в экономике или в военном деле.

В Чехословакии в ходе послевоенного развития создан специфический тип социального развития, данный рядом социологически релевантных моментов. В нем принимает участие, например, высокая степень сближения города и села, пожалуй, наиболее последовательное из всех социалистических стран устережение частной собственности из всех секторов народного хозяйства, ряд специфических элементов национальной структуры и политической надстройки, а также исторические традиции, характерные демократизмом образа жизни и уравниловкой.

В ряде областей мира этот тип социального развития выполнял также функцию позитивного образца. Эту функцию он выполняет до сих пор, она, однако, ослабляется в результате недостатков, вытекающих из преимущественно экстенсивного стиля развития экономики и социальной сферы. В некоторых областях социального развития и образа жизни начальный задел в решении некоторых социальных проблем не удалось сохранить, наоборот, угрожает даже некоторое отставание.

Детально специфицируются проблемы, характеризующие в наши дни область заботы о здоровье, экологическую проблематику, потребление, жизненный уровень включая жилье и некоторые другие области. Экстенсивный способ развития общества в принципе исчерпался и необходимо предусмотреть некоторые новые моменты социального развития. Вкратце характеризуются новые направления интенсификации социально-экономической сферы, основывающие глубокую, однако, относительно мало рассмотренную социологическую проблематику.

Summary

J. Linhart: Prognoses of Social Development and of the Way of Life — Actual Issues

The contemporary world development invariably accentuates the international aspects of the way of life. Problems connected with the diffusion of cultural conditions are coming to the fore. The sphere of the way of life and of social development as a whole has grown into a sphere of international rivalry, a sphere where competition takes place with equal intensity as in economy or the military.

In Czechoslovakia, a specific type of social development determined by a number of sociologically relevant moments came into existence in the course of post-war development. These involve, for example, a high degree of homogenization of town and country, the elimination of private property from all sectors of economy (realized here perhaps most consistently of all the socialist countries), a number of specific features of the nationality structure as well as of the political superstructure, and also historical traditions marked with the democratic character of the way of life and with egalitarianism.

In many parts of the world, this type of social development has functioned as a positive model. Although it continues to fulfil this function even in our days, its appeal is weakened by the drawbacks ensuing from the predominantly extensive style of development in economy and in the social sphere. In certain spheres of social development and of the way of life, the initial lead in solving some social problems could no longer be retained: on the contrary, the danger of falling behind seems imminent.

Problems characterizing the area of present-day health services, the ecological problem area, consumption, the living standard inclusive of habitation, and some other areas are specified in greater detail. On principle, the extensive mode of development of society has been exhausted and the necessity arises to consider some new moments of social development. New trends of the intensification of the socio-economic sphere are briefly characterized. These underlie a relevant but so far insufficiently mapped out area of sociological problems.

Zmeny životných činností občanov socialistickej spoločnosti, ich sociálneho rozvoja a osobitne spôsobu života sú dôležitým momentom reprodukčného procesu socialistickej spoločnosti. Komunistická spoločensko-ekonomická formácia dynamizuje priebeh sociálnych procesov už vo svojej socialistickej fáze ako podmienku svojej špecifickej existencie a vnáša tým prvok zmeny do celého kontextu životných prejavov obyvateľstva ako jeho trvalý moment.

Účinky dynamicky sa rozvíjajúcich sociálnych podmienok ľudského života na jeho reprodukciu v súčasnej socialistickej spoločnosti nemožno obmedzovať len na zvyšovanie životného tempa, sociálnu expanziu životných aktivít, alebo rast životnej úrovne. Podstatným aspektom dynamiky rozvoja spoločnosti sa stáva jeho kvalitatívny rozmer, úzko spojený s kreativitou spôsobu života obyvateľstva. Socializmus uvoľňuje životné prejavy pracujúcich z obmedzení kapitalistických mocenských štruktúr a odbúrava hlavné prekážky ich kvalitatívneho rozvoja. Priznanie tejto skutočnosti je skryté aj v kritickom náboji buržoázných koncepcií „kvality života“ a hnutia sociálnych indikátorov (SIM) dožadujúceho sa „sociálneho blahobytu“ a poukazujúceho na neudržateľnosť kvantitatívnej deformácie prístupu k ľudskému životu v konzumnom spôsobe života a jeho ospravedlňovania v príslušných teóriách súčasného kapitalizmu [Popov 1975 : 342—357].

V najvšeobecnejšom priblížení možno konštatovať, že dynamický rozvoj socialistickej spoločnosti vyžaduje od jej členov opustenie ustrnutých životných postojov a zúžených praktických stereotypov a prechod k všestrannejšiemu dynamickému spôsobu života, v ktorom sa tvorivá zmena životných postojov nechápe ako vybočenie zo životných pravidiel, ale ako prejav ich dynamickej interpretácie, ktorá pravidlá a vzory správania naplňa novým aktuálnym obsahom.

Záťaž, akú pre jednotlivca predstavuje takáto zmena životnej orientácie, nemožno zľahčovať a s problémami jej osobnostných i sociálnych dopadov sa budeme zrejme dlho stretávať počas celého prechodu národného hospodárstva od extenzívnej formy rozšírenej reprodukcie k intenzívnej a rozvinutému socializmu.

Napriek tomu, že dynamický spôsob života naráža na zotrvačnosť životných postojov jednotlivcov a nezriedka aj na ich uvedomelý odpor, je takýto spôsob života nevyhnutným subjektívnym korelátom urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja socialistickej spoločnosti a významným intenzifikačným faktorom ďalšej akcelerácie tvorby spoločenského bohatstva ako zdroja obohacovania ľudského života. Vo vzťahu k jednotlivcovi je dynamizácia jeho života základným predpokladom jeho adaptácie k meniacim sa životným podmienkam v procese vedeckotechnického rozvoja a prestavby národného hospodárstva a podmienkou jeho aktívnej účasti na jeho pokrokovom rozvíjaní i osobnej participácie na prínosoch jeho vyššej efektívnosti [Rutkevič 1980 : 184—199].

Nielen v sociálnych, ale aj v individuálnych súvislostiach predstavuje tak dynamika sociálneho rozvoja a v ňom socialistického spôsobu života význam-

ný problém teórie i praxe nášho súčasného spoločenského života [Suchý 1986 : 9—22].

1. Objektívny charakter a sociálna uvedomelosť socialistického spôsobu života

Problematika rozvoja socialistického spôsobu života a jeho hybných síl dostáva sa dnes do stredobodu pozornosti spoločenských vied a riadiacej praxe hlavne v súvislosti s dynamizujúcim vplyvom vedeckotechnického rozvoja na životný proces človeka, jeho životné aktivity a štruktúry ich vzájomného spájania. Vedeckotechnický rozvoj vyžaduje rýchle a rozsiahle zmeny predovšetkým v pracovnej činnosti ekonomicky aktívnej časti obyvateľstva. Zmeny v obsahu a organizácii práce premietajú sa však anticipačne aj do socializačnej prípravy mladistvých v podobe zmien výchovných, vzdelanostných a kvalifikačných nárokov na ich spoločenské uplatnenie. Podobne zasahujú širšie sociálno-kultúrne dôsledky vedeckotechnického a ekonomického rozvoja aj starnúcich občanov, u ktorých opustenie produktívnych pozícií vedie k aktivizácii ich vzťahov ku sociálnej, demografickej a kultúrnej štruktúre spoločnosti. Tlak na progresívne zmeny v životných prejavoch obyvateľstva nadobúda tak v súčasnej vývinovej etape socialistickej spoločnosti viac-menej všeobecný charakter, aj keď sa nedotýka všetkých sociálnych a vekových skupín obyvateľstva v rovnakej podobe a v rovnakej miere.

Na rozdiel od kapitalizmu, v ktorom sa spoločenský systém i spôsob života obyvateľstva utvárajú v konečnej inštancii živelné ako účinky kontroverzných mocenských vplyvov ekonomického, politického i ideologického donucovania pracujúcich, uplatňujú sa v socializme pri utváraní spôsobu života stále výraznejšie prvky uvedomelosti. Platí to nielen o prístupe jednotlivcov k ich životnému procesu, ale aj o mechanizmoch, sprostredkujúcich funkčnosť vzťahu sociálneho systému a spôsobu života obyvateľstva, ktoré sa v procese rozvoja socialistickej spoločnosti postupne pretvárajú na nástroje cieľavedomého spoločenského riadenia rozvoja socialistického spôsobu života.

Jednota spoločenského systému a spôsobu života nevzniká na pôde socializmu ani samočinne, ani okamžite. Víťazstvom socialistickej revolúcie vznikli bezprostredne len systémové predpoklady pre zásadné zlepšenie životnej situácie pracujúcich mas. Tieto predpoklady využívali však rôzne triedy, vrstvy a skupiny obyvateľstva diferencovane, podľa toho, ako sa zapájali do nového spoločenského systému a jeho reprodukčných procesov. Účasť na premene sociálneho systému spoločnosti, na rozvoji výrobných síl, socialistickej premene výrobných vzťahov a na celkovej prestavbe spoločenského života tvorila u nás rozhodujúce činitele rozchodu sociálnych subjektov so starými životnými zvyklosťami a interiorizácie nových socialistických životných hodnôt a vzorov správania.

Proces socialistickej prevýchovy mas a osvojovania si nového socialistického spôsobu života rozhodne nebol mechanickou aplikáciou vopred vytvorených kultúrnych vzorov socialistického spôsobu života na životnú prax jednotlivcov. Socialistické vzory a normy spoločenského konania odvodené z marxisticko-leninskej teórie sa v procese svojej realizácie dotvárali a dopĺňali v závislosti na konkrétnych podmienkach svojho uplatňovania. Napriek tomu boli ideálne vzory socialistického spôsobu života v prechodnom období vopred dané ako kultúrne hodnoty svojím ideovým pôvodom, postulatívnu povahou a funkciou prekonávať zotrvačnosť starých životných návykov obyvateľstva. O ich vlastnom progresívnom rozvoji možno hovoriť až po ukončení prechodného obdobia, kedy socialistický spôsob života zapustil korene v reálnych procesoch socialistického spoločenského systému a získal v nich praktickú pôdu svojho obsahového i formálneho rozvoja.

Z toho vyplýva, že proces praktického uplatňovania socialistického spôsobu života, jeho šírenie a prevládnutie v celospoločenskom meradle nemožno zamieňať — ako sa s tým niekedy stretávame — s procesom jeho rozvoja ako novej svojbytnnej štruktúry životných postojov, foriem a činností.

Prevaha subjektívnej formatívnej aktivity štátnych orgánov a spoločenských organizácií v období prebojovania socialistických vzorov a foriem spoločenského života vytvára okrem toho aj ďalšiu ilúziu, presvedčenie o subjektívnej povahe rozvoja socialistického spôsobu života ako duchovne kultúrnej štruktúry ľudského života. Ako je známe, kategórie „objektívny“ a „subjektívny“ sú relatívne a ich obsah sa mení podľa povahy ich použitia; nesmie nás pre to prekvapiť, že „spôsob života“, ktorý sa nám v systémových súvislostiach so spoločenským celkom javí ako jeho subjektívny moment, javí sa v dynamických súvislostiach ako objektívny proces systémovo determinovaných sociálnych zmien, zmien komponentov života a štruktúr ich spájania, do ktorého možno subjektívne zasahovať len v objektívne (podmienkami, vzťahmi a prostriedkami riadenia) danom rozsahu a v miere prehĺbovania sociálnej uvedomelosti spôsobu života, t. j. vedomia jeho systémovej funkcie u jeho nositeľov.

Podobná interpretácia rozvoja socialistického spôsobu života nevylučuje subjektívne riadiace zásahy do jeho rozvoja, ale ukazuje na objektívne predpoklady ich účelnosti a účinnosti.

2. Spoločenské riadenie rozvoja spôsobu života

Nevyhnutnosť riadiť rozvojový proces socialistického spôsobu života vyplýva bezprostredne z uvedomelého charakteru celkového rozvoja socializmu a upevňujúcej sa subjektivity socialistického spoločenského systému.

Socializmus vytvára pre takéto riadenie objektívne predpoklady v existencii mechanizmov plánovitého riadenia a objektívnych výrobných procesov. Na druhej strane si však vzrastajúca komplexnosť sociálneho objektu riadenia vyžaduje kompletizovať tieto mechanizmy sociálnym mechanizmom riadenia nevýrobných procesov ako podmienky zvýšenia účinnosti spoločenského riadenia vcelku.

Zložitosť riadenia v prípade rozvoja socialistického spôsobu života vzrastá primerane štrukturálnej zložitosti objektu riadenia. Motivácia, obsahová konkretizácia a orientácia životných aktivít jednotlivcov vo vzťahu k životnému prostrediu, má uvedomelý charakter, čo neobyčajne komplikuje jeho determináciu štruktúru, a tým aj podmienky jeho regulatívneho usmerňovania zo strany spoločnosti. Rovnako sa komplikujú aj možnosti prognózovania a programovania rozvoja životných aktivít ako bezprostredných východísk ich cieľavedomého riadenia.

Za týchto okolností zákonite vzrastá význam syntetických kategórií popisujú rozvoja socialistického spôsobu života a medzi nimi predovšetkým kategória „dynamika“.

3. Modelovanie rozvojovej dynamiky socialistického spôsobu života

V predmarxovskom myslení sa názory na hybné sily rozvoja spôsobu života vyhrotili do sporu supradeterministickej a autodeterministickej koncepcie ľudského života. Každá z týchto koncepcií tematizovala iba isté faktory rozvoja spôsobu života a absolutizovala ich význam.

Marxistická interpretácia hybných síl rozvoja spôsobu života zrušila túto antinómiu prežívajúcu v prístupe buržoázneho sociálneho poznania k rozvoju

spôsobu života tým, že poskytla jeho komplexné dialekticko-materialistické objasnenie. Základné materialistické východiská tohto objasnenia sú konkrétne historické nie iba v tom zmysle, že na každom stupni spoločenského vývinu predpokladajú inú konkrétnu maticu aktuálne pôsobiacich materiálnych podmienok života spoločnosti, ale aj v tom hlbšom zmysle, že sa samotný dynamizmus pôsobiacich síl — ich schopnosť vyvolávať zmeny v spôsobe života — chápe ako moment celkového dialektického samopohybu ľudskej spoločnosti.

Z týchto všeobecných myšlienok vyplývajú pre logické modelovanie dynamiky socialistického spôsobu života niektoré dôležité metodologické závery.

Predovšetkým je zrejmé, že o štruktúre hybných síl rozvoja spôsobu života v socialistickej spoločnosti nemožno uvažovať v analógii s faktormi, vyvolávajúcimi zmeny v spôsobe života rôznych tried a sociálnych skupín v kapitalizme.

Nemenej dôležitý záver však z nich vyplýva aj pre historickosť chápania hybných síl spôsobu života v socialistickej spoločnosti. Socialistický spôsob života je najvyššou historicky dosiahnutou formou spoločenského života a jeho formálnej a obsahovej bohatosti zodpovedá primerane zložitejšia štruktúra činiteľov ovplyvňujúcich jeho rozvoj. Progresívne zmeny, vznikajúce v jeho priebehu, rozvíjajú však nevyhnutne aj podmienky, v ktorých prebieha, a menia teda aj faktory, ktorými podmienky determinujú jeho ďalšie napredovanie. To znamená, že sama reprodukcia hybných síl rozvoja socialistického spôsobu života prebieha ako dynamický proces.

Príčiny, ktoré ovplyvňujú rozvoj socialistického spôsobu života, uplatňujú svoj vplyv iba v rámci komplexu všetkých pôsobiacich príčin. Vzhľadom na to je obťažné určiť aj vo vymedzenom časovom úseku, aké jednotlivé príčiny — ekonomické, politické, demografické, ideologické či vzdelanostné — zohrali úlohu bezprostredného podnetu určitej zmeny v spôsobe života obyvateľstva. Všetky pôsobiace príčiny interagujú vždy pri ktorejkoľvek zmene v spôsobe života aj navzájom, podľa povahy zmeny a okamžitej situácie spoločnosti. Postihnúť mieru podstatnosti, účinnosti a rozsahu pôsobenia jednotlivých príčin možno iba cestou faktorovej analýzy komplexu príčin zmeny a štatistického vyjadrenia jeho výsledkov s iba pravdepodobnostnou hodnotou. Hlavnou prednosťou faktorovej analýzy hybných síl rozvoja socialistického spôsobu života je jej schopnosť zachytiť vysoký počet pôsobiacich príčin, zaznamenať ich vzájomnú interakciu, opísať dynamické rady vyvolaných zmien, vyjasniť ich korelácie a ich záfaže a účelne zhrnúť výsledky analýzy v prehľadnej matici faktorov ovplyvňujúcich rozvoj spôsobu života.

Využitie faktorovej analýzy pri skúmaní dynamiky rozvoja spôsobu života nevyúsťuje však v marxistickej teórii spôsobu života v eklektické závery ako v buržoáznych sociologických teóriách faktorov. Kvalitatívna interpretácia faktorových matic rozvoja socialistického spôsobu života vyúsťuje v nej v dialektický model hybných síl tohto rozvoja, ktorý ich usporadúva podľa podstatnosti, rozsahu a prenikavosti ich vplyvu na zmeny v spôsobe života.

Model dynamiky socialistického spôsobu života vytvára v podstate päť determinálnych súvislostí:

1. determinácia materiálnymi (prírodnými a spoločenskými) podmienkami;
2. jeho usmerňovanie a riadenie nadstavbovými inštitúciami socialistickej spoločnosti;
3. determinácia psychickou štruktúrou sociálnych subjektov, ich potrebami, záujmami, vedením a realizačnými schopnosťami;
4. determinácia duchovnou kultúrou a jej komunikáciou;

5. autodeterminácia spôsobu života ako rozvíjajúcej sa sociálnej a kultúrnej formy životných činností jeho nositeľov.

Analýza hybných síl rozvoja socialistického spôsobu života a ich vzájomných korelácií ukazuje, že rozvoj socialistického spôsobu života neprebieha v jednostrannej závislosti ani na vonkajších, ani na vnútorných faktoroch jeho dynamiky a že teda nemá ani extra-determinatívny, ani autodeterminatívny charakter. Má charakter zložitého dialektického procesu, v ktorom určujúci vplyv na zmeny spôsobu života majú jeho objektívne spoločenské podmienky a predovšetkým spôsob výroby materiálnych statkov a jeho ekonomická štruktúra ako základňa celého života spoločnosti. Zmeny v spôsobe výroby menia v dejinách charakter dialektickej interakcie jednotlivých faktorov rozvoja spôsobu života, ale nerušia určujúcu úlohu ekonomickej organizácie výroby, rozdeľovania, výmeny a spotreby základných — materiálnych prostriedkov ľudského života. Ako ukázal Engels v „Anti-Dühringu“ [Engels 1962 : 293], uvedomelé riadenie spoločnosti mení spôsob, akým sa prejavuje determinatívny vplyv ekonomickej základne na celkový život spoločnosti, táto determinácia prechádza regulatívnym sitom uvedomelého rozhodovania spoločenských orgánov, ale neruší tento vplyv ako taký.

Pochopenie určujúceho vplyvu objektívnych ekonomických podmienok rozvoja spôsobu života umožňuje správne zhodnotiť aj rozsah špecifického vplyvu vnútorných faktorov jeho dynamiky, rôznych komponentov, úrovni, subjektívnych variant životných foriem a ich štruktúr pre celkový rozvoj spôsobu života.

Vnútna dynamika rozvoja socialistického spôsobu života je v každom prípade úzko spätá s psychikou, potrebami, záujmami, aspiráciami a hodnotovými orientáciami jeho nositeľov. Cez ich sociálne vedomie stáva sa aj vedecká reflexia spôsobu života účinným faktorom cieľavedomej regulácie a stimulácie jeho reálneho rozvoja.

4. Prognózovanie rozvoja socialistického spôsobu života

Vedecké poznanie socialistického spôsobu života ako zložky sociálneho rozvoja spoločnosti je základným predpokladom úspešného riadenia životných aktivít občanov socialistickej spoločnosti a rozvoja ich spôsobu života ako všeobecnej sociálnej formy ich zospoločenštenia. Efektívnosť využitia tohto poznania v praxi podstatne súvisí s jeho komplexnosťou. Refaz informačného sprostredkovania praktického riadenia spôsobu života začína u logického modelu socialistického spôsobu života, pokračuje cez systém jeho ukazovateľov, ich kvantifikáciu a premietnutie tejto údajovej základne do dynamiky spôsobu života. Prax sociálneho plánovania si najnovšie vyžiadala jeho prognózovanie ako prieskum časopriestoru smerovania sociálnych procesov spoločenského života.

Vedecký socializmus sa odlišil od utopistického socializmu vedomou rezignáciou na špekulatívne predpovedanie budúcnosti a na vnucovanie dejinám subjektívnych postulátov, ignorujúcich objektívnu zákonitosť spoločenského vývoja. Preto Lenin roku 1918, na 7. zjazde KS/b/R obozretné zdôrazňoval v diskusii o programe strany, že „...nemôžeme podať charakteristiku socializmu; aký bude socializmus, keď bude mať hotové formy — to nevieme, to nemôžeme povedať... Ešte nie sú vypálené tehly, z ktorých sa bude stavať socializmus. Ďalej nemôžeme nič povedať a treba byť čo možno najopatrnejší a najpresnejší“ [Lenin 1954 : 129—130].

Vybudovaním socialistickej spoločnosti sa však zmenili predpoklady, za ktorých Lenin vzniesol výhrady voči neopodstatnenému a predčasnému vyslo-

vovaniu prognóz. Víťazstvo socializmu položilo pevné základy komunistickej spoločenskej formácie a ich ďalší rozvoj a zdokonaľovanie predstavuje reálny predmet vedecky opodstatnených výhľadov do budúcnosti. Vzrastajúca úloha subjektívneho faktora v etape vedecko-technickej revolúcie prisudzuje v prognostických výhľadoch rozvoja socialistickej spoločnosti spôsobu života ako syntetizujúcej štruktúre životných aktivít obyvateľstva dôležitú úlohu finalizačného prediktora rozvoja sociálneho systému [Súhrnná úvaha 1986 : 149].

Vývin socializmu sústavne rozširuje možnosti uvedomelej kontroly spoločenských podmienok a využívania najrôznejších spoločenských javov a procesov ako prostriedkov uvedomelého sociálneho rozvoja spoločnosti. Je celkom zákonité, že sa predmetom plánovania a riadenia stávajú v prvom rade materiálne spoločenské podmienky života, hlavne spôsob výroby, ktoré majú rozhodujúci význam tak pre uspokojovanie životných potrieb jednotlivcov, ako aj systémových potrieb spoločenského celku.

Cieľavedomé plánovanie a riadenie spoločenskej výroby zvyšuje však hladinu uvedomelosti celého spoločenského života a poskytuje reálnu pôdu pre pretvárajúcu činnosť orgánov riadenia aj vo vzťahu k životným prejavom sociálnych subjektov a procesu ich sociálnej reprodukcie v spôsobe života.

Potreby všestranného rozvoja socialistickej spoločnosti aktivizujú socialistické výrobné vzťahy ako mechanizmy plánovitého riadenia aj sociálnej infraštruktúry spoločenskej výroby. Zásluhou vzrastu cieľavedomosti, efektívnosti a plánovitosti riadenia komplexu sociálno-ekonomického rozvoja mení sa socialistický spôsob výroby čoraz rýchlejšie z podmienky na komplexný prostriedok uvedomelého riadenia socialistického vývinu spoločnosti, ktorý vytvára aj kvalitatívne nové možnosti pre plánovité usmerňovanie rozvoja socialistického spôsobu života obyvateľstva a celého sociálneho rozvoja.

5. Prognostické obrazy spôsobu života v intervale do roku 2010

Intenzifikácia národného hospodárstva a urýchlenie sociálno-ekonomického rozvoja ČSSR bude v časovom intervale prognostického výhľadu dynamizovať rozvoj socialistického spôsobu života v dvoch základných smeroch. Na jednej strane bude ďalej upevňovať homogenitu základných životných činností obyvateľstva a podstatných črt ich vzájomného spájania v spoločnom spôsobe života a prehľbovať ich orientáciu a motiváciu hodnotami, vzormi a normatívmi socialistickej kultúry, ktorá bude zbližovať životné procesy sociálnych makroskupín, tried a vrstiev.

Na druhej strane však práve obsahový rozvoj duchovnej kultúry a jej osvojovanie sociálnym vedomím jednotlivcov bude vnášať do životného procesu ľudí a spôsobu ich života diferenciačné momenty, ktoré sa prejavujú divergenciou reálnych prejavov socialistického spôsobu života mikrosociálnych subjektov, malých sociálnych skupín a jednotlivcov, teda v diferenciačných tendenciách socialistického spôsobu života, v ktorom bude čoraz výraznejšie intervenovať vedomá regulácia života a jej základný prvok — sociálne záujmy ľudskej osobnosti. Vzrast uvedomelosti ľudského života nie je a ani v budúcnosti dlhšie ešte nebude sprostredkovaný iba socialistickými hodnotovými výrazmi týchto záujmov. Život občanov socialistickej spoločnosti sa preto nemusí realizovať vždy ako socialistický spôsob života, ale môže nadobúdať v rozličnom rozsahu deviantné podoby, odkláňajúce sa od noriem socialistickej mravnosti i zákonnosti a pôsobiť v spoločnosti dysfunkčne a dokonca protispoločensky. Prognózy sociálneho rozvoja musia preto zvažovať priaznivú i nepriaznivú variantu priebehu životného procesu obyvateľstva a hľadať včasné preventívne opatrenia na odvrátenie jeho nežiadúceho priebehu.

Diferenciačné tendencie rozvoja socialistického spôsobu života budú však v budúcnosti živene predovšetkým rozptylom individuálnych životných štýlov jednotlivcov ako výrazom vzrastajúcej individualizácie ľudskej osobnosti, rozvinutosti osobnostnej štruktúry a osobnej kultúry jednotlivcov a ich uvedomelých činných prejavov. Rozvinutosť osobnostnej kultúry človeka a sociálneho systému jeho životných vzťahov prináša so sebou nevyhnutne vzrastajúcu variabilitu životných štýlov ľudí nielen u rôznych osôb ale dokonca v správaní toho istého jednotlivca v rôznych sociálnych prostrediach, v pracovnej a sociálnopolitickej oblasti, v rodinnom živote, v oblasti vzdelávania, v recepcii umeleckej kultúry, pri využívaní voľného času a v sociálnom styku s druhými ľuďmi.

Vzrast individualizačných tendencií v životnom procese občanov socialistickej spoločnosti v budúcich rokoch je prirodzeným prejavom formovania a rozvoja socialistického typu osobnosti, jej vyššej vzdelanostnej úrovne a väčšej všeobecnej informovanosti a kultúrnosti. Individualizácia socialistickej osobnosti je zákonným dôsledkom rozvoja sociálneho systému socialistickej spoločnosti a optimalizácie postavenia jednotlivca v ňom. Variabilita životných štýlov je výrazom úsilia sociálnych subjektov o ich aktívnu seberealizáciu v praktickom živote spoločnosti a o utvrdenie svojej individuálnej identity a osobnej dôstojnosti ako samostatného zodpovedného člena spoločnosti. Pracovne opodstatnená diferenciácia života jednotlivcov je výsledkom ich úspešnej socializácie do systému spoločenského života a formou implementácie princípov kolektivismu v kontexte intenzifikačnej rozvojovej stratégie komunistických strán, ktorá obohacuje obsah a formu kolektivismu z prechodného obdobia a obdobia extenzívneho rozvoja socializmu a dáva mu podobu interiorizovanej hodnotovej pozície a autoregulácie osobností, ktorú upevňuje súlad jej sociálneho konania s pôsobením hospodárskeho a sociálneho mechanizmu praktického života spoločnosti.

Individualizácia osobného života ľudí bude v prognostickom období priamou podmienkou organického rozvoja spoločenského systému a diferenciácie jeho organizačných štruktúr, ktorá je predpokladom rastu sociálno-ekonomickej efektívnosti jeho systémových funkcií. Nevyhnutnosť informačného zabezpečenia rastúcich úloh spoločenského riadenia výpočtovou technikou a mikroelektronizácia riadiaceho procesu by mohla zvýšením jeho výkonnosti napomôcť odbyrokratizovaniu riadiacich štruktúr a ako faktor rozvoja socialistickej demokracie upevniť jednotu týchto štruktúr s ľuďmi. Podväzovať v akomkoľvek smere rozvoj socialistickej individualnosti ľudskej osobnosti v budúcich rokoch záujmami byrokratickej administratívy znamenalo by blokovať v zárodkoch inovačný potenciál vzdelanosti, invenčnosti a tvorivosti ľudskej osobnosti, ktoré budú v prognostickom období rozhodujúcim zdrojom dosiahnutia intenzifikačných cieľov rozvojovej stratégie. V tomto zmysle je individuálna ľudská osobnosť základným sociálnym subjektom skupinových útvarov spoločenského života, tried, vrstiev i spoločenstiev a napokon celej spoločnosti. Nepochopiť tento kľúčový význam socialistickej kvality osobnosti pre realizáciu intenzifikačnej stratégie strany a stavať proti nemu záujmy akýchkoľvek zotrvačných sociálnych štruktúr znamenalo by podstatne ohrozovať a komplikovať rozvoj spoločnosti a budovanie rozvinutého socializmu v závere dvadsiateho storočia.

Prognostické obrazy rozvoja socialistického spôsobu života ako finálny vedomostný výstup jeho prognózovania musia mať, ako ukázali výsledky Empirického výskumu spôsobu života obyvateľstva ČSSR z roku 1982 [Empirický výskum 1982], značné sémantické rozpätie umožňujúce súvislé zobrazenie ži-

votného procesu obyvateľstva na prognostickom horizonte. Analytické údaje získané týmto výskumom a prvé výsledky sociálneho a súhrnného prognózovania ukázali, že je nevyhnutné koncipovať prinajmenej dva variantné obrazy pravdepodobného vývinu spôsobu života:

1. pesimistický a 2. optimistický.

5.1. *Pesimistický scenár rozvoja spôsobu života*

Scenár pesimistického variantu rozvoja spôsobu života vychádza z predpokladu pomalého nedokonale vybilancovaného rozbehu vedeckotechnického rozvoja, nerozhodného váhového prístupu k riešeniu úloh technickej a štruktúrnej prestavby národného hospodárstva v osemdesiatych a na začiatku deväťdesiatych rokov a z komplikovaného priebehu substitučných procesov.

Ak sa nám v tomto období nepodarí vytvoriť predpoklady zásadného obratu v dynamizácii vedeckotechnického a intenzifikácii ekonomického rozvoja, zhorší to podstatne podmienky časovania realizácie cieľov dlhodobého výhľadu rozvoja našej spoločnosti a nadviazania kontaktu s vývinom vo svete.

Odhad týchto predpokladov zahŕňa predovšetkým technickú modernizáciu a štruktúrnú prestavbu výroby základne a výrazné zvýšenie jej ekonomickej efektívnosti, čo v rade prípadov zahŕňa aj úlohy efektívnej distribúcie mnohých vertikálnych a horizontálnych výrobných štruktúr. K týmto predpokladom však patrí aj investičná výstavba modernej civilizačnej infraštruktúry spoločenského života, elektronizácia spoločenského riadenia, rýchlejšie zväčšovanie bytového fondu, budovanie dopravnej siete, energetických kapacít, rozvodov, správnych a verejných budov, spojov, zdravotníckych objektov a technických zariadení ochrany prírodného prostredia.

Nezvládnutie, alebo odsunutie týchto náročných úloh by malo ďalekosiahle negatívne následky pre vstup Československa do zrýchľujúceho sa prúdu rozvojových zmien vo svete.

Aj po obnovení dynamiky rozvoja nášho národného hospodárstva a udržaní dosiahnutej životnej úrovne v sedemdesiatych rokoch je urýchlenie ekonomického rozvoja našej spoločnosti ultimatívnu podmienkou ďalšieho rozvoja a zdokonaľovania spôsobu života našich občanov. Len na jeho základe bude možné výrazne zvýšiť tempo a kvalitu rozvoja životnej úrovne ako komplexnej podmienky obohacovania ľudského života v závere dvadsiateho storočia. Z tejto nerozlučiteľnosti sociálneho a ekonomického rozvoja našej spoločnosti vyplýva, že pri nesplnení ekonomických podmienok strategických zámerov spoločenského rozvoja musíme očakávať posilnenie konzervatívnych postojov a regresívnych tendencií v spôsobe života obyvateľstva. Došlo by k ožiovaniu vlastníckych orientácií v hodnotových štruktúrach jednotlivcov, upevneniu inercie majetkových hľadísk v ich životných perspektívach a k recidivám súkromného obohacovania na pôde domáceho a družstevného pracovného okruhu s privatizačnými dôsledkami pre spoločenskú klímu.

Spolu s tým by sa upevnili spotrebné orientácie v spôsobe života a prehľbovalo by sa ich zúžené chápanie ako materiálnej osobnej spotreby. Stupňovala by sa zárobková motivácia činností domáceho pracovného okruhu, čo by v spoločenskom meradle ďalej zvyšovalo váhu materiálnej spotreby a jej prestížnu profiláciu.

Súbeh týchto skutočností praktického života by vyvolával deformáciu duchovných štruktúr spôsobu života, vytváral by živnú pôdu prežívania a aktivizácie svetonázorových predsudkov a starých morálno-politických názorov, konzervatívnych kultúrnych hodnôt a sociokultúrnych vzorov správania, spoločným menovateľom ktorých je individualizmus, majetkové zhodnocovanie

života a privatizácia osobnosti. Takáto reštaurácia individualistickej mentality by nevyhnutne spomaľovala ďalšie zospoločnenšovanie spôsobu života v procese výstavby rozvinutého socializmu a zauzlovala konflikty medzi uspokojovaním životných potrieb jednotlivcov a požiadavkami socialistickej zákonitosti a mravnosti.

5.2. Optimistický scenár rozvoja spôsobu života

Naproti tomu druhý, optimistický variant prognózy rozvoja spôsobu života do r. 2010 vychádza z predpokladu úspešného dovŕšenia rozhodného obratu v uskutočňovaní vedeckotechnického rozvoja, z rozšírenia frontu rýchleho zavádzania inovačných vedeckotechnických riešení do výroby a zo štrukturálnej prestavby národného hospodárstva v odvetvovej a oblastnej úrovni, ktoré povedú k dynamizácii ekonomického rastu a vyššej tvorbe národného dôchodku. Pri jeho efektívnom využívaní by sa urýchlilo vedeckotechnického a ekonomického rozvoja malo odraziť v sociálnej oblasti vo výraznejšom raste životnej úrovne, v skvalitňovaní jej obsahovej štruktúry z hľadiska požiadaviek všestranného rozvoja osobnosti a vo vzraste jej sociálne motivačnej účinnosti. Obsahovú reštrukturalizáciu životnej úrovne by mala sprevádzať aktivizácia a intenzifikácia socialistickej kultúrnej revolúcie a prehĺbovanie socialistickeho uvedomenia obyvateľstva ako jej bezprostredný účinok. Sprostredkované by sa pozitívne zmeny v duchovnej klíme a spoločenskom vedomí spoločnosti uplatnili ako faktory zdokonaľovania socialistických spoločenských vzťahov v celom komplexe spoločenského systému.

V sociálnom vedomí obyvateľstva by sa dynamizácia vedeckotechnického a ekonomického rozvoja spoločnosti mala odraziť v progresívnej reorientácii hodnotových štruktúr sociálnych subjektov, v evalvácii sociálnych, vzdelanostných, kultúrnych a osobných potrieb vo vedomí jednotlivca, v aktivizácii dialektiky jeho socialistickej socializácie a individualizácie a vo všestrannejšom rozvoji kultúry jeho osobnosti.

V determinácii spôsobu života by potom došlo k ďalšiemu oslabeniu rozbiehavosti osobnej a sociálnej motivácie individuálneho života v súvislosti s prehľbovaním sociálnej rovnorodosti spoločnosti a skracovaním sociálnych dištancií jednotlivcov. Zlepšovanie materiálnych podmienok ľudského života by urýchlilo prechod hodnotového ladenia životnej orientácie a sociálnych postojov osobnosti z polohy „mať“ do polohy „byť“. V súvislosti so zmenami v sociálno-triednej štruktúre spoločnosti by došlo k zvýšeniu miery identifikácie jednotlivcov so spoločenským celkom a k ústupu individualistických hodnotových štruktúr v prospech kolektivistických. V nadväznosti na to by sa aktivizovali sociálne vzťahy jednotlivcov a mobilizovala ich sociálna aktivita a iniciatíva v prospech realizácie celospoločenských cieľov.

Dynamizácia a intenzifikácia spoločenského života v súvislosti s jeho prechodom na intenzívny typ reprodukčného procesu by intenzifikovala aj životný proces jednotlivcov a generovala zvýšenie jeho rozmanitosti a tempa. To by dalo rozchodu so zotrvačnými životnými stereotypmi a stacionárnymi formami života platnosť masového spoločenského procesu, v ktorom by sa stacionárna forma socialistickeho spôsobu života menila na dynamickú ako dôležitá súčasť kvalitatívnej prestavby spoločenského systému. Dynamický spôsob života predpokladá pružne reagovať na zrýchľujúce sa zmeny životných podmienok, ale súčasne stimulovať ich operatívne rozhodné pretváranie všade tam, kde sa stali prekážkou spoločenského pokroku.

V deväťdesiatych rokoch, kedy naša spoločnosť bude musieť vyriešiť hlavné úlohy prechodu na dráhu intenzívneho rozvoja, sa bude musieť stať súčasťou kultúrnej infraštruktúry systém permanentného vzdelávania a ce-

loživotná sústavná kultivácia osobnosti sa stane hlavnou formou kultúrnych aktivít spôsobu života.

Na pozadí vyššej kultúrnej úrovne obyvateľstva sa presadí dôsledné uplatňovanie princípu pracovnej zásluhovosti. Rozdeľovacie procesy a mzdový systém sa odbremení od nivelizačných i preferenčných záťaží minulosti a vzrastie ich stimulačná schopnosť. Zvýši sa osobná zainteresovanosť na práci a práca sa začne meniť na životnú potrebu človeka a mieru jeho spoločenskej hodnoty a dôstojnosti.

V oblasti spotreby prebehne v súvislosti s progresívnymi zmenami ľudských potrieb a záujmov hlboká kvalitatívna reštrukturalizácia spotreby v proporciách jej osobnej a spoločenskej saturácie, ako aj v jej kvalitatívnych parametroch. Vzrastie význam a uspokojivosť služieb, budú sa preferovať kvalitatívne nároky spotreby pred kvantitatívnymi a uprednostňovať sociálny prínos spoločenskej komunikácie a využívania duchovných a technických kultúrnych hodnôt pred bezprostrednou spotrebou materiálnych statkov.

Uvedené zmeny odstránia rad pretrvávajúcich bariér všestranného rozvoja osobnosti a budú ho výrazne akcentovať ako tvorbu vlastného produktívneho bohatstva spoločnosti.

Vzostup kultúrnej úrovne osobnosti sa odrazí v raste cieľavedomosti prístupu jednotlivcov k ich životnému procesu na individuálnej i spoločenskej úrovni, čo povedie k jeho racionalizácii a zvýšeniu subjektívnej kontroly jeho objektívnych determinácií, čo sa odrazí jednak v prehĺbení osobnej a sociálnej funkčnosti ľudského života, v ďalšej homogenizácii spôsobu života v jeho základných ukazovateľoch, a naopak, v jeho väčšej individualizácii a diferenciacii v rozvojových. Väčšiu diferenciaciu spôsobu života bude sprevádzať rast rozptylu jeho arbitrárných aspektov a jeho postupná premena na subjektívne volený a uvedomele sprostredkovaný životný štýl osobnosti.

V sociálnych súvislostiach prinesie vývin socialistického spôsobu života rozšírenie spektra sociálnych kontaktov ľudí, rast ich frekvencie a vznik nových neformálnych foriem spoločenského styku s užšou sociálnou blízkosťou jednotlivcov a nižšou mierou sociálnej interferencie a konfliktnosti individuálnych životných snáh a aktivít.

Pri formulácii výstupného prognostického obrazu budúceho spôsobu života sa budú musieť konfrontovať variantné prognostické obrazy spôsobu života nielen navzájom, ale bude nevyhnutné overiť hodnovernosť finálnej prognostickej výpovedi predovšetkým vo vzťahu k ďalšiemu reálnemu priebehu nášho spoločenského vývinu. Výsledný variant bude, prirodzene, môcť iba orientačne vychádzať z danej obsahovej štruktúry spôsobu života a z extrapolácie jeho súčasného stavu. Hoci k časovému horizontu 2000 zaznamenaná zrejme súčasná podoba spôsobu života prevažne len kvantitatívne posuny, dôjde podľa všetkého na ich základe už v prvom desaťročí dvadsiateho prvého storočia k prvým výrazným kvalitatívnym zmenám v jeho terajšej štruktúre hlavne v proporciách a obsahu pracovných a mimopracovných činností, v kvalite životnej úrovne, v hodnotových orientáciách, charaktere osobných životných aktivít a v chápaní a plánovaní životnej perspektívy osobnosti, ktoré posunú mieru všestrannosti jej rozvoja a zmenia tiež sociálne zvýznamnenie jednotlivých vekových pásiem ľudského života.

*

Poslaním prognózovania rozvoja socialistického spôsobu života nie je presná predikcia jeho konkrétnej podoby na zvolených časových horizontoch, ktorú okrem pravdepodobnostného charakteru prognóz spoločenského vývinu vo vše-

obecnosti komplikujú aj špecifické ťažkosti predvídania vývinovej trajektórie psychicky motivovaných a modifikovaných sociálnych javov a javov so zložitým systémovým okolím. Zmyslom prognostickej činnosti vo vzťahu k spôsobu života je odhadnutie základných vývinových tendencií jeho dynamizácie, prognostická aktualizácia podoby jeho hybných síl v sledovanej časovej osi, ako aj stanovenie temp a významových etáp kinetiky rozvoja životného procesu človeka.

Vzhľadom na mnohosť a mnohotvárnosť faktorov ovplyvňujúcich životný proces človeka je v prognózovaní spôsobu života ospravedlniteľná a v istom zmysle aj nevyhnutná prevaha prevízie jeho budúceho vývinu, ktorá dopĺňa a často i nahrádza neúplnosť a výpovednú nedostatočnosť sociálnych indikátorov spôsobu života logickou anticipáciou kvalitatívneho vplyvu civilizačného, ekonomického, politického a kultúrneho kontextu na jeho spoločenský vývin, nad jeho exaktnou predikciou.

Ako každá technologická prognóza, plní aj prognóza socialistického spôsobu života nielen heuristickú poznávaciu funkciu, ale predovšetkým programovú a praktickú funkciu tým, že osvetľuje v dlhodobej perspektíve smery budúceho vývinu spôsobu života, ktorá svojím časovým predstihom pred skutočným vývinom umožňuje spoločenskému riadeniu i jednotlivcom vyjasniť si k nemu svoje stanoviská ako východiská programovej reakcie, nech už akceptačnej a stimulačnej, alebo korekčnej a preventívnej.

Uskutočnenie prognózy nie je teda jediným zmyslom prognostickej činnosti a kritériom jej účelnosti a v prípade varovných prognóz nesleduje pochopiteľne prognózovanie vôbec ich uskutočnenie, ale naopak ich odvrátenie včasnou aktivizáciou korekčných zásahov orgánov spoločenského riadenia.

Produkty prognózovania sú však v každom prípade súčasťou kultúrneho obrazu socialistického spôsobu života, ktoré vstupujú do kanálov kultúrnej komunikácie a stávajú sa ich prostredníctvom konštitutívnymi zložkami spoločenského vedomia a praxe jednotlivcov v spoločenskom celku. Prognózy sa tak stávajú faktormi dynamiky spôsobu života a ako také sa zúčastňujú na uskutočňovaní jeho rôznych vývinových stavov [Suchý 1986].

Prognózovanie spôsobu života v danej súvislosti vyúsťuje do prakticko-technologickej aktívnej prognózy, ktorá mobilizuje aktivitu riadiacich orgánov a pracujúcich na realizáciu socialistických cieľov spoločenského vývinu, a osvedčuje sa ako nepostrádateľná poznávací činnosť, s vysokou efektívnosťou pre urýchlenie praktického rozvoja socialistickej spoločnosti.

Literatúra

- Empirický výskum socialistického spôsobu života obyvateľstva ČSSR v etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti.* Záverečné správy II. Výskumné úlohy VÚZÚ č. 261, Bratislava 1982.
- Engels, B.: *Anti-Dühring*. Bratislava, Pravda 1962.
- Lenin, V. I.: *Diskusný príspevok proti Bucharinovmu pozmeňovaciemu návrhu k rezolúcii o programe strany*. Spisy, zv. 27. Bratislava, Pravda 1954.
- Popov, S. I.: „Kvalita života“ a súčasný ideologický boj. *Filozofický časopis* 1975, č. 4.
- Rutkevič, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva, Nauka 1980.
- Súhrnná úvaha o vedecko-technickom, ekonomickom a sociálnom rozvoji SSR do roku 2010.* Ekonomický ústav SAV, Kabinet pre súhrnnú prognózu SSR. Bratislava 1986.
- Suchý, J.: *Spôsob a kvalita života*. Sociológia 1983, č. 4.
- Suchý, J.: *Intenzifikácia ekonomiky a dynamizácia spôsobu života*. Sociológia 1986, č. 1.
- Suchý, J.: *Miesto a funkcia sociálnej prognózy v komplexnom spoločenskom prognózovaní*. Sociológia 1986, č. 4.

Й. Сухý: Прогнозирование развития социалистического образа жизни

Прогнозирование развития образа жизни институционализировалось в научно-исследовательской базе социалистических стран в связи с потребностями ускорения их социально-экономического развития. Образ жизни является социальной структурой жизненного процесса населения, связывающей его психические исходные пункты с его действительными проявлениями в сфере общественной практики. Это структура, закреплённая с точки зрения культуры в общественной системе с множеством знаменательных социальных функций в ее расширенном воспроизводстве.

Одной из важнейших функций является способность образа жизни мобилизовать и регулировать социальное поведение людей, превращающая образ жизни в знаменательный фактор предсказания макросоциальных процессов развития социалистического общества. Использование социальных прогнозов как информации о развитии общественного целого, имеющейся в распоряжении в период до разработки плана, предоставляет прогнозу социалистического образа жизни характер технологического прогноза, который должен взвешивать благоприятный и неблагоприятный ход жизненного процесса населения.

В статье поэтому идентифицируются альтернативные прогностические картины возможной динамики образа жизни в ЧССР в прогностическом интервале до 2010г.: пессимистическая и оптимистическая в зависимости от того, как органы общественного управления будут решать комплекс проблемных ситуаций, связанных с переводом чехословацкого народного хозяйства на интенсивный тип расширенного воспроизводства, с перестройкой социальной системы общественной жизни и ее активизацией в стратегии ускорения социально-экономического развития социалистического общества, принятой XVII съездом КПЧ. Прогрессивная сильная социальная политика в этой стратегии является исходным пунктом ускорения общего развития социалистического общества как процесса качественных изменений, вызванных практической активностью трудящихся как творческого социального субъекта, синтетическим выражением которой является именно их образ жизни.

Summary**J. Suchý: Forecasting the Development of the Socialist Way of Life**

The prognostication of the development of the way of life has been institutionalized in the scientific-research basis of socialist countries in connection with the needs of speeding up their socio-economic development. The way of life is a social structure of the population's life process, linking up its psychic starting points with its active manifestations in the sphere of social practice. It is a structure culturally fixed in the social system with a great number of important social functions in its expanded reproduction.

One of the most important capacities of the way of life is that of mobilizing and regulating the social behaviour of people. This helps the way of life to become a significant predictor of macrosocial processes in the development of socialist society. The use of social prognoses as pre-planned information concerning the development of the social whole endows the prognosis of the socialist way of life with the character of technological prognosis which must take into account both the favourable and the unfavourable course of the life process of the population.

This is why the paper identifies alternative prognostic pictures of the possible development of the way of life in Czechoslovakia within the prognostic interval up to 2010: the pessimistic and the optimistic, in dependence on the way in which social-control organs are going to solve the complex of problem situations connected with the transition of Czechoslovak national economy into the intensive type of expanded reproduction, with the reconstruction of the social system of social life and its activation into the strategy of speeding up the socialist society's socio-economic development adopted by the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia. In this strategy, a progressive, strong social policy is the starting point of the acceleration of the socialist society's general development as a process of qualitative changes actualized by the practical activity of working people as a creative social subject whose synthetic expression is just their way of life.

Společenská objednávka opakovaně a stále naléhavěji formuluje požadavek na zpracování prognóz způsobu života. Jestliže opomeneme fakt, že zadavatelům obvykle není jasno, který z možných typů uvažování o budoucnosti chtějí získat [Bestužev—Lada], překračování současného směrem k budoucímu je nepochybně legitimním úkolem společenské vědy. Přestože se o jeho řešení opakovaně pokoušíme,⁽¹⁾ jsme stále pouze na začátku.

Přechod od uchopení minulosti k identifikaci alternativních vývojových perspektiv způsobu života je velmi obtížný nejen pro samotnou povahu prognózovaného jevu, jeho komplexnost, mnohonásobnou vnitřní provázanost, složitou vnější determinaci a relativní vývojovou autonomnost, opírající se jednak o setrvačnost hmotných a duchovních procesů, jednak o aktivní intervenující roli společenského a individuálního subjektu.

Přes výrazný pokrok v pochopení souvislostí a vztahů mezi jednotlivými stránkami lidského života a objektivními vnějšími podmínkami nemáme dopracován funkční model vývoje způsobu života, chybí nám ukazatele mnoha kvalitativních určení, hlubší poznání stavu a účinků společenského a individuálního vědomí, dokonce se nám dosud nepodařilo ani zpracovat všechny dostupný empirický materiál. Kapacitní podmínky nám neumožnily využít některé ze specifických prognostických metod. Ve své snaze o pohled do budoucna se musíme opírat převážně o intuitivní odhady, jejichž základem jsou poznaté vývojové tendence a rozpory a hypotézy očekávaných efektů makrospolečenských změn. Proto také předložený text není ničím více než další etapou na cestě k rozvoji prognostického myšlení v této oblasti.

1. Dosažený stav a vývojové rozpory

1.1.

Hovoříme-li o způsobu života jako o obecných, podstatných rysech způsobu lidské existence, lidské aktivity a reprodukce lidského života, nepostihujeme celou bohatost, konkrétnost a strukturovanost sociálních jevů, zachycujeme sociální rozvoj společnosti v jeho průmětu do individuální roviny. Tímto zjednodušením však získáváme výhodu uceleného pohledu, možnost uchopení vzájemných závislostí, struktur a vztahů jak v komplexu životních projevů, tak mezi ním, společenským celkem a lidskou osobností. Smyslem prognózy rozvoje způsobu života proto není řešení jednotlivých dílčích konkrétních sociálních problémů, ale právě pokus o identifikaci obecných, podstatných souvislostí, jednotlicí vývojové logiky i vnitřních dynamických rozporů.

(1) První pokusy o prognózu způsobu života spadají do začátku sedmdesátých let, kdy vznikla studie *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*, pokračovaly v roce 1980 v souvislosti se zpracováním prognózy *Československo 2000* a v roce 1983, kdy byly připravovány materiály pro *Prognostickou studii k vybraným problémům ekonomického a sociálního rozvoje*.

Vycházíme přitom z poznání podvojného vztahu mezi způsobem života a vývojem společnosti. Způsob života je produktem, mnohonásobně podmíněným výsledkem vývoje společnosti v rozporné jednotě působení všech jeho stránek. V tomto svém významu je způsob života indikátorem dosaženého stupně politického, ekonomického, sociálního a duchovního rozvoje, kritériem sociální efektivity společenského reprodukčního procesu a jako prostředek osobnostního rozvoje vystupuje formování socialistického způsobu života i v podobě sociálního cíle společnosti.

Tento výsledný, kritériální a cílový vztah způsobu života a společenského reprodukčního procesu má však stejně závažný a teprve v posledním období docenovaný komplement. Způsob života je nejen cílem, ale také prostředkem společenského vývoje, sociální silou, aktivním článkem společenského systému. Člověk tím, jak pracuje a žije, jakým způsobem rozvíjí a využívá své životní potence, kam — podmíněn společenskými vztahy — orientuje svou produktivní i reprodukční aktivitu, urychluje nebo zpomaluje společenský pokrok.

Vývoj způsobu života jako komponentu společenského vývoje je nadán určitou autonomií, podmíněnou tím, že se v něm silně prolínají elementy minulosti, současnosti i uvědomělou aktivitou produkované elementy budoucnosti, že spojuje objektivní vnější determinaci se subjektivním vnitřním dynamismem. V zásadě však představuje neoddělitelný, integrální, funkční článek společenského reprodukčního procesu, přizpůsobený jeho mechanismům a zákonitostem, jeho možnostem i omezením. Je relativně stabilním, dynamicky rovnovážným systémem, s pomalým časem změny, vysokou setrvačností, silnou historickou kontinuitou a mezigenerační reprodukovatelností. Zdrojem jeho inovačního, společnost dynamizujícího potenciálu je uvědomělá a cílevědomá, vytvářející a přetvářející lidská činnost, zaměřená na zdokonalování životních podmínek, lepší uspokojování potřeb, obohacování životních prožitků, která složitým mechanismem společenských vztahů, součinnosti a konkurence, dělby a směny činností a jejich produktů koneckonců vyúsťuje v celospolečenský pohyb.

Vývoj způsobu života v každé společnosti probíhá v sociálně diferencovaných formách v závislosti na objektivních i subjektivních činitelích společenského postavení, životní situace i vlastnostech lidské osobnosti. Povaha této vnitrosociální diferenciace způsobu života, její sociální obsah, důsledky, výskyt a relativní závažnost diferenciačních činitelů jsou jednou z neodělitelných charakteristik povahy společenského systému a historicky se mění v závislosti na změnách společenských poměrů, třídních vztahů, na vývoji společenské dělby práce. Úsilí o identifikaci rozporů a obecných vývojových tendencí ve způsobu života se proto musí opírat o znalost třídních a skupinových vývojových specifik a musí se také vývojem vnitrosociální diferenciace explicitně zabývat.

1.2.

Změna mocensko-politických a ekonomických poměrů, která zahájila proces výstavby kvalitativně nového typu společnosti, znamenala i zásadní změnu podmínek a stimulů pro vývoj lidského života. Empirické analýzy potvrzují,(2)

(2) Stať se opírá o výsledky empirických analýz zpracovaných kolektivem oddělení pro výzkum socialistického způsobu života ÚFS ČSAV za poměrně dlouhé období, zejména však o materiály obsažené v *Hypotéze prognózy rozvoje životního způsobu v ČSSR*, Praha, ÚFS ČSAV 1986.

že výstavba socialismu je spojena s postupným vyzráváním a šířením nového, kvalitativně odlišného socialistického způsobu života.

Jeho základem a určujícím prvkem se stává účast na společenské práci, jako prostředek seberealizace i zdroj obživy, jako základní občanská povinnost, ale také právo a jistota, zaručená společností tvorbou dostatečného počtu pracovních příležitostí. Práce se postupně stala samozřejmou součástí života všech společenských tříd a skupin i jednou z klíčových životních hodnot. Podíl na společenské práci se stává kritériem podílu na rozdělování společenského bohatství i zárukou dalších společenských práv a jistot.

Socialistická společnost přejímá záruky za zabezpečení základních podmínek existence a úměrně rozšiřujícím se hmotným možností i za uspokojování dalších společenských a individuálních potřeb. Široce koncipovanou sociální politikou napomáhá překonávat obtíže životní situace, podporuje demografické procesy, intervenuje do cenových relací. Rozvojem národního hospodářství, zdokonalováním společenských hmotných a institucionálních podmínek života, společenské nabídky výrobků a služeb pro osobní spotřebu a růstem příjmů zajišťuje společnost růst uspokojování potřeb a životní úroveň. Vysokého stupně dosáhla zejména v uspokojování základních potřeb, v růstu vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby. Postupně zdokonaluje i podmínky pro uspokojování náročnějších potřeb fyzického a duchovního rozvoje.

Zvyšováním úrovně vzdělání, rozvojem kultury a demokratizací přístupu k nim zajišťuje socialistická společnost růst kulturní úrovně, projevující se v první řadě v kultuře každodenního života a uspokojování základních potřeb, v překonávání sociálních bariér kulturních zájmů a kulturních aktivit a v postupném rozšiřování sociální základny jejich participantů.

Stimulováním široké účasti pracujících na rozvoji výroby i na řízení a správě společnosti získává společnost významný zdroj své dynamiky; současně vytváří v těchto činnostech i nové stimuly osobnostního rozvoje.

Komplexem změn v podmínkách a délce práce i ve způsobu zabezpečování každodenní reprodukce se podařilo rozšířit objem volného času, zejména zaměstnaným ženám, a zdokonalily se společenské i individuální podmínky pro jeho aktivní využívání. Poměrně vysoké úrovně dosáhla domácí a zahraniční turistika, masově se rozšiřují formy druhého bydlení.

Projevem nové kvality socialistických společenských poměrů je cílevědomě řízená nerovnoměrnost rozvojových procesů, zaměřená na urychlování vývoje původně méně rozvinutých společenských tříd, vrstev a skupin a na překonávání zděděných sociálně třídních nerovností. Postupně bylo dosaženo vysokého stupně vyrovnání podmínek a způsobu života dělnické třídy, družstevního rolnictva a pracující inteligence a byly ve značné míře překonány i další sociální nerovnosti, jejichž původcem byly třídní antagonismy minulosti — nerovnosti mezi městem a venkovem, mezi oběma republikami, mezi obyvateli centrálních a pohraničních, průmyslových a zemědělských území, mezi příslušníky různých národů, národností a etnických skupin. Kvalitativního skoku bylo dosaženo ve vyrovnávání společenského postavení mužů a žen, v demokratizaci rodiny. Prosazováním rozdělovacího principu odměny podle množství, kvality a společenského významu vykonávané práce vytváří socialistická společnost nový, i když stále ještě historicky omezený typ sociálně spravedlivé diferenciacie.

Tyto prvky a rysy socialistického způsobu života sice vyzrávají a šíří se nestejně, diferencovaně v různých sociálních skupinách a prostředích, často existují spíše v potenci, v zárodečných nebo nedokonalých formách.

Představují však základ, východisko dalšího vývoje, které je možno a nutno dále rozvíjet.

1.3.

Současně lze ve způsobu života identifikovat elementy a nositele historicky přežitých, setrvačných či implantovaných životních forem, ohlasy krizových jevů soudobého kapitalismu a především pak množství problémů vlastních této společnosti, které se dosud nepodařilo vyřešit pro nedostatek poznání, času, prostředků, nebo které nově vznikají v důsledku objektivních překážek i subjektivních omylů. Projevuje se v nich extenzivní povaha ekonomického rozvoje, nivelizačně pojaté uskutečňování sociální rovnosti, pomalá dynamika a omezený objem spotřebních zdrojů, nedostatečná koncepčnost, citlivost a pružnost sociální politiky, ne vždy dostatečně účinné formy rozvoje socialistické demokracie, nedostatečná účinnost výchovně vzdělávacích procesů, pomalé tempo růstu kulturní úrovně.

Z hlediska realizace sociálních cílů i aktivizace sociálních sil vystupuje do popředí v první řadě *nizká účinnost společenské práce* jako ekonomického prostředku i zdroje utváření lidského života a rozvoje osobnosti. Projevují se zde nejen bariéry spočívající v dosavadní podobě dělby práce, v technické a technologické úrovni výroby, ale i bariéry ve výrobních vztazích, v mechanismech pracovní stimulace, v sociálním klimatu na pracovištích. V části profesí vysoce kvalifikované tvůrčí práce se sice prosazuje orientace na špičkový výkon, ani tam však zdaleka není ve vztahu k práci převažující. Typická je *orientace na výkonový standard*, na klidnou a spokojenou práci, do níž není třeba vkládat mimořádné úsilí a která ponechává dostatek času i sil pro naplňování vlastních představ o mimopracovním životě. Mechanismus odměňování za práci nereaguje dostatečně na zvýšené úsilí, větší znalosti a schopnosti, lepší výsledky; i existující diferenciační prostor je málo využíván pod tlakem převládající nivelizační atmosféry. Také možnosti vzestupné profesní dráhy jsou málo ovlivnitelné zvýšeným výkonem. Velmi často a poměrně silně se vyskytuje pocit *nevyužití dosažené kvalifikace*, práce neposkytuje převážně většině pracujících stimuly k dalšímu kvalifikačnímu růstu a sebevzdělávání. Tyto skutečnosti jsou subjektivně reflektovány systémem hodnot, pracovních a životních postojů, v níž práci sice přísluší významné místo, není však chápána jako prostředek, jímž lze uvědoměle měnit podmínky vlastního života.

Nedostatečná efektivnost a dynamika společenské výroby, *neefektivní prosazování zákona ekonomie času* se odráží ve vysoké spotřebě pracovního času. Denní, týdenní i roční pracovní doba jsou delší než v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích, zejména u žen. Organizace pracovních režimů je přitom velmi rigidní, administrativně přizpůsobená unifikované šabloně, netolerující zájem jak o zkrácení, tak o prodloužení pracovních úvazků.

Věcná *struktura nabídky výrobků a služeb* pro tržní spotřebu neodpovídá poptávce objemem, kvalitou, cenovou úrovní, zaostává dynamikou zavádění výrobních inovací. Nedostatečné zabezpečení trhu je příčinou řady nežádoucích jevů — objektivního snížení úrovně uspokojování potřeb, expanze kompenzační naturální produkce nedostatkového sortimentu, kumulace ne-realizovaných prostředků u části populace, protisocialistických jevů v distribuci, pomalé modernizace forem prodeje aj. Současné s nedostatečnými kapacitami, kvalitou, vysokou cenovou úrovní a v mnoha případech i neexistencí potřebných služeb se poruchy trhu podílejí na *rostoucím zatížení domác-*

ností výrobními, opravářskými a údržbářskými činnostmi. Dosažená životní úroveň je z podstatné míry kryta individuální prací. Vysoká časová náročnost zabezpečování hmotných podmínek života omezuje škálu i frekvenci možných reprodukčních a rozvojových aktivit.

Značné problémy existují i v úrovni a kvalitě zabezpečování potřeb ze společenských spotřebních fondů, zejména v rozvoji zdravotnictví, ve školství, v sociální péči, ale také v hromadné dopravě, v rozvoji spojové a komunikační sítě, v komunálních službách a rozvoji infrastruktury sídel. Odráží se zde celkově nízká úroveň technizace, omezování investičních i provozních prostředků, nedostatečná vybavenost kádry, pomalost organizačních inovací, nepružnost všech systémů. Zaostáváme za potřebami i v tvorbě materiálních a institucionálních podmínek pro zájmovou činnost, technickou a uměleckou tvořivost, sebevzdělávání, náročnější kulturu, masový sport a rekreaci. Institucionální nerozvinutost je další závažnou překážkou rychlejšího posunu životních orientací z uspokojování základních potřeb k potřebám kultivačním a rozvojovým.

Volný čas, málo dynamický co do objemu, plní dosud převážně regenerační, odpočinkové a zábavné funkce. Klesá frekvence náročnějších kulturních, vzdělávacích, participačních aktivit, volný čas nedostatečně přispívá k rozšíření reprodukci pracovní síly. Optimálnější formy trávení volného času jsou stimulovány růstem vzdělání. Vzdělanostní dynamika se však výrazně zpomalila, v celospolečenských průměrech je nesena převážně generační směnou. Dobrovolné a angažované zapojení do rozhodovacích a řídicích procesů se potýká s formálností a nízkou účinností řady užívaných forem a je koncentrováno u menší části aktivního jádra populace.

Poslední léta stále naléhavěji signalizují, že nezvládnuté problémy zasahují již i *procesy biologické reprodukce* společnosti. Nejde jen o problémy porodnosti, kde se posledními zásahy v sedmdesátých letech podařilo pouze zesílit již existující demografickou vlnu s řadou následných obtíží. Jde o řadu varovných příznaků upozorňujících na zhoršování zdravotního stavu populace a zastavení růstu střední délky života, na nichž se podílí problémy životního prostředí, kvality potravin a zdravé výživy, zdravotnické prevence a profylaxe, nedostatek pohybu aj.

Také ve *vývoji vnitrosociální diferenciace podmínek a způsobu života* lze identifikovat řadu otevřených problémů. Vzniká otázka, zda bylo dosaženo dostatečné dynamiky sociálního rozvoje všech složek dělnické třídy, zejména jejího velkoměstského průmyslového jádra. Se značnou naléhavostí jsou kladeny i otázky podmínek a způsobu života inteligence, zejména její tvůrčí vědecké, řídicí a technické složky, která nese v dělbě společenské práce zodpovědnost za vývoj vědy a urychlení jejího osvojení ve výrobě. Diferenciace *odměňování v závislosti na výsledcích práce* je málo účinná. Vazba mezi prací, mzdou a životní úrovní je dále oslabována redistribucí příjmů v domácnostech různého složení i řadou dalších procesů, jejichž výsledkem je dosud sociálně plně neidentifikovaný nový průřezový typ diferenciace v úrovni příjmů, peněžních rezerv a hmotných možností, který není spojen s výsledky práce, ale s extenzitou pracovního zapojení, dostupností jiných legálních i nelegálních, pracovních i nepracovních hmotných zdrojů, s dostupností výrobních prostředků pro naturální produkci a melouchaření, s rozsahem rodičovské pomoci aj. Prohlubuje se *absolutní vnitrosociální rozpětí příjmů* a úrovně spotřeby a spolu s tím se otevírají jak otázky zabezpečení skupin žijících na úrovni sociálního, či dokonce životního minima, tak otázky luxusních forem spotřeby, jejich vývoje, sociálních funkcí a nositelů.

Přes dlouhodobé úsilí se nedaří podstatně omezovat výskyt protihumánních, protisocialistických a protispolečenských jevů, počínaje hospodářskou kriminalitou, korupcí, přes narkomanií a alkoholismus až po společenskou pasivitu, konzumní přístup k životu, akceptování socialismu nepřátelských ideologií.

Pokusíme-li se obecněji zhodnotit vztah současného způsobu života k dynamice společenského a zejména pak ekonomického vývoje, musíme konstatovat, že je spíše činitelem stabilizujícím, konzervujícím status quo než činitelem inovačním a dynamizačním. Sociální zdroje jsou využívány extenzivně a málo efektivně, nevyužité rezervy dovedností, zájmů a sociálních sil jsou orientovány spíše na individuální než společenské formy. Vysoká míra administrativní reglementace, unifikace, byrokratizace zužuje prostor pro uplatnění zájmů a uvědomělou tvorbu vlastního života a tím ve skutečnosti snižuje míru využití subjektivního dynamického potenciálu. Nedostatečně je uvolněn a využíván prostor pro politickou aktivitu. Kultura a umění si přes určitou demokratizaci zachovávají řadu rysů sociální výlučnosti; další šíření vzdělanosti a duchovních hodnot naráží na objektivní institucionální a kapacitní bariéry.

Nedořešené problémy a vývojové rozpory způsobu života vymezují pole sociální změny, její vnitřní dynamické zdroje i prostor a směry možného společenského zásahu.

2. Potřeba řízené kvalitativní změny

Vývoj způsobu života v každém lidském společenství je složitou výslednicí rozporného působení celého komplexu společenských procesů ve značně nepřehledné konfiguraci příčinných faktorů a hybných sil. Položíme-li si otázku, jak do tohoto dynamického silového pole vstupuje sám způsob života, zdá se, že lze identifikovat tři určující a přitom rozporné silové faktory:(3)

— imanentní silná vývojová *setrvačnost* všech elementů, struktur a vztahů, rezistence, inerce vůči změně; nejde o nehybnost, ale o takovou formu pohybu, v němž jsou akcelerační a retardační procesy víceméně v rovnováze, v níž probíhá kvantitativní růst a je zabezpečována prostá reprodukce;

— vysoká optimalizační *adaptabilita* na vnější změnu, schopnost nalézt ve společenských poměrech taková řešení, která optimalizují formy lidské existence, přizpůsobit se poměrům a využít možnosti, které jsou jimi vytvořeny; sociální adaptabilita jako výraz životaschopnosti člověka i lidského společenství je vysoce aktivním procesem, jehož sociální obsah je dán povahou změny společenských poměrů, které adaptaci vyvolávají a usměrňují;

— uvědomělá a cílevědomá *schopnost aktivního přetváření* vnějších podmínek, podmíněná typem osobnosti, její orientací, stupněm jejího rozvoje; diferencovaný aktivní přetvářecí potenciál osobnosti je sociálním, nikoliv biologickým faktorem, i když má pravděpodobně určitý fyziologický základ, který je sociálními a kulturními procesy rozvíjen, stimulován a využíván. Jeho účinnost se zvyšuje organizovaností, kolektivní součinností.

V zásadě však bude konkrétní vývojová alternativa způsobu života záviset na konečných efektech rozporného vzájemného působení všech stránek a aspektů společenského reprodukčního procesu. V nejobecnější poloze lze

(3) Žádná z těchto vnitřních sil nemá jednoznačný vztah k dynamice společenského reprodukčního procesu, může ho stejně tak urychlovat jako zpomalovat v závislosti na konkrétních společenských poměrech, postavení a zájmech jejich nositelů. Identifikace uvedených faktorů je prvním pokusem o odpověď na položenou otázku a má proto značně hypotetický charakter.

řící, že ekonomický vývoj rozhodne o kvalitativních změnách podmínek a forem práce i podmínek a forem spotřeby, včetně dopadů do životního prostředí.(4) Politický vývoj ovlivní celkové zaměření, volbu forem a prostředků dynamizačního úsilí a zejména pak míru zapojení a využití tvůrčích sil lidského faktoru. Rozvoj vzdělanosti a kultury musí zabezpečit vytvoření znalostních předpokladů pro výkon pracovních, občanských i rodinných rolí i pro kultivaci systému lidských potřeb a napomáhat usměrňování hodnotového a motivačního zázemí. Svěbytné sociální procesy musí podpořit zvyšování účinnosti aktivního působení subjektivních sil. Ekonomické a politické, sociální a kulturní procesy jsou mnohostranně vzájemně spjaty a podmíněny.

Stejně tak, jako nelze žádoucího ekonomického růstu dosáhnout bez zdomakonalování politických procesů, sociální organizace společnosti a bez podpory ze strany duchovního života, nelze ani ve způsobu života očekávat podstatné změny jen na základě dílčích izolovaných zásahů do některé sféry společenské reprodukce (například do ekonomického mechanismu) či do některé izolované oblasti lidského života (úrovně spotřeby). Jak společenský reprodukční proces, tak proces reprodukce lidského života představují integrované, vnitřně i navzájem propojené celky. Chceme-li urychlit rozvoj socialistického společenského systému, musíme vytvořit novou podobu dynamické reprodukční rovnováhy v celém společenském organismu. K tomu ovšem nestačí kvantitativní růst, je nutno dosáhnout kvalitativní změny v mechanismech fungování jak společenského celku, tak v podmínkách lidského života.

Analýza dosavadního stavu vývoje socialistického způsobu života, jeho problémů a rozporných vývojových tendencí nás vede k závěru, že prosté pokračování dosavadního vývoje, extrapolace založených trendů i za předpokladu určitého oživení ekonomického růstu, by pravděpodobně vedla přes dílčí zlepšení ve spotřebních možnostech ke značnému zpomalení či dokonce zastavení procesu prohlubování a šíření socialistického způsobu života. Naopak by bylo nutno očekávat upevňování dosud založených rozporných vývojových tendencí, zejména snižující se efektivnost využití činného tvůrčího potenciálu společnosti, zaostávání v kultivaci systémů potřeb a úrovni jejich uspokojování, prohlubování nežádoucího obsahu vnitrosociální diferenciace, posilování protisocialistických jevů, deformace socialistického vědomí a morálky.

Ve složité souvztažnosti politických, ekonomických, sociálních a duchovních procesů patří dnes jednoznačná priorita a také zodpovědnost za další vývoj politice, která musí svými nástroji a prostředky dosáhnout narušení vývojové setrvačnosti, zformulovat směr žádoucích změn a vytvořit prostředky k jejich dosažení. Dokumenty XVII. sjezdu KSČ, XXVII. sjezdu KSSS i následující opatření k realizaci jejich usnesení učinily v tomto směru významné kroky.

Cesta od uvědomění si potřeby kvalitativní změny k projektu optimalizace rozhodovacích a řídicích procesů je však velmi obtížná. Základní parametry hledaných řešení vycházejí z ideálů, cílů a principů socialismu, z požadavku upevňování a šíření nové kvality lidského života, demonstrující historickou

(4) Podstatná přitom budou nejen dosažená růstová tempa, ale způsob jejich dosahování. Zcela odlišné sociální důsledky bude mít ekonomický růst založený na posílení či vyloučení soukromého sektoru, ekonomický růst spojený s prohloubením absolutního rozměru vnitrosociální spotřební diferenciace či jen se změnou diferenciačních principů. Stejně tak bude důležité, zda budou úspory pracovního času věnovány na rozšiřování produkce nebo zkracování pracovní doby a jakými formami, jak budou řešeny otázky plné zaměstnanosti aj.

přednost socialismu jako společnosti orientované na všestranný rozvoj člověka a plné rozvinutí i využití jeho tvůrčích schopností. Konkretizace postupných dílčích cílů, hledání nástrojů a mechanismů společenského utváření lidského života se střetává jak se subjektivními překážkami nedostatku poznání a předvídatosti, tak s objektivně omezenými zdroji, rozporností zájmů, neexistencí jednoduchých a jednoznačných řešení aj. Akceptování úkolu urychlit rozvoj socialismu vytváří nový kontext, v němž je nutno přehodnocovat řadu vžitých představ, zaběhnutých praktik, rozhodovacích schémat. Otázka, co je či není v souladu se zájmy socialismu, které sociální zkušenosti je nutno dále využívat a rozvíjet, kde je nutno naplnit staré formy novým obsahem a kde naopak je nutno tradiční přístupy překonat, je zatím otevřená. Uvažování o budoucnosti nemůže vyústit v názorný konkrétní model socialistického životního ideálu; představy o něm budou vyprávět s vývojem socialismu nejen v národním, ale i v mezinárodním rámci.

To, co podle mého názoru můžeme a musíme udělat v první řadě, je pokusit se na základě obecných cílových představ identifikovat soustavu optimalizačních hledisek.

3. Cíle a optimalizační kritéria

Při volbě optimalizačních kritérií řídicích a rozhodovacích procesů je možno vycházet na jedné straně ze základního sociálního cíle socialistické společnosti, jímž je zabezpečení všestranného harmonického rozvoje všech jejích členů. Socialistická společnost, omezená dosaženým stupněm svého sociálně ekonomického rozvoje, se však může k tomuto cíli pouze postupně přibližovat, a to zdaleka ne frontálně, přímočaře, nediferencovaně. Socialismu adekvátní cesta spojuje všeobecný rozvoj se sociálně spravedlivou diferenciací, založenou na pracovních zásluhách a sociálních jistotách.

Z poznání vzájemné spjatosti a podmíněnosti ekonomického a sociálního rozvoje vyplývá na druhé straně aktuální úkol co nejvíce rozvinout a využít potence skryté v lidském faktoru. Realizace tohoto úkolu je nezbytnou podmínkou urychlení sociálně ekonomického rozvoje, a proto i klíčem k uvolnění dalších žádoucích změn.

Vyjdeme-li z takového pojetí společenských úkolů a cílů, seskupí se nám představy žádoucích změn způsobu života kolem tří jednotlicích kritérií:

- a) zabezpečování dalšího růstu průměrné společensky dosažené hmotné a kulturní úrovně, růstu společenského standardu, normy, vzoru,
- b) prosazování sociálně spravedlivé diferenciacie, která přitom v sobě obsahuje stimuly k vyššímu společenskému využívání subjektivního potenciálu,
- c) aktivizace lidského faktoru, způsobu života jako jedné ze sociálních sil společenského reprodukčního procesu.

Jejich formulace je však jen výchozím krokem, který teprve otevírá věcnou složitost a rozpornost rozhodovacích alternativ.

3.1. Další zdokonalování materiálních a duchovních podmínek života

Předpokladem prosazování žádoucích změn ve způsobu života je dosažení kvalitativního skoku v jeho materiální bázi zvýšením konečných spotřebních užitečných efektů celého národohospodářského komplexu.

— Jednoznačnou prioritou se stává *komplexní řešení problémů zdravého způsobu života*, zabezpečení kvantity i kvality reprodukce lidského potenciálu společnosti. Klíčovým problémem je zde zastavení negativních tendencí ve

vývoji životního prostředí a vytvoření předpokladů pro jeho regeneraci a další kultivaci v zájmu dokonalejšího uspokojování lidských potřeb. Současně jde o zabezpečení biologické nezávadnosti potravin a celého systému zdravé výživy, zvýšení úrovně léčebné, profylaktické a preventivní péče, udržování fyzické kondice, masového sportu a rekreace, o zabezpečení optimální úrovně porodnosti a zkvalitnění výchovy mladých generací.

— *V oblasti práce a zaměstnanosti* by mělo řízené prosazování změn ve společenské dělbě práce v důsledku technických a technologických inovací směřovat k obohacování obsahu práce, k vytěsňování dehumanizovaných pracovních činností, ke zvyšování atraktivity a kultivačního potenciálu práce. Současně je nutno citlivěji přizpůsobovat podmínky i formy pracovní činnosti, způsob využití a reprodukce pracovní síly specifickým požadavkům, které na ni klade pracovní proces. Prosazení intenzifikační strategie vyvolá potřebu nové koncepce efektivní zaměstnanosti. Zabezpečení plné zaměstnanosti ve smyslu uspokojení poptávky po práci ve všech skupinách populace, včetně osob v poproduktivním věku, je nutno považovat nejen za základní pilíř sociálních jistot, ale za základ ekonomické a sociální stability socialistické společnosti. Z tohoto důvodu je zvláště naléhavé vytvořit mechanismus organizačních a institucionálních inovací, který povede k tvorbě nových pracovních míst pro přesun uvolňovaných kapacit do nevýrobních odvětví. Prostorem pro oslabení rozporu mezi nabídkou pracovních míst a poptávkou po práci je například také zvýšení variantnosti pracovních režimů, zvýšení tolerance vůči zkracování pracovních úvazků, a to nejen u žen. Zkracování zákonné délky pracovní doby je v zásadě racionální jen tehdy, nevede-li k přesunu pracovní kapacity ze společenského do individuálního sektoru; předpokládá proto kvalitativní skok v zabezpečení tržní nabídky výrobků a služeb. Urychleně je však nutno hledat podmínky pro zkrácení týdenní pracovní doby na 40 hodin při zachování režimu pět plus dva, a pro diferencované prodloužení délky dovolené o jeden týden.

— *V oblasti vzdělání a kvalifikace* je nutno zabezpečit tempa růstu vzdělanosti mladých generací srovnatelná s vývojem ve vyspělých kapitalistických zemích, a to při zdokonalování obsahu a účinnosti komplexně pojatého výchovně vzdělávacího procesu jak z hlediska potřeb pracovního začlenění, tak z hlediska všeobecné občanské a životní přípravy. Předpokladem je podstatné zdokonalení materiální, technické i kádrové základny školského i mimoškolského systému. Urychlování technických, technologických a strukturních změn zvyšuje požadavky na plánování struktury a obsahu profesně kvalifikační přípravy i na přeměnu vzdělávání v celoživotní proces, na systém doškolování a přeškolování pracovních sil, na zdokonalování podmínek pro zájmové sebevzdělávání prostřednictvím audiovizuálních i tradičních médií. Adekvátnější rozmístování kádrů podle schopností vyžaduje zvýšení citlivosti výběrových procedur vůči skutečným, nikoli pouze formálním kvalifikačním předpokladům.

— *Ve sféře potřeb uspokojovaných ze společenských spotřebních fondů* je společným jmenovatelem současného stavu technická nerozvinutost, kapacitní a zdrojová podvázanost, která se odráží v nedostatečné kvalitativní úrovni zabezpečování jednotlivých potřeb. V některých odvětvích zřejmě existují určité rezervy v racionalizaci spotřeby, popřípadě ve změnách alokace zdrojů (bytová výstavba, sport a rekreace, zčásti zřejmě i hromadná doprava). Růst příjmové úrovně nevylučuje větší zapojení prostředků obyvatelstva při uspokojování některých potřeb a růst podílu placených služeb (sociální služby, fyzická kondice, masová kultura). Ze sféry možné komercializace je však

nutno vyjmout potřeby, jejichž společenské a rovné uspokojování patří mezi základní sociální vymoženosti pracujících v socialistické společnosti, zejména potřeby léčebné péče, sociálního zabezpečení, a dále potřeby, jejichž uspokojování je podmínkou dynamizace společenského vývoje a rychlejšího dosahování sociálních cílů, zejména vzdělávání a sebevzdělávání, náročné a tvůrčí kulturní činnosti, technická tvořivost, kde by snížení dotací vedlo k fixaci stávající vnitrosociální diferenciace.

— Zvláštním problémem na pomezí mezi společenskou a osobní spotřebou je *komplex otázek spojených s bydlením, rozvojem sídel a komunikací*. Diferenciace v úrovni nákladů spojených s bydlením v různých vlastnických formách bydlení je jedním ze zdrojů sociální nerovnosti. Jako účelné se jeví zachovat sociální funkce bytové politiky, společenskou garanci práva na zabezpečení ubytování a pomoc při uspokojování potřeby odpovídajícího bydlení u nižších příjmových skupin. Další zvýšení podílu prostředků obyvatelstva na výstavbě bytů umožní urychlit plné řešení kvantitativních aspektů bytového problému (včetně nezbytné volné rezervy) a přesunout pozornost na zvýšení kvality bydlení (počet místností n plus jedna, zvýšení plošného standardu, technické vybavení, příslušenství aj.) a zvýšení variantnosti ubytovacích forem (penziony, domy hotelového typu aj.). Další rozvoj sídelní infrastruktury vyžaduje jak modernizaci technického zázemí, zvýšení kvality komunálních služeb, tak především zkvalitnění fungování obchodní sítě a rozvoj placených občanských služeb, dynamičtější investiční činnost v oblasti zařízení pro kulturu, sport a rekreaci. Uspokojování přepravních potřeb lze optimalizovat paralelním rozvojem hromadné dopravy (zrychlení, zvýšení kapacity, vyšší kultura cestování) a individuálního automobilismu (potřeba snižování pořizovacích i provozních nákladů, úspornější typy automobilů, městská minivozidla). Racionalizace společenského styku vyžaduje další rozvoj spojových a komunikačních sítí (urychlená telefonizace, rozšíření počtu televizních kanálů).

— *Velmi naléhavá je potřeba zvýšení sociálních příjmů a dávek ze společenských spotřebních fondů*, a to jak v oblasti společenské pomoci rodinám s dětmi, tak zejména invalidních a dříve vyměřených starobních důchodů. Důchodovou úroveň je nutno pružněji přizpůsobovat růstu životních nákladů a průměrné společenské životní úrovni.

— Vytvoření trhu spotřebitele znamená nejen dořešení objemových disproporcí mezi nabídkou a poptávkou po výrobcích a službách, ale především *zvýšení kvality, technické a estetické úrovně a užitelnosti spotřební nabídky*, urychlení vybavovacích a inovačních procesů, překonávání zaostávání v tržním sortimentu za vyspělými kapitalistickými zeměmi v oblasti audiovizuální a informační techniky, spotřebičů a přístrojů pro domácí hospodaření i vybavení pro volný čas. Podmínkou zastavení expanzivity individuální práce je vytvoření společenských, cenově dostupných variant pro všechny druhy údržbářských a opravářských prací, dostatečného objemu stavebních služeb i vznik nových forem služeb v oblasti sociální péče, sportu, rekreace aj.

Pro další vývoj tržní spotřeby bude podstatný vývoj relace mezi příjmy a cenami. Politika luxusních cen zpomaluje vybavovací procesy a přes ztížený odbyt i výrobní inovace. Disproporce v cenové struktuře spotřebního koše deformují spotřební tlaky i reálnou strukturu spotřeby. V cenové politice je nutno respektovat fakt velmi nerovnoměrného rozložení kumulovaných příjmů a peněžních rezerv. Převážná většina populace žije v atmosféře relativně napjaté peněžní bilance, v níž nejsou pohotové rezervy pro vyšší jednorázová vydání.

— *Urychlení žádoucího vývoje volného času* je podmíněno redukcí společenské i individuální práce; snižováním časových ztrát v dopravě, správě, obchodu a službách a na druhé straně rozvojem zájmů a společenské nabídky aktivit volného času, která je dnes až na výjimky silně poddimenzována. Největší růst požadavků lze očekávat ve sféře domácí a zahraniční rekreace. Aktuálně stojíme před naléhavým úkolem zvládnutí obsahové nabídky pro šířící se videotechniku.

K překonávání privatizačních tendencí je nutno podporovat rozšiřování různých forem sociálního a zájmového sdružování, kolektivních aktivit, společenské zábavy dospělé populace.

V souvislosti s požadavky na zdokonalování materiální báze lidského života je kladena legitimní otázka, zda touto cestou neposilujeme konzumní orientace. Socialismus by neměl a nebude opakovat spotřební vzory vytvořené kapitalistickou ekonomikou s jejím zákonem zisku, jednostrannou individualizací, prestižní demonstrativní spotřebou, i když zatím vzhledem k nižší rozvinutosti výrobních sil v řadě oblastí spotřeby spíše dohání, než tvoří nové vzory. V boji s konzumentstvím však nesmíme zaměňovat deformovaný spotřební vztah s prostou potřebou vytvořit si podmínky pro bohatší a harmoničtější lidský život. Proč by se měl pracující v socialistické společnosti spokojit s nižším standardem užitečnosti, technizace, estetizace, komfortu, s méně bohatým spotřebním košem, než jakého dosahuje pracující ve vyspělých kapitalistických ekonomikách? Boj proti konzumentství se nesmí stát nástrojem apologetiky výrobní a spotřební nerozvinutosti. Hranice racionality spotřeby, odpovídající cíli všestranného harmonického rozvoje lidské osobnosti, leží ve většině spotřebních oblastí značně dál, než je dnes dosažený spotřební standard. Vyšších sociálních horizontů nelze dosáhnout bez kvalitativně dokonalejšího hmotného zázemí lidské práce i mimopracovního života.

Ekonomizace myšlení, vycházející z vědomí ekonomické podmíněnosti tempa a forem sociálního rozvoje, však nesmí vyústit v krajnost ekonomického determinismu. Žádný materiální vzestup sám o sobě nezaručí transformaci v bohatost života a rozvoj osobnosti, jak o tom koneckonců svědčí realita některých kapitalistických zemí. Ekonomický rozvoj potřebuje k dosažení žádoucích sociálních efektů oporu v růstu všeobecné vzdělanosti, kulturní úrovně, v celkové politické atmosféře, ve světonázorové a hodnotové orientaci. Ke hmotným a organizačním podmínkám je nutno připojit znalostní, dovednostní a volní složky. Stávající diferenciaci v míře individuálního osvojení potřeb fyzického a duchovního rozvoje je objektivně založena a její příčiny ve sféře práce, rodinného zázemí, v úrovni všeobecného vzdělání budou ještě dlouho přetrvávat. Dynamika sociálního rozvoje bude proto do značné míry spoluručena tím, do jaké míry se podaří využít specifický autonomní kultivační potenciál vzdělávání, výchovy, kultury a umění k aktivizaci a usměrnění individuálních zájmů, k postupnému oslabení a překonání stávajících socio-kulturních bariér osobnostního rozvoje.

3.2. *Prosazování sociálně spravedlivé a funkční diferenciaci*

Představa optimalizace kritérií žádoucí vnitrosociální diferenciaci je ještě méně propracovaná než představa cest obecných růstových procesů.

Princip sociální spravedlnosti v podmínkách socialismu znamená *v první řadě překonání pozůstatků třídních nerovností* vyprodukovaných kapitalistickou minulostí. V této dimenzi jsme také dosáhli výrazného pokroku. Otevřené otázky začínají tam, kde je nutno naučit se odlišovat třídní nerovnost a sociální rozdíl. Socialismus neodstranil a neodstraňuje všechny sociální roz-

dily.(5) Nejen socialistická, ale ani komunistická společnost nebude společenstvem unifikovaných jedinců se stejnými zájmy, životními formami a prožitky. Právě naopak teprve všeobecnost rozvoje umožní individualizaci jeho forem. Ilustrativně lze říci, že od diferenciace vertikálního typu, popisované v pojmech „více—méně“, se bude přecházet k diferenciaci horizontální povahy, vyjádřených pojmy „stejně—jinak“, zajišťující srovnatelnou úroveň osobnostního rozvoje při bohaté škále volby dosažitelných cest.

Aktuálně stojíme v situaci, kdy zůstává nedořešena část úkolů ve *vyrovňování stupně sociálně ekonomického rozvoje* jednotlivých územních oblastí, v části venkovských obcí. Nedořešeny zůstávají i některé problémy pracovního a společenského uplatnění muže a ženy. V zásadě však dosažený stupeň sblížení vyvolává potřebu přehodnotit, které z přetrvávajících rozdílů ještě vyjadřují nerovnost společenského postavení a životních šancí, kde jde o rozdíly odpovídající dosažené úrovni dělby práce a povaze socialismu, a kde naopak potlačení rozdílů, neoprávněná stejnost či převrácení rozdílu začíná vyjadřovat nový typ socialismu neadekvátní nerovnosti.

Aktivním jádrem prosazování principu sociální spravedlnosti je *zdokonalování rozdělovacích procesů v závislosti na výsledcích práce*. Tato určující vlastnost socialistických rozdělovacích vztahů se dosud prosazuje historicky vzniklými, setrvačnými a v mnoha aspektech subjektivně deformovanými mechanismy. Ve stávající mzdové diferenciaci lze identifikovat sociálně nespravedlivé rozdíly, které je nutno dále vyrovnávat. Naopak v řadě diferenciálních dimenzí neodpovídají stávající rozdíly diferenciaci pracovních zásluh a jsou proto jednak sociálně nespravedlivé, jednak pracovní demotivační.(6) Pro účinnost pracovní stimulace je rozhodující denivelizace odměňování u srovnatelné práce uvnitř pracovních kolektivů a mezi pracovními kolektivy při rozdílných celkových výsledcích.(7) Zdokonalování rozdělování nemá dostatečnou oporu v teoretickém rozpracování kritérií míry práce a diferenciace pracovních zásluh. Optimalizace rozhodovacích a řídicích kritérií v této oblasti bude jedním z nejobtížnějších úkolů procesu intenzifikace ekonomického rozvoje.

Rozdělovací princip socialismu bývá někdy formulován v podobě „odměna podle práce, život podle zásluh“. V tomto významovém posunu však nejsou respektovány zprostředkovací procesy, které vstupují mezi práci, mzdu a hmotnou životní úroveň a které tuto vazbu silně relativizují. Souběh hmot-

(5) Socialismu vlastní jsou nejen rozdíly přírodní povahy (biofyzilogická odlišnost pohlaví, individuí, difference v přírodních podmínkách), ale také mnohé rozdíly společenské, spočívající ve výrobních technologiích, v dosažené úrovni dělby práce, zakódované v odlišnostech sídelní struktury, specifika národní kultury. Tím spíše nemůže socialismus odstraňovat individuální rozdíly podmíněné předchozí životní cestou, rodinným a sociálním zakotvením aj.

(6) Vyrovnávací proces by měl pokračovat překonáváním rozdílné úrovně odměňování mužské a ženské práce, skryté v meziodvětvových rozdílech, prohloubení diferenciace je naopak žádoucí v dimenzi kvalifikované a nekvalifikované práce. Nedoceněna je práce v nevýrobní sféře, práce tvůrčí a inovační, práce na střední úrovni řízení, v předvýrobních etapách, práce řemeslné náročná aj.

(7) Všeobecné heslo denivelizace bez konkretizace žádoucí denivelizační dimenze může být dezinterpretováno ve smyslu prohloubení stávajících, do značné míry nežádoucích diferencí. Kromě toho je však nutno položit si v úvahách o formách a míře denivelizace otázku, jaký je její očekávaný a žádoucí společenský efekt. Zda jde o to, dosáhnout prosazením diferencovanějšího odměňování nové podoby vnitrosociální diferenciace, nebo naopak, zda cestou otevření možnosti růstu příjmu při lepších pracovních výsledcích dosáhnout zvýšení výkonového standardu a tím ve skutečnosti nové úrovně srovnatelného odměňování při vyšším efektu práce.

ných zdrojů, kumulace a přerozdělování vedou ke vzniku diferenciace v hmotných podmínkách života, která je do značné míry nezávislá na pracovních zásluhách jednotlivce a přitom rozhoduje o možnostech uspokojování jeho potřeb (Vítečková 1987). Čím bohatší je společnost, čím více užitečných hodnot nashromáždila a produkuje, tím zřetelněji vystupují efekty kumulačních a redistribučních procesů. Překonávání těchto diferencí je velmi obtížné, v nejbližším období je nutno spíše předpokládat jejich prohlubování. Aktuálně je možné a nezbytné potlačovat alespoň nelegální hmotné zdroje a hledat možnosti společenské kontroly vývoje majetkové a příjmové diferenciace.

Obsahem principu sociální spravedlnosti v podmínkách socialismu je proto také společenská kontrola absolutního rozměru vnitrosociálního spotřebního rozpětí, poměru mezi nejnižšími a nejvyššími příjmy, mezi nízkou a luxusní úrovní spotřeby. Z našeho slovníku jakoby vymizely pojmy bohatství a chudoba. S růstem společenského bohatství se však objevuje paradoxní efekt. V uplynulém období rostly mzdy proporčně, to znamená, že poměr nízkých a vysokých mezd se prakticky nezměnil (Večerník 1985). Při zachování relativní mzdové diferenciace, která patří k nejnižším mezi socialistickými zeměmi, rozdíly v nominálních příjmech značně vzrostly a spolu s tím se zvětšují i rozdíly ve spotřebních možnostech.⁽⁸⁾ Otevírá se tím na jedné straně problém úrovně společenské garance hmotných podmínek života osob, které pro svůj věk nebo zdravotní stav nemohou zvyšovat své příjmy prací a žijí dnes na hranici sociálního či dokonce životního minima. V systému důchodového zabezpečení a sociálních dávek je nutno urychleně zabezpečit další zvýšení důchodového minima a vytvořit mechanismus trvalého přizpůsobování dávek a důchodů růstu životních nákladů a inflace. Na druhé straně vznikají otevřené otázky, jaká úroveň spotřebního rozpětí je oprávněná a nutná v socialistické společnosti, z jakých zdrojů spotřební diferenciace vzniká, kdo jsou nositelé luxusních forem spotřeby, jaký je vztah reálné diferenciace osobního majetku a úrovně spotřeby k základnímu rozdělovacímu principu socialismu podle společenských zásluh. Prosazovat sociálně spravedlivou diferenciaci znamená především měnit sociální obsah diferenciálních kritérií.

Optimalizace vnitrosociální diferenciace v podmínkách a způsobu života by měla zvyšovat její funkčnost ve vztahu k uspokojování potřeb společnosti, zejména ve vztahu k rozvoji a využití pracovní síly. Také tento princip je nutno teprve hlouběji dešifrovat. Podporovat funkční diferenciaci podmínek a způsobu života vyžaduje respektovat rozdílné požadavky na výkon různých typů práce z hlediska připravenosti pracovní síly, pracovní koncentrace, rozšiřování znalostí a dovedností, regenerace fyzických a duševních sil. Zejména jde o specifické požadavky tvůrčí práce, které je nutno více respektovat jak v organizaci pracovního procesu (uvolnění časového režimu práce), v obsahu pracovní činnosti (získávání zkušeností a kvalifikační růst jako součást práce), v pracovních podmínkách, v systému odměňování. Zdroje pracovní aktivity a efektivnosti jsou však skryty i v mimopracovní sféře, kde je nutno vysoce kvalifikované pracovní síle vytvářet podmínky pro snížení objemu nutných domácích prací, pro sebevzdělávání, pro pracovní koncentraci.

(8) Hranice tzv. prvního decilu, oddělujícího deset procent nejnižších mezd, a devátého decilu, za nímž je situováno deset procent nejvyšších mezd, se mezi lety 1959 a 1979 posunuly první o 804 Kčs, druhá o 1.940 Kčs a rozpětí mezi prvním a devátým decilem se zvětšilo z původních 1.231 Kčs na 2.367 Kčs, tedy téměř na dvojnásobek.

3.3. Aktivizace způsobu života jako jedné ze sociálních sil

Konkretizace tohoto třetího optimalizačního kritéria je dosud nejméně propracována jak teoreticky, tak věcně. Uvolnění a usměrnění sociálních hybných sil představuje jeden z nejsložitějších problémů zdokonalování socialistických společenských vztahů. Transformace tohoto principu do života společnosti obtížně hledá optimální polohu mezi dvěma nežádoucími krajnostmi: nekontrolovanou živelností, v níž je skryto nebezpečí systémových disfunkcí, a umrtvením aktivity z obavy před jejími nežádoucími důsledky. Historické i současné zkušenosti socialismu potvrzují, že není příliš obtížné dosáhnout oživení aktivity, například uvolněním prostoru pro soukromé podnikání, ani sevřít aktivitu do formálního rámce administrativní reglementace. Obtížné je uvolnit a udržet žádoucí aktivitu, usměrnit ji tak, aby urychlovala realizaci společenských potřeb a cílů.

Úkol aktivizace sociálních sil společenského reprodukčního procesu se dotýká veškeré mnohovrstevnosti sociálních subjektů, činností a procesů a všech stránek společenské existence. Způsob života představuje v tomto komplexu jen jednu ze sociálních sil — lidského činitele, člověka jako pracovní sílu, občana, člena sociální organizace společnosti i sebetvůrce vlastního života.

Aktivizovat sociální subjekt vyžaduje uvést do pohybu jeho vnitřní hybné síly — zájmy, potřeby, aspirace, vytvořit takové společenské poměry, v nichž nejen může, ale dokonce je stimulován uspokojovat své zájmy tak, aby tím objektivně přispíval k žádoucí dynamice společenského celku. Tuto možnost otevírá socialistická povaha vlastnických a dalších společenských vztahů, v nichž je objektivní rozpornost dílčích zájmů koneckonců překonávána a sjednocována vzájemnou společnou závislostí, jednotlivými zájmy celospolečenskými. Jejich identifikace je však podmíněna artikulací a konfrontací zájmů dílčích.

V dosavadním vývoji způsobu života se plně nepodařilo dosáhnout aktivizace a usměrnění iniciativy a angažovanosti v práci, politickém i osobním životě, na společensky žádoucí cesty. Nositelem aktivní společenské i životní orientace je poměrně úzké aktivní jádro společnosti. Úkol aktivizace způsobu života jako dynamického článku společenské reprodukce se proto transformuje v požadavek uvolnění rigidity a setrvačnosti životních forem, reálného rozšíření prostoru volby pracovní i životní dráhy. V podstatě jde o vytvoření takové podoby socialistických společenských vztahů, v nichž se rozšíří prostor pro sociální síly, budou vytvořeny lepší podmínky pro uplatnění názorů, životních představ, pro respektování konkrétní životní situace jednotlivých tříd, skupin i individuí. Otevřenou otázkou ovšem je, jakými prostředky toho lze dosáhnouti, aby výsledek urychloval cestu vpřed, nikoli zpět.

Protože určující podmínkou urychlení výstavby socialismu je urychlení rozvoje výrobních sil, klíčovou otázkou se stává efektivnější využití pracovního potenciálu společnosti, tedy rozvoj, adekvátní rozmísťování, využívání a rozšířená reprodukce pracovních sil všeobecně a pracovních sil odpovídajících urychlování vědeckotechnického pokroku zvláště.

Účinným stimulem pracovní výkonnosti je ekonomický zájem; zvyšování účinnosti hmotné stimulace, prohlubování závislosti odměny na množství a výsledcích práce musí být doprovázeno omezováním váhy individuálních pracovních a nelegálních nepracovních zdrojů, zdokonalováním tržní nabídky a možností realizace příjmů.

Ekonomickou stimulaci však nelze jednostranně přeceňovat. Zdrojem zainteresovanosti na kvalifikované a produktivní práci musí být práce sama, její obsah a podmínky, celková pracovní atmosféra na pracovištích, reálná účast

pracujících na řízení podniku. Předpokladem je proto vytvoření takového ekonomického mechanismu, který stimuluje úspory živé práce, kultivuje podmínky práce, zabezpečuje odměňování podle výsledků práce jednotlivce i kolektivu, zvyšuje stupeň ekonomické samostatnosti a kolektivní samosprávnosti hospodářských jednotek.

Problém aktivizace způsobu života je proto v první řadě problémem bytostně politickým. Jak mnohonásobně potvrzuje příklad přestavby sovětské společnosti, společenské aktivizace individua lze dosáhnout jen v otevřené činnorodé společenské atmosféře, v podmínkách stále se prohlubující demokratizace celého společenského života. Do jaké míry se podaří využít aktivní potenciál lidské práce i občanské aktivity k urychlení socialistické výstavby bude i u nás do značné míry záviset na vývoji politických procesů, na tempu a formách prohlubování socialistické demokracie. V podstatě jde o to, dát společenskému a politickému životu větší otevřenost a dynamiku. Uvolňovat administrativní regulaci ve prospěch ekonomických kritérií, umožnit artikulaci a konfrontaci skupinových zájmů, nebát se přitom rozporů a konfliktů, které jsou nezbytnými průvodními rysy vývojové dialektiky a urychlují společenský pohyb.

Nepochybné je, že tlak na sociální změnu, vyvolaný procesem intenzifikace a urychlování rozvoje ekonomiky, se bude ve způsobu života projevovat jako destabilizace, vyvolávající pocit nejistoty, popřípadě i nespokojenosti. Půjde o vysoce konfliktní proces, který bude diferencovaně ovlivňovat zájmy různých sociálních skupin, vyvolávat politická napětí a tlaky. S touto skutečností je nutno počítat jako s nezbytností.

Současně se proti minulosti podstatně zvýší nároky na sociální politiku v nejširším slova smyslu, na schopnost všech decizních orgánů vnímat a předvídat sociální důsledky probíhajících změn, z třídních pozic hodnotit zájmové rozpory a prosazovat preference v souladu se zájmy širokých vrstev pracujících. Před značně odlišnými úkoly, na něž dosud není připravena, bude stát i sociální politika v úzkém slova smyslu, která musí pružně zabezpečit přijímání kompenzačních a nápravných opatření, vyrovnávat disfunkce, usměrňovat činnost sociálních institucí aj.

Cesty možné a žádoucí budoucnosti lidského života bude nutno dále hledat a upřesňovat. Přesto se domnívám, že to, co potřebujeme, nejsou nové principy, cíle a ideály. Potřebujeme důslednější a účinnější využívání předností socialismu a jeho vývojových zákonitostí. Potřebujeme, aby se skutečně prosazovala orientace výroby na růst uspokojování rozšiřujících se potřeb, aby se prosazoval zákon ekonomie společenského času, zdokonalovalo společenské plánování a řízení, aby se důsledně zabezpečovaly rostoucí sociální jistoty a závislost míry spotřeby na míře práce, aby se důsledně prohlubovala socialistická demokracie, vedoucí úloha strany a její spojení s pracujícími masami. To, co hledáme, jsou nové a účinnější způsoby a cesty jejich dosahování. Dynamizace sociálního rozvoje vyžaduje spojení socialistické ideologie, socialistických společenských vztahů s výrobní a kulturní vyspělostí. V tomto sjednocení je i zdroj upevňování a rozšiřování socialistické kvality způsobu života.

Literatura

- Bestužev-Lada, I. V.: *Poiskovoje socialnoje prognoztirovanije*. Moskva, Nauka 1984.
Československo 2000. Díl II. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
Filipcová, B. a kol.: *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1973.

- Hypotéza prognózy rozvoje životního způsobu v ČSSR.* Praha, ÚFS ČSAV 1986.
- Richta, R. — Charvát, F. a kol.: *Prognostická studie k vybraným problémům ekonomického a sociálního rozvoje. Díl II. Sociální rozvoj.* Praha ÚFS ČSAV 1983.
- Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1986.
- Večerník, J.: *Dynamika mzdové diferenciace v socialistických zemích a postavení dělnické třídy.* Sociológia 1985, č. 2.
- Vítečková, J.: *Tendence a problémy vývoje hmotných podmínek života.* Sociologický časopis 1987, č. 1.
- XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály.* Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Я. Витечкова: Будущее образа жизни - попытка поиска ответов на открытые вопросы

Статья является прогностическим размышлением о современном положении, тенденциях развития и противоречиях образа жизни в ЧССР, выливающимися в предложения относительно направлений его дальнейшего совершенствования.

При оценке достигнутого положения автор характеризует, наряду с достигнутыми успехами, и нерешенные проблемы и последствия низкой эффективности общественного труда, неэффективного утверждения закона экономии времени, недостаточного обеспечения рыночного предложения изделий и услуг, недостаточного уровня и качества обеспечения потребностей из общественных фондов потребления, проявляющиеся в труде, быте и в области свободного времени. В развитии внутриобщественной дифференциации условий и образа жизни было достигнуто высокой степени преодоления социально-классового неравенства, однако, основной свойственный социализму дифференцирующий принцип вознаграждения по результатам труда до сих пор проводится с низкой эффективностью.

Будущее развитие будет зависеть от конкретных эффектов взаимосвязанного действия экономических, политических, социальных и культурных процессов, от создания качественно нового характера общественного воспроизводственного механизма. Экстраполяционная альтернатива развития считается критической.

Проект оптимизации процессов принятия решений и управления предполагает конкретизацию актуальных целей и оптимизирующих критериев, которыми считается:

- а) рост среднего общественно достигнутого материального и культурного уровня,
- б) утверждение социально справедливой дифференциации,
- в) активизация человеческого фактора, образа жизни как одной из социальных сил.

Во второй части статьи автор конкретизирует представления о вещественных процессах, связанных с реализацией этих критериев, с ударением на дальнейшем совершенствовании материальных и духовных условий жизни, совершенствовании процессов распределения и расширения пространства для действия социальных сил. Ожидаемые социальные изменения станут конфликтным процессом, повышающим требования к социальной политике в широком и узком смысле слова.

Summary

J. Vítečková: The Future of the Way of Life — Attempt at a Search for Answers to Open Questions

The paper brings a prognostic deliberation on the present state, developmental tendencies and contradictions characterizing the way of life in Czechoslovakia; this ultimately allows to suggest directions of its further improvement.

In evaluating the state attained, the paper characterizes — in addition to successful achievements — incompletely solved problems and consequences of the low effectiveness of socially productive work, of an ineffective enforcement of the law of time economy, of insufficiently securing the market supply of products and services, of an unsatisfactory level and quality of securing needs from social consumption funds. These manifest themselves in work, in everyday life, in leisure. Although social-class inequalities in the development of the intrasocial differentiation of conditions and of the way of life have largely been overcome, the basic differentiation principle of remuneration according to the results of work, which is intrinsic to socialism, is asserting itself with little effectiveness.

Future development will depend on the concrete effects of interaction among economic, political, social and cultural processes, on the development of a qualitatively new form of the social reproduction mechanism. The extrapolative developmental alternative is considered as critical.

The project of the optimization of decision-making and managerial processes necessitates the identification of the following actual goals and optimization criteria:

- a) Rise of the average socially attained material and cultural level
- b) Enforcement of a socially just differentiation
- c) Activation of the human factor, of the way of life as one of the social forces.

The second part of the paper is aimed at concretizing the notions of objective processes connected with the realization of these criteria. Emphasis is laid here on the further improvement of both material and spiritual living conditions, on the improvement of distribution processes, and on the expansion of the operational space of social forces. Expected social changes will be a process full of conflicts; it is going to raise the claims on social policy both in the broad and in the narrow sense of the word.

1. Charakter prognózy

Předkládaná prognostická stať syntetizuje poznatky ze studie zpracované v rámci hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu. Uvedená studie se zabývá jednak postavením a způsobem života skupin populace v důchodovém věku v současnosti, jednak tendencemi jeho budoucího vývoje. Prognostická část, jejíž hlavní poznatky a závěry zde prezentujeme, akcentuje základní složky způsobu života ve vztahu k jeho nositelům, v konkrétním případě tedy ve vztahu k důchodcům samým. Vývoj sociálních podmínek, které tvoří předpoklady a limity rozvoje různých stránek způsobu života (otázky zdravotnictví, důchodového zabezpečení atp.) není předmětem této prognózy. Zde se opíráme o dostupné poznatky z oblastí, jimž přísluší jejich řešení.

Na tomto základě navazuje koncepce prognózy svými dílčími hypotézami na syntetický charakter životního způsobu, jehož tři strukturní součásti-činnosti (dialekticky spjaté s potřebami) a na ně navazující vztahy a hodnoty konfrontuje se třemi základními oblastmi, jimiž jsou práce, spotřeba, volný čas, v nichž se — ve vzájemné interakci — reprodukují. Vzhledem k časovému horizontu prognózy se naše úvahy vztahují k mladším věkovým skupinám občanů z těch, kteří jsou v současnosti v důchodovém věku, a dále pak k těm, kteří v příštích dvou desetiletích do této životní etapy vstoupí.

I při znalosti cílů v té které oblasti životního způsobu a jeho vývojových tendencí u té které skupiny populace nelze formulovat jeho prognózu bez přihlédnutí k společensko-ekonomickým podmínkám, za nichž se životní způsob formuje a které vymezují limity jeho vývoje. Vývoj těchto podmínek není však jednoznačný, může nabývat různých variant — podle skutečně dosaženého stupně intenzifikace národního hospodářství, technického rozvoje, realizace strukturních změn v ekonomice, dosažených efektů v mezinárodní kooperaci atd. Výsledné efekty se mohou pak — přímo či nepřímo — různým způsobem projektovat v životním způsobu jednotlivých skupin populace. Jejich neznalost v daném okamžiku však značně omezuje možnosti prognózy.

Spolehlivost prognózy pozitivně ovlivňuje existence programů závazných pro decizi, jejichž realizace není výrazněji podmíněna výstupy jiné společenské sféry. Lze například oprávněně předpokládat postupnou projekci realizace dlouhodobého „programu přípravy na stáří“ ve změnách i životním způsobu starší generace, orientovaného ve svém souhrnu na nezávislé a aktivní prožívání stáří.

Ve vývojovém konceptu životního způsobu jednotlivých generací nepředpokládáme lineární časovou posloupnost, ale prvořadě společensko-historickou podmíněnost způsobu života jednotlivých věkových kohort z aspektu různých etap jejich dosavadního životního cyklu, na něž se váží jejich osobnostní a skupinové prožitky. Odlišnosti ve způsobu života starších věkových skupin od životního způsobu mladé generace nejsou podmíněny pouze biopsychicky, ale z podstatné části jsou produktem společensko-historických proměn.

Toto pojetí směřuje k identifikaci vývoje homogenizačních a diferenciacních prvků ve způsobu života starších generací a k definici jejich společenského postavení ve vztahu k mladším skupinám populace. Přitom je nutno vzít v úvahu, že zatímco mládež má vždy tendenci generační rozdíly manifestovat, starší populace naopak tenduje k jejich potlačení. Rovněž je nutno počítat s tím, že generačně a sociálně podmíněná diferenciacie životního způsobu se bude prosazovat především v první etapě důchodového věku — podle současných poznatků zhruba do 75 let (tj. ve „třetím věku“) — zatímco po dosažení této věkové hranice („čtvrtý věk“), se budou více uplatňovat faktory obecné povahy, dané zdravotním stavem a stupněm soběstačnosti.

Vedle objektivních faktorů, působících zvenčí, limitují možnosti prognózy způsobu života i subjektivní faktory, úzce spjaté s biopsychickou a sociální podmíněností jednotlivců a skupin, jejichž reakce na změny okolí nemusí probíhat jednoznačně a může být i u starších lidí velmi diferencovaná. Pro prognózu jsou zde důležité zejména otázky vývoje potřeb jako funkce času v rovině společenské i individuální, vztahu potřeb a aspirací ve stáří, potenciálních reakcí na neuspokojené potřeby, současné i dřívější atp.

2. Hlavní charakteristiky populace v důchodovém věku

a) Populační vývoj

Vývoj populace v důchodovém věku (tj. mužů 60+ a žen 55+ let) nebude u nás plynulý a bude odrážet populační výkyvy předchozích etap. Po mírném poklesu v devadesátých letech lze očekávat poměrně prudký vzestup zejména po roce 2000, kdy budou přecházet do důchodového věku silné ročníky z čtyřicátých a počátku padesátých let. Další výrazný vzestup nastane pak až v třicátých letech příštího tisíciletí, kdy do důchodového věku vstoupí (za předpokladu zachování dosavadní věkové hranice) ročníky ze silné populační vlny sedmdesátých let.

Uvedený obecný trend bude u nás ještě na přelomu tisíciletí pravděpodobně modifikován vysokou úmrtností mužů, zejména v poslední etapě produktivního věku, k nimž došlo v souvislosti se stupňující se ekonomickou aktivitou žen, s celkovou intenzifikací života a z ní vyplývajících stresů, bez dostatečné kompenzace v oblasti volného času a osobního rozvoje. V současné době se počítá se stabilitou střední délky života na úrovni 67,8 roku u mužů a 75 roku u žen.

Podle projekce obyvatelstva, vypracované FSÚ, lze předpokládat, že koncem roku 2010 bude žít v ČSSR 3,56 405 obyvatel v poproduktivním věku, z toho 1,237 676 mužů a 2,318 729 žen. V ČSR bude podíl obyvatelstva v důchodovém věku na celkovém počtu obyvatel vyšší než v SSR — 23,3 % oproti 19,2 %.

Významným trendem, který se u nás v prognózovaném období projeví, bude přeměna vnitřní struktury obyvatelstva v důchodovém věku ve prospěch vyšších věkových kategorií. Z celkového počtu obyvatel šedesátiletých a starších jich bude v ČSSR v roce 2010 téměř čtvrtina ve věku 75 a více let. K výraznému zvýšení počtu osob v tomto věku dojde v obou republikách na přelomu tisíciletí, kdy budou dosahovat uvažované věkové hranice ročníky ze silné populační vlny z dvacátých let.

Podrobnější analýza populačního vývoje ukazuje jeden specifický problém, na nějž bude muset společnost reagovat: existenci početně silných skupin osamělých žen, zejména v nejvyšších věkových kategoriích.

Tento problém je zvláště výrazný v ČSR, kde počet žen ve starší věkové skupině převyšuje počet mužů o 53,7 %. Předpokládané vyšší soustředění starších skupin ve městech (v ČSR zejména v Praze) tuto situaci ještě vyhrocuje, vzhledem k tomu, že jde o sociálně nejzranitelnější skupinu uvažované části populace. Je nutno počítat s tím, že tyto ženy budou žít nejen bez partnera, ale — vzhledem k rozvolňujícím se rodinným vztahům — ve značné části i bez zázemí dětí či širší rodiny a v případě nemoci či nesoběstačnosti budou odkázány na pomoc společnosti. Naznačené tendence v populačním vývoji si vyžádají další rozvoj sociálních služeb, jejich zkvalitňování a zejména jejich obhacování o nové formy a druhy, které by řešily specifické potřeby menších skupin starých občanů a širokou problematiku důsledků stárí vůbec.

b) Vzdělanostní úroveň

Úroveň vzdělanosti patří k faktorům, které velmi výrazně ovlivní generační změny ve způsobu života v důchodovém věku. Vyplývá to z rychlého obecného růstu vzdělanosti v naší společnosti při současném vyrovnávání vzdělanostních rozdílů jednak teritoriálních, zejména mezi oběma částmi federace, jednak rozdílů mezi oběma pohlavími. Tento homogenizační proces v oblasti vzdělání bude stále více stírat vzdělanostní rozdíly u důchodců nových generací. Ve věkové skupině 30—34 let, tedy u těch, kteří kolem roku 2010 budou vstupovat do důchodového věku, má již více než třetina obyvatel v obou republikách středoškolské a nebo vysokoškolské vzdělání. U žen této věkové skupiny je středoškolské vzdělání nejrozšířenějším typem, muži přesahují ženy v počtu vyučených i ve vzdělání vysokoškolském. Pozoruhodný je fakt, že u občanů, kteří budou vstupovat do důchodového věku na přelomu tisíciletí a v dalším desetiletí, přesáhne již počet středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných příslušníků této skupiny v SSR jejich počet v ČSR, a to u obou pohlaví.

Zvyšování vzdělanostní úrovně nezasáhne všechny složky společnosti rovnoměrně. Dlouhodobě se budou ještě uplatňovat zejména diferenciaci ve vzdělanostní struktuře mezi výrobní a nevýrobní sférou. Soustřeďování středoškolsky a zejména vysokoškolsky vzdělaných skupin populace do větších aglomerací, zejména do velkoměst, může posilovat některé ze socialistického aspektu nežádoucí tendence a prohlubovat difference ve způsobu života mezi městem a venkovem, s projekcí do sociálního zázemí, jehož kvalita má pro nejstarší skupiny populace zvláště velký význam.

c) Způsob bydlení

Bydlení patří k oblastem, v nichž lze ve způsobu života důchodců v příštích desetiletích z kvalitativního hlediska očekávat nejvýraznější změny. Dosavadní situace stále ještě nese pečeť historického vývoje — v podstatě existuje přímá závislost mezi stářím obyvatelstva a stářím bytového fondu. Podle sčítání v roce 1980 téměř 50 % domácností důchodců bydlelo ještě v bytech III. a IV. kategorie (34,1 % a 14,3 %), což lze charakterizovat jako nekvalitní a pro potřeby starých lidí ze zdravotního aspektu nevhodné bydlení. Hlubší analýza ukázala také silnou závislost kvality bydlení na příjmové situaci, která je však u důchodců rovněž svázána s věkem.

Vzhledem ke generačnímu posuvu lze počítat v dalším vývoji s tím, že většina důchodců bude bydlet v bytech I. či nejvýše II. kategorie. To však může vést zejména u nižších příjmových kategorií důchodců k sociálním problémům, jimiž se bude muset zabývat sociální politika.

Zvýšení úrovně bydlení lze očekávat i ve vybavenosti domácností důchodců, jak o tom svědčí dosavadní vybavovací trendy. Projeví se zde zřejmě zvyklosti z produktivní éry a z nich vyplývající růst nároků a potřeb a rovněž i příznivější finanční situace důchodcovských domácností daná již tím, že důchod budou pobírat oba členové manželského páru.

Pomalejší vývoj bude pravděpodobně probíhat ve způsobu zajišťování chodu domácností důchodců, ve využívání veřejných služeb, což je s ohledem na ubývající fyzické schopnosti této věkové skupiny velmi závažný problém. Zde bude záležet jak na vývoji služeb samých, tak na podpoře společenského klimatu při překonávání vžitých vzorů.

Ústup od společného bydlení více generací bude pokračovat a do konce století je možno počítat s ukončením tohoto procesu, který byl zatím zpomalován, zejména ve velkých aglomeracích, bytovou situací. Na vesnici působila více tradice, ale zejména se uplatňoval vliv společného hospodaření.

Zájem o samostatné bydlení stoupá i u generace v důchodovém věku, která preferuje stále častěji bydlení nablízku dětí před společným bydlením s nimi. Tato tendence je dána několika faktory: zaměstnanost obou pohlaví vedla v produktivní etapě života k širší orientaci zájmů, přesahující rámec rodiny a jejich projekce do způsobu života se stále výrazněji uplatňuje i v důchodovém věku; věkový posun v rodinném cyklu způsobil, že lidé vstupují do důchodového věku v době, kdy již mají dospívající vnoučata, což v souvislosti s vlastními široce rozvinutými potřebami a zájmy přispívá k tomu, že jejich život je méně fixován na život a zájmy dětí a vnuků, než tomu bylo v dřívějších generacích, kde ženy byly výlučně orientovány na rodinu a domácnost.

Zvláštní pozornost si vyžádá způsob bydlení těch občanů v poproduktivním věku, kteří z důvodů omezené soběstačnosti a osamělosti budou potřebovat pomoc společnosti. Vzhledem ke snaze těchto občanů zůstat ve vlastním bytě bude stoupat význam těch forem pomoci a služeb, které jsou poskytovány přímo v bytě. Zvýšené nároky na pečovatelskou službu, a to i na její kvalitativní obsah, si vyžádají novou formulaci jejího poslání tak, aby nemusela suplovat úkoly terciární sféry. U nových generací důchodců lze očekávat i potřebu takových služeb, jako je například doprovod na kulturní akce, vypůjčování knih, obstarávání vstupenek atp.

d) Životní úroveň

Při perspektivním posuzování životní úrovně občanů v poproduktivním věku ve vztahu k vývoji jejich potřeb je třeba vycházet z toho, že příští ročníky důchodců budou tvořeny těmi, kteří prožili již většinu života v socialistické společnosti, budou mít vyšší vzdělání, vyšší socioekonomický status a ve většině případů i lépe uchovaný zdravotní stav a fyzické i psychické síly, než měly generace předchozí. V důsledku toho budou mít i rozvinutější potřeby a vyšší nároky na životní úroveň a způsob života.

Tento trend se však bude dostávat stále ostřeji do rozporu se skutečností, že rozdíl mezi výší důchodů a výší mezd se stále zvětšuje. Pokles příjmů po odchodu do důchodu představuje v průměru snížení čistého příjmu o jednu třetinu, u vyšších výdělků je ještě výraznější. S rostoucími výdělky působí tendence k prohlubování tohoto poklesu a posiluje se tendence k nivelizaci důchodů a oslabování zásluhového principu v důchodovém zabezpečení.

Podrobnější analýza vývoje životní úrovně důchodců ukazuje, že ji prakticky ovlivňuje dvojí pokles příjmů: první, absolutní, při přechodu z ekonomické aktivity do důchodu a druhý, relativní, vyplývající z nedostatečné va-

lorizace důchodů. Pokud tento pokles není nebo nebude moci být kompenzován další ekonomickou aktivitou, projeví se nezbytně v omezování potřeb i spotřeby a ve zvýšeném zaostávání životní úrovně důchodců za životní úrovní ostatních skupin populace.

K činitelům, které tuto situaci částečně modifikují a budou i nadále modifikovat, patří (vedle další ekonomické aktivity, která však může být omezena zdravotně a s postupujícím věkem rychle klesá) míra kumulace materiálních hodnot (např. ve vybavení domácnosti) a úspor z doby pracovní aktivity. V méně častých případech je to i pomoc dětí, i když opačná situace je častější: důchodci pocíťují pomoc i dospělým a samostatným dětem jako svou potřebu, pro jejíž uspokojování jsou ochotni omezit i potřeby vlastní. Na základě současných trendů v životním způsobu důchodců ve vyspělých zemích lze však předpokládat oslabování této tendence.

V budoucím řešení životní úrovně důchodců — z hlediska jejich vlastního přispění — se bude patrně více než doposud uplatňovat zintenzívnění vybavovacího procesu v poslední etapě produktivního věku a pořizování úspor, zejména formou zvýhodněného spoření nebo připojištění k důchodu.

K principiálnímu řešení životní úrovně důchodců může dojít pouze na základě změny dosavadní zastaralé důchodové formule, jejím zpružněním a přizpůsobením růstu mezd a růstu životních nákladů. Jeho realizace se bude opírat o směrnici danou XVII. sjezdem KSČ, která ukládá: zabezpečit přiměřený růst životní úrovně osob, které se nemohou zúčastnit pracovního procesu, a posílit princip zásluhovosti i v systému sociálního zabezpečení obyvatelstva — v důchodech více promítat zásluhy za období pracovní činnosti.

Částečným krokem k tomu by mělo být nově přijaté usnesení stranických, vládních a dalších decizních orgánů o započítávání výdělků přesahujících částku 2000 Kčs měsíčně pro výpočet důchodu výhodnějším způsobem než doposud a o zvýšení maximální důchodové hranice, které vstoupí v platnost koncem roku 1988 a přijetí zásady o přizpůsobování důchodů vzrůstu mezd, s jejíž aplikací se má započít na konci osmé pětiletky. Posílení zásluhového principu na základě výhodnějšího započítávání vyšších výdělků se však nedotkne důchodů již vyplácených, čímž se i přes plánovanou jednorázovou úpravu prohloubí sociální diferenciace mezd „starými“ a „novými“ důchodci. Lze také předpokládat, že důsledná realizace principu zásluhovosti se bude střetávat zvláště v této sociální sféře s přetrvávajícími nivelizačními tendencemi v naší společnosti.

Souhrnný pohled na problematiku potřeb a životní úrovně důchodců ze současného i budoucího aspektu vede k závěru, že je třeba i ke skupině občanů v důchodovém věku přistupovat jako k diferencované populaci, a to jak s ohledem na minulou životní dráhu, tak s ohledem na různost situace „mladých“ a „starých“ důchodců. Z principu diferencované, ale vcelku značně rozvinutosti potřeb důchodců a nutnosti jejich odpovídající saturace z aspektů socialistického způsobu života vyplývá, že v zásadě by nemělo docházet k výraznějšímu poklesu životní úrovně po odchodu do důchodu.

e) *Ekonomická aktivita*

Dosavadní vývoj ukazuje na relativně vysokou míru ekonomické aktivity občanů po dosažení důchodového věku. V roce 1980 pracující důchodci a pracující po vzniku nároku na starobní důchod (bez pobírání důchodu) představovali 20 % všeho obyvatelstva v důchodovém věku. Zvláště vysoká je v ČSSR míra ekonomické aktivity na počátku důchodového věku: z pracujících, jimž vznikl nárok na starobní důchod v roce 1981, pracovalo po vzniku tohoto ná-

roku téměř 75 % mužů a téměř 60 % žen. S přibývajícím věkem se míra ekonomické aktivity osob v ČSSR snižuje, ale zůstává stále poměrně vysoká — zejména u mužů.

Rozdíly v zaměstnanosti osob v důchodovém věku mezi ČSR a SSR jsou především strukturální povahy. V SSR mají stále nejvyšší podíl zaměstnaní v polním hospodářství a v lesnictví, v ČSR v průmyslu. Tyto rozdíly se však postupně snižují.

K regionálním faktorům, které v současnosti výrazně ovlivňují úroveň zaměstnanosti osob v důchodovém věku, patří stupeň industrializace a velikost aglomerací. Z vývojového aspektu sehraje svou úlohu dopad restrukturalizace na jednotlivé regiony, další předpokládaný nárůst koncentrace obyvatel ve městech a přetrvávající nepříznivé životní podmínky v některých oblastech a lokalitách, kde se špatně získávají nové pracovní síly.

Na základě dosavadního vývoje lze počítat s mírným nárůstem ekonomické aktivity obyvatel v důchodovém věku v obou republikách do konce tisíciletí. Skutečný vývoj bude však ovlivněn řadou faktorů subjektivní i objektivní povahy, jejichž účinek se bude v některých případech vzájemně střetávat.

Zájem pracovníků o ekonomickou aktivitu v poproduktivním věku bude vzrůstat — z důvodů kompenzace životní úrovně snížené odchodem do důchodu i z potřeby seberealizace, avšak demografický vývoj povede ke snížení zájmu organizací o pracovníky z řad důchodců. V relativně blízké budoucnosti dojde k výraznému růstu počtu nových pracovních sil v československém národním hospodářství, do produktivního věku budou vstupovat, zejména v první polovině devadesátých let, silné populační ročníky.

Jistou ekonomickou bariérou pro uplatnění práce pracovníků v důchodovém věku může být i rychlá a nezbytná intenzifikace národního hospodářství, s všestranným uplatněním vědeckotechnického pokroku a tím vytvoření pracovních podmínek, jimž nebude odpovídat ani kvalifikační struktura, ani pracovní zkušenosti a schopnost adaptability starších věkových kategorií.

Z demografického aspektu by poptávku po pracovních silách z řad staršího obyvatelstva mohlo pozitivně ovlivnit případné oživení populačního vývoje, spojeného s vyšším počtem žen na základní i prodloužené mateřské dovolené; svou roli může sehrát i vazba populačního přírůstku v nejmladších věkových skupinách na delší přípravu na povolání.

K nejvýznamnějším činitelům, které ovlivní nabídku a poptávku ve sféře pracovních sil v důchodovém věku, patří vzdělanostní struktura. Zde však lze očekávat problémy vyplývající ze vznikajících disproporcí. Jestliže na počátku osmdesátých let způsob profesního začlenění mužů i žen v důchodovém věku odpovídal podle statistických údajů v hlavních liniích jejich vzdělanostní struktury, pak v současné době vstupují do důchodového věku ročníky s vyšší vzdělaností a kvalifikační úrovní; tento trend se bude zrychlovat. Současně roste počet absolventů škol se středním a vysokoškolským vzděláním. Přibývá také důchodců z řad technicko-hospodářských pracovníků, zatímco míst v této kategorii ubývá.

Na základě všech dostupných údajů lze konstatovat, že se nepředpokládá růst počtu pracovních příležitostí pro důchodce, a to zejména v zaměstnaneckých profesích. U ostatních profesí lze počítat s tím, že se ještě po dlouhou dobu bude soustřeďovat zájem o práci důchodců zejména v pomocných, méně kvalifikovaných a méně placených, nebo jinak neatraktivních profesích v pracích sezónního charakteru atp.

U zaměstnaneckých kategorií se omezí zájem na využití zkušených specialistů a špičkových odborníků, zejména v profesích, kde se dosahuje vysoké

kvalifikace v pozdním věku. Zájem o pracovníky z řad důchodců by však mohl významně podpořit plánovaný rozvoj terciéru.

Zájem občanů v poproduktivním věku o pracovní uplatnění, s jehož zvyšováním je třeba počítat, odpovídá — bez ohledu na jeho stimulaci — požadavkům gerontologie na aktivní, smysluplný život ve stáří.

Rada pracovníků je fyzicky i duševně plně na výši ještě mnoho let po získání nároku na důchod a lze předpokládat, že tato tendence zůstane zachována nebo se i v důsledku různých opatření v oblasti zdravotnictví posílí. V souladu s novými směry ekonomického i sociálního rozvoje bude aktuálním úkolem hledat nové cesty k účelnému využití znalostního a zkušenostního potenciálu občanů v důchodovém věku. Bude rovněž nezbytné patrně v celém prognózovaném období uvažovat vazbu pracovní aktivity důchodců v kontextu s vývojem životní úrovně, a to jak s ohledem na úroveň důchodového zabezpečení, jehož plánované úpravy mají dlouhodobý a postupný charakter, tak s ohledem na inflační tendence ve vývoji životních nákladů. V aktivním politickém přístupu k problému zaměstnávání důchodců bude proto žádoucí nacházet i nové formy jejich pracovní aktivity, spojené i s novými formami hmotné i nehmotné motivace.

3. Vývojové tendence ve způsobu života

Vysoká míra ekonomické aktivity v produktivním věku, spojená s růstem životní úrovně a s intenzifikací sociálních kontaktů ve všech oblastech života, při současném rozvoji vzdělanosti, povedou k celkovému růstu a rozvinutosti potřeb, materiálních i těch, které jsou spjaté s kulturním rozvojem osobnosti. To povede u nových generací důchodců ve všech oblastech k vyšším životním aspiracím, než jaké měla tato skupina populace v minulosti. Obecně lze říci, že představy o životě v této životní etapě a z nich vyplývající potřeby, se budou odvíjet od způsobu života v době ekonomické aktivity. Tento proces bude však mít dialektický charakter: nepůjde jen o prostou prolongaci návyků a činností z předchozích životních etap, ale současně o negaci, překonávání některých negativních stránek dosavadního životního vývoje a saturaci těch potřeb, které nemohly být dříve uspokojeny.

Mezi současnou a nejbližší generací důchodců a těmi, které budou vstupovat do důchodového věku kolem roku 2000 a 2010, lze identifikovat některé difference, dané společensko-historickým vývojem.

V prvním případě jde o generace, které vstupovaly do ekonomické aktivity v prvních letech po válce, v mnoha případech s válkou poznamenaným zdravotním stavem, nesly tíhu ekonomické obnovy země, doprovázenou rychlým zapojováním žen do ekonomického procesu; ženy musely řešit problém dvou základních rolí, matky a pracovnice, a to při nevybudovaném sociálním zázemí; spolu s nastolováním socialistické demokracie se zvyšovaly nároky na společenskou aktivitu ve všech oblastech. Tyto generace pocítily intenzivně nedostatek volného času a možností osobního rozvoje a lze předpokládat, že se u nich bude projevovat snaha o kompenzaci tohoto nedostatku a o prožití „třetího věku“ jako období osvobozeného od mnoha povinností, včetně rodinných.

Postupné zvyšování životní úrovně při svízelné bytové situaci a nedostatku zboží dlouhodobé spotřeby vedlo k paradoxnímu prodloužení vybavovacího procesu prakticky až do období dospělosti dětí a předdůchodového věku — často s posuvem do prvních důchodových let.

U těchto generací se prosazuje zájem o pokračování v ekonomické aktivitě i po získání nároku na důchod; nepatří již k skromným generacím důchodců,

spokojených se saturací základních životních potřeb, jejich potřeby zahrnují široké životní spektrum zájmů v oblasti hmotné spotřeby, kultury, rekreace, společenských kontaktů atp.

Generace, které budou vstupovat do důchodového věku na počátku příštího tisíciletí, budou mít vyšší vzdělání a kvalifikaci, projdou obdobím vědeckotechnického rozvoje a revoluční přestavby ekonomiky, jejíž dynamizace by se měla projektovat i do dynamizace způsobu života, s akcentem na prvky vedoucí k všestrannému rozvoji osobnosti. Zvyšování produktivity práce, spojené v pozdější etapě se zkrácením pracovní doby, ale zejména přeměna mimopracovního času ve volný čas, by pro to měla poskytnout dostatečný prostor. Vzhledem k současné situaci v materiálním vybavení a vývoji bytové situace lze předpokládat, že tato generace bude vstupovat do třetího věku lépe hmotně zajištěna a její zájem o pracovní aktivitu, i když nebude postrádat hmotných stimulů, bude již více spojen se seberealizačními prvky, s nárokem na uplatnění kvalifikační úrovně.

Zájem o sebevzdělávací aktivity se bude intenzivněji projektovat i v důchodovém věku a bude klást vysoké nároky na jejich úroveň a organizaci. Tyto generace budou rovněž v důsledku rozvoje společenské zdravotní péče, výchovy k zdravému životu i zintenzivnění vlastní péče o tělesné zdraví, vstupovat do důchodového věku v celkově lepším zdravotním stavu než generace předchozí, s aspiracemi a plány pro dlouhou etapu života.

Naznačená diferenciací linie ve vývoji způsobu života je velmi hrubá a její realizace je závislá na řadě faktorů, jejichž existenci i potenciální působení nelze spolehlivě odhadnout.

V celkovém vývoji životního způsobu generací v důchodovém věku lze, pokud se týká mimopracovních aktivit a zájmů, předpokládat zejména tyto tendence:

Občané v důchodovém věku nebudou — právě tak jako občané jiných věkových kategorií — tvořit homogenní skupinu populace. Hlavními diferenciacími faktory způsobu života budou i v této životní etapě věk a na něj vázaný zdravotní stav, fyzická a psychická schopnost aktivních činností provozovaných mimo dům, pohlaví a rodinná situace, velikost rodiny, životní úroveň, způsob bydlení, velikost a charakter lokality, vzdělanostní úroveň a získaný socioprofesionální status a dále pak životní aspirace a hodnotové orientace s těmito faktory propojené. Na významu budou nabývat hodnoty související s kultivací osobnosti, zejména hodnota času, které budou omezovat hodnoty materiální.

Významně budou působit změny v charakteru a obsahu práce, které — v korelaci se vzděláním — povedou k celkové kultivaci potřeb, překonávání stereotypu pasivního odpočinku a rozvoji potřeb souvisejících s kulturními a fyzikokulturními aktivitami. Vliv těchto změn se však výrazněji projeví patrně až po roce 2000.

Postupně téměř všechny ženy budou vstupovat do důchodového věku s vlastním starobním důchodem, který však bude stále zaostávat za důchodem jejich partnerů. Velká část žen se bude osamostatňovat — jednak vzhledem k obecně kratší délce života mužů, jednak, zejména ve velkoměstech, vzhledem k postupující rozvodovosti v posledních etapách produktivního věku.

Důchodcovské domácnosti budou stále lépe vybaveny a relativně velká intenzita vybavovacího procesu s orientací na modernizaci předmětů dlouhodobé spotřeby na konci předdůchodového a počátku důchodového věku se bude stávat — jako součást přípravy na třetí věk — stále rozšířenější zvyklostí.

Vyšší nároky na životní úroveň s rozšiřujícím se spektrem zájmů a potřeb povedou i u nás k pozvolnému prosazování trendu, při němž bude slábnout orientace důchodcovských domácností na soustavnou materiální podporu poskytovanou rodinám dospělých dětí, což je v současnosti běžnou praxí ještě i ve středním věku dětí. Domníváme se, že tato pomoc se bude postupně omezovat na období související bezprostředně se zakládáním rodin dětí, to znamená v současné praxi na období, v níž generaci rodičů dělí od důchodového věku ještě poměrně dlouhá produktivní etapa. Svou roli v naznačeném vývoji by měla sehrát — vedle již zmíněných nových tendencí ve způsobu života důchodců — zvyšující se podpora společnosti mladým rodinám, rychlejší získávání samostatného bytu a na ně navazující urychlení vybavovacího procesu, a konečně i realizace u nás přijatého programu přípravy na stáří, v němž je kladen velký důraz na posílení soběstačnosti v důchodovém věku cestou modernizace důchodcovských domácností.

Druhou stránkou vzájemného vztahu generací v tomto sociálním aspektu jsou problémy související s poskytováním pomoci dětí starým, nemocným a nesoběstačným rodičům. Pokračující atomizace rodiny spolu s novým společenským postavením žen omezuje schopnost rodin dětí zabezpečovat potřeby rodičů při ubývajících schopnostech sebeobsluhy a dlouhodobého onemocnění. Přesun této péče na společnost je zatím možný — z kapacitních důvodů — jen v nezbytných případech a svou kvalitou a charakterem neuspokojuje zejména psychické potřeby starých lidí. I v dlouhodobé perspektivě bude proto nezbytné počítat s pomocí rodiny jako s pomocí základní. Společnost by však měla přistupovat k možnostem a povinnostem rodin dětí realisticky a doplňovat jejich pomoc různými existujícími či nově budovanými formami, například dočasnou péčí v době nemoci či dovolené, různými formami materiální podpory atp.

Významně bude pokračovat růst homogenizačních prvků v životním způsobu různých generací, přičemž u starších věkových skupin bude sílit tendence přizpůsobovat se životu mládeže, zejména v některých oblastech trávení volného času. Důležitými faktory v tomto procesu budou zejména: růst vlivu masmédií v jejich nových podobách (video), rozvoj elektroniky a její průnik do osobního života, rozvoj automobilismu, rozvoj sportovní a tělovýchovné činnosti a dalších činností ve prospěch zdraví, které budou stále více přesahovat do způsobu života vyšších věkových skupin.

Lze rovněž počítat s růstem zájmu o cestování a s rozvojem aktivit orientovaných na specializovanou zájmovou činnost typu „hobby“.

Aktivita související s různými typy kutilství, chalupaření či chataření budou pravděpodobně stagnovat nebo i mírně a pozvolna slábnout, a to na základě několika faktorů, k nimž patří zejména:

- další rozvoj a modernizace služeb orientovaných na volný čas, zejména na cestování a rekreaci a při předpokládaných úpravách důchodů i jejich snazší sociální dostupnost;
- zlepšování bytové situace a rozšíření možností jejího řešení, které omezi funkci chalup jako zařízení doplňujícího nedostatečný byt;
- vyčerpání půdních fondů uvolněných pro rekreační výstavbu prakticky ve všech regionech ČSSR a zkušenosti s finanční a časovou náročností údržby a využívání starých chalup;
- hegemonie nových „moderních“ aktivit volného času, souvisejících s rozvojem elektroniky, finančně značně náročných.

Mnohostrannost sociálních kontaktů v době pracovní aktivity povede k tomu, že bude sílit jejich potřeba i v poproduktivním věku. Tato sociální orien-

tace by mohla nacházet vhodné uplatnění v činnosti zájmových skupin (například v rámci národních výborů) orientovaných na otázky života a potřeb starých občanů, problémy lokalit atp. Obecně lze předpokládat, že etapa, v níž dojde k omezení zájmových aktivit na prostředí domova, se posune do vyššího věku než doposud. Nezastupitelný citový a psychický význam si zachovají, i při prosazování vývojových tendencí k větší samostatnosti generací, kontakty rodinné.

4. Úkoly společnosti

a) Společenský přístup k ekonomické, sociální a kulturní problematice vázané na populaci „třetího věku“ musí vycházet z její současné diferenciaci i z budoucích sociálně historických proměn jejich jednotlivých věkových kohort. Věkové rozpětí zhruba třiceti let, které skupiny této populace v každé z uvažovaných vývojových etap pokryjí, znamená v podstatě „dvojezměrné“ strukturní členění jejich příslušníků z aspektu jejich potřeb, zájmů a hodnot a na ně navazujících aktivit: jde jednak o členění v daném časovém průřezu podle pohlaví, rodinné situace, zdravotního stavu, vzdělanostní úrovně a sociálně profesní příslušnosti, jednak o členění z historického aspektu, podle generační příslušnosti a na ni vázaných historických okolností a sociálních podmínek, v nichž jednotlivé věkové skupiny této populace žily v předproduktivní a produktivní etapě života.

Lze předpokládat, že diferenciativní faktory v životním způsobu se budou prosazovat především v první etapě „třetího věku“ — podle současných poznatků zhruba do 75 let, zatímco po dosažení této věkové hranice, tedy (podle nové koncepce) ve „čtvrtém věku“, se budou více uplatňovat faktory dané zdravotním stavem a stupněm soběstačnosti.

V celospolečenské dimenzi budou homogenizační tendence ve způsobu života různých sociálních skupin podporovány postupující urbanizací a informatizací, současně však — s předpokládaným uvolňováním prostoru pro osobnostní rozvoj — se bude rozšiřovat spektrum zájmů a potřeb každé nové generace důchodců.

b) Početní růst populace ve třetím věku a měnící se charakter této populace v rámci zrychlujícího se celospolečenského vývoje si vyžádá zintenzivnění přípravy na tuto důležitou a poměrně dlouhou životní etapu v průběhu produktivního věku.

Součástí této přípravy by se mělo stát vytváření možností pro postupný přechod do důchodu bez finančního znevýhodnění, s možností volby tohoto přechodu ve stanoveném časovém rozpětí před i po dosažení důchodového věku. Bylo by žádoucí, aby koncepce postupného přechodu do důchodu byla zabudována do systému důchodového zabezpečení, vzhledem k jeho prokázané zdravotní prospěšnosti i vzhledem k tendencím, které se prosazují ve vyspělých zemích a jsou vyjádřeny v Světovém akčním programu k otázkám stárnutí, jehož je ČSSR spolutvůrcem.

c) Závažným společenským úkolem bude v prognózovaném období řešení životní úrovně občanů v důchodovém věku ve vztahu k ostatním skupinám populace. Celkový vývoj příjmů stárnoucích jednotlivců po odchodu do starobního důchodu je ve výrazném kontrastu jak se stabilním růstem příjmů v době jejich ekonomické aktivity, tak i s růstem příjmů ekonomicky aktivních členů společnosti.

Při posuzování této situace bude nutno vycházet z faktu, že odchodem do důchodu se potřeby lidí sice modifikují, jejich celková úroveň však v podstatě

odpovídá úrovni vytvořené v době ekonomické aktivity. Úprava systému důchodového zabezpečení, zaručující růst příjmů důchodců paralelně s růstem příjmu ostatních občanů, se jeví jako nezbytná. Se zavedením tohoto požadavku odpovídající moderní dynamické soustavy důchodového zabezpečení je však možno počítat až v devadesátých letech. V rámci přípravy na důchodový věk bude účelné současně hledat vhodné cesty k tomu, aby poslední předdůchodové etapy, v níž dochází k relativně nejvýhodnějšímu poměru mezi příjmy a výdaji, bylo účelně využito k posílení sociální situace v důchodu budoucími důchodci samými, jak je to obvyklé v mnoha zemích (např. doplňujícím pojišťovacím systémem, s podílem zaměstnance i zaměstnavatele).

d) Vzhledem k očekávanému vzrůstu zájmu starých občanů o různé druhy služeb souvisejících s péčí o vlastní osobu a s provozem domácnosti bude účelné uvažovat o možnostech poskytování těchto služeb v rámci terciéru a uvolnit kapacity sociální péče tak, aby se mohla více věnovat rostoucím sociálním a kulturním potřebám starších občanů, s akcentem na sociální kontakty. Bylo by vhodné uvažovat o takových formách péče, jako je obstarávání vstupenek a organizování doprovodu (v menších skupinách) do divadel, koncertů či na přednášky, organizování víkendových zájezdů, činností typu „hobby“ atp. Jako zvláště vhodné se jeví takové formy, které neizolují staré lidi od ostatní populace. Je však třeba počítat s tím, že alespoň do konce století nebude sociální péče kapacitně pokrývat všechny rychle rostoucí požadavky těchto občanů, a to zejména v některých velkých aglomeracích s vysokou soustředěností starší populace, například v ČSR v Praze a v SSR Bratislavě.

V pojetí sociálních potřeb bude třeba stále více uplatňovat psychologické aspekty. Vzhledem k prokázanému významu kulturních aktivit pro sociální integritu starých lidí bude perspektivně nutno při posuzování jejich sociálních potřeb počítat s nezbytností materiálního zabezpečení i těchto položek.

e) Řešení způsobu bydlení generací, které postupně budou odcházet z produktivního života a jejichž potřeby a způsob života budou diferencované, bude představovat věcně i finančně mimořádně náročný a dlouhodobý úkol společnosti, který si vyžádá propojení přístupů z aspektu bytové politiky, sociální a zdravotní péče a jež bude možno v prognózovaném období vyřešit, vzhledem k ostatním problémům v bytové politice, jen částečně.

Aktuálním úkolem bytové politiky ve vztahu k starším občanům bude takové řešení jejich bytové situace, které jim umožní samostatné bydlení do co nejvyššího věku, prodlouží jejich soběstačnost a ze společenského hlediska povede k úspoře nákladů na sociální péči.

f) Mimořádně důležitý význam bude mít zejména pro občany v mladším důchodovém věku možnost pokračovat v ekonomické aktivitě, přičemž budou — vedle důvodů ekonomických — vystupovat stále více do popředí i potřeby seberealizace, společenského uplatnění a zachování socioprofesionálního statusu.

Domníváme se, že umožnit realizaci těchto potřeb by se mělo stát i při očekávaném zvýšeném přírůstku pracovních sil v devadesátých letech důležitým úkolem sociální politiky — vzhledem k postavení práce v socialistickém způsobu života, poznatkům gerontologie a vzhledem k omezeným ekonomickým možnostem sociálního zabezpečení v této etapě. V souladu se základními principy socialistické společnosti, které zakotvují možnost vytvořit dostatek pracovních příležitostí pro všechny, bude nutno respektovat i v budoucím vývoji zásadu dobrovolného odchodu do důchodu. Bude však třeba

sladit zájmy občanů se zájmy celé společnosti, a to i se zřetelem na eliminování potenciálních generačních rozporů.

g) Jedním z hlavních cílů společnosti ve vztahu ke generacím odcházejícím z produktivního života bude postupné vytváření všech potřebných podmínek pro aktivní stáří, pro podněcování a udržování společenské aktivity stárnoucí populace do co nejvyššího věku. Rozvoj těchto aktivit by mohlo podpořit například rozšiřování dosavadních a nalézání nových metod spolupráce podniků s bývalými pracovníky. Významnou úlohu by mělo sehrát i vytváření organizačních podmínek pro aktivní podíl důchodců na řešení vlastních problémů, například ustavením zájmové organizace s přesně vymezeným programem, na jejíž práci by se podíleli gerontologové, psychologové, pracovníci národních výborů a experti dalších odvětví.

h) Při hodnocení společenského postavení důchodců je třeba vycházet ze skutečnosti, že odchod do důchodu představuje životní zlom, při němž člověk prakticky ztrácí nejen své zaměstnání a dosaženou životní úroveň, ale i svou profesi, s níž se identifikoval a na niž se vázaly i jeho sociální kontakty a společenské uznání. Stává se anonymním důchodcem nejen s nižší životní úrovní než měl doposud, ale i s nižším místem na neformálním společenském žebříčku.

Naskytá se zde otázka, zda by posílení zásluhového principu v důchodovém zabezpečení nemělo být uvažováno i v této morální rovině a ve společenském označení důchodců vyjádřen i dosažený profesionální status, který by z anonymního důchodce učinil opět příslušníka té či oné profese (učitele, horníka, lékaře) v důchodu. Mělo by to význam i praktický — například pro statistická šetření a poznávání diferencovaných potřeb, chování a činností této stále početnější skupiny populace.

ch) Významným směrem činnosti ve prospěch plné společenské integrace občanů v poproduktivním věku by se měla stát i všestranná podpora jejich zájmových činností, které představují nejen určitou kompenzaci ztráty pracovní role, ale často se stávají i hlavní formou sociální seberealizace a reakcí na potřebu společenského uznání.

i) K rozvoji dojde i v oblasti materiálních potřeb, kde se budou nároky nových generací důchodců rovněž rychle zvyšovat. Rozvoj potřeb v oblasti kultury a zájmových činností, péče o vlastní osobu a oblékání by mohl vést ke vzniku „odvětví třetího věku“ ve spotřebitelském průmyslu či v družstevním podnikání.

Počet a struktura příslušníků jednotlivých generací důchodců budou vykazovat změny a difference regionálního charakteru s hlavními diferenciačními liniemi průmysl—zemědělství, velkoměsto—venkov, zatímco dosavadní difference mezi oběma částmi federace (větší počet příslušníků cenзовních domácností důchodců, nižší úroveň důchodců, nižší vzdělanostní úroveň starší populace v SSR, difference ve struktuře ekonomické aktivity atp.) se budou vyrovnávat a rychle ztrácet na významu. V nejbližší prognózované etapě se zejména projeví rychlejší stárnutí populace v ČSR a odlišnost kulturních tradic obou zemí ve způsobu života, zejména na venkově.

Литература

- Акční program k otázkám stárnutí. Světové shromáždění o stárnutí. Vídeň 1982. In: Informátor ČSVÚPSV, řada B, č. 3, Praha 1982.
- Anděl, V.: *Potřeby starých lidí* (teoretický náčrt problematiky). Závěrečná zpráva ČSVÚPSV, Praha 1978.
- Bartošová, M.: *Pracovní aktivita občanů po vzniku nároku na starobní důchod a formy její ekonomické stimulace*. Závěrečná zpráva I. etapy VÚSRP, Praha 1983.
- Hiršl, M.: *Příjmy a vydání typických domácností nepracujících důchodců*. Závěrečná zpráva VÚSRP, Praha 1984.
- Machon, L.: *Sociální politika a občané v důchodovém věku*. Sociologický časopis 1982, č. 6.
- Malická, L.: *Společné a individuální dimenze pracovní aktivity důchodců a kritéria jejich posuzování v perspektivě osmé pětiletky*. Závěrečná zpráva studie VÚSRP, Praha 1984.
- Obyvatelstvo v poproduktivním věku podle údajů sčítání lidu, domů a bytů. FSÚ 1982.
- Schimmerlingová, V. a kol.: *Výzkum života a potřeb starých lidí*. Výzkumná práce ČSVÚPSV, řada B, č. 93, Praha 1982.
- Višek, P.: K „Programu přípravy na stáří“. Sociální politika 1985, č. 4.
- Vojtko, D. a kol.: *Stárnutí obyvatelstva v ČSSR — analýza společensko-ekonomických důsledků*. Dílčí výzkumná úloha, Bratislava 1985.

Резюме

Л. Малицка: Образ жизни в пенсионном возрасте

Статья состоит из четырех частей. В первой автор характеризует исходные пункты своего подхода и дает оценку возможностям прогноза с точки зрения тенденций развития общественно-экономических условий. Она подчеркивает общественно-историческую обусловленность образа жизни отдельных возрастных категорий и вытекающую из нее ориентацию прогноза на гомогенизирующие и дифференцирующие элементы в образе жизни разных поколений пенсионеров.

Вторая часть рассматривает основные характеристики в пенсионном возрасте. Она обращает внимание на вопросы, связанные с демографическим развитием, с различиями в образованности, с образом жилья, жизненным уровнем и экономической активностью в пенсионном возрасте.

Третья часть посвящена синтезирующему взгляду на тенденции развития образа жизни. В этом смысле она указывает на различия между современным поколением пенсионеров и теми, кто будут вступать в пенсионный возраст на переломе тысячелетий и позже и у которых произойдет существенное повышение образованности, жизненного уровня и вытекающих из этого новых требований, представляемых к удовлетворению потребностей и к образу жизни в пенсионном возрасте.

В четвертой части статью заканчивают предложения по социальной политике. В них подчеркивается, что общественный подход к проблематике популяции «третьего возраста» должен исходить из современной дифференциации этой популяции и из ее будущих социально-исторических преобразований. Численный рост этой популяции потребует повышение интенсивности подготовки к третьему возрасту еще на производительном этапе жизни. Важной общественной задачей станет решение жизненного уровня граждан в пенсионном возрасте по отношению к прочим группам популяции.

Особого внимания потребует новое понимание социальных услуг, в которые необходимо будет все больше применять психологические аспекты и сосредоточивать внимание на социальной целостности пожилых людей. Исключительно напряженную с вещественной и финансовой точек зрения и долгосрочную задачу будет представлять решение образа жилья пожилых граждан, направленное на продление их самостоятельности.

Исключительно большое значение будет иметь также продолжение экономической активности, причем на передний план все больше будут выступать потребности в самоутверждении и в общественном применении. В этой связи актуальным становится также вопрос общественного положения пенсионеров, связанного с достигнутым социальным-профессиональным статусом. Знаменательным фактором в этом смысле должна стать поддержка деятельности по интересам, включая самообразование, представляющее некоторую компенсацию потери трудовой роли и становящееся зачастую основной формой социального самоутверждения.

Summary

L. Malická: Way of Life at the Retirement Age

The paper consists of four parts. The first characterizes the starting points of the approach applied here and evaluates prognostic possibilities from the aspect of developmental tendencies in the area of socio-economic conditions. Stress is laid upon the socially and historically conditioned character of the way of life in individual age cohorts and the hence ensuing orientation of the prognosis to homogenization and differentiation elements in the way of life of various generations of pensioners.

The second part is concerned with main characteristic features of the retirement age. Attention is paid to questions connected with demographic development, educational differences, mode of habitation, living standard, and economic activity at the retirement age.

The third part brings a synthetizing view of developmental tendencies asserting themselves in the way of life. In this sense, attention is drawn to the differences between the contemporary generation of pensioners and those who will reach their retirement age at the break of the millenium and later on. The level of both education and living standard reached by the latter will be substantially higher, which also applies to the hence ensuing new claims as regards the satisfaction of needs and the way of life at the retirement age.

In its fourth, concluding part the paper submits suggestions for social policy. The fact is brought out that the social approach to the problem area of the "third-age" population must be based on the present differentiation of this population as well as on its sociohistorical changes in future. The numerical growth of this population will necessitate an intensified preparation for the third age as early as the productive period of life. The solution of the living standard of retired citizens in relation to other population groups will represent a social task of major importance.

A new conception of social services will require particular attention. Psychological aspects will necessarily play a role of growing importance here, and a good deal more attention will have to be concentrated on the social integrity of old people. One of the society's objectively and financially extraordinarily exacting and long-term tasks will be the solution of the mode of habitation of older citizens aimed at the prolongation of their self-sufficiency.

The continued pursuit of economic activity will represent another task of extraordinary importance — here the needs of self-realization and social assertion will be coming to the fore with increasing vehemence. In this context, also the question of the pensioners' social position, connected with the socioprofessional status attained, is becoming actual. The promotion of interest activities (including self-educational activities which represent a certain compensation for the loss of the working role and frequently become the principal form of self-realization) should be a significant factor in this respect.

Socialistické vlastnické poměry a problém rozporu

Vývoj komunistické společensko-ekonomické formace — především rozvoj nového způsobu výroby a odpovídajícího způsobu života, proměny sociotřídní struktury atd. — je také vývojem vlastnických vztahů nového typu. „Změna ve vlastnických vztazích se rozhodně neomezuje na jednorázový akt, v jehož důsledku se základní výrobní prostředky stávají majetkem všeho lidu“ [Andropov 1983]. Pro pochopení současné etapy společenského vývoje je podstatné to, co v celé složitosti vlastnických poměrů následuje za tímto „jednorázovým aktem“.

Jistěže ovšem již tímto aktem se zakládá nejen radikálně nový typ vlastnictví, ale mění se zásadním způsobem i vývojová dráha ostatních existujících vlastnických forem. Proměňují se jejich reprodukční a vývojové možnosti: buď se dále rozvíjejí již jako specifická trasa osvojování vlastnických poměrů nového typu (družstevní forma), nebo nutně — u soukromého vlastnictví — dochází k zúžené reprodukci a zániku. Změněnou společenskou roli lze také předpokládat u osobního vlastnictví.

Zrání nových vlastnických vztahů — tj. jejich zformování do určitého světelného systému, jenž funguje v jistém ohledu jako osnova, resp. zdroj nového způsobu společenské reprodukce — je nesporně dlouhodobý, ale i nejednoznačný, rozporný proces. Co to však v konkrétnosti znamená?

Odpověď není snadná. Logika zrání a fungování vlastnických poměrů nového typu je prakticky i teoreticky otevřeným problémem. Souvisí to nepochybně s tím, že teprve současná etapa vývoje socialistické společnosti staví daný problém do popředí mnohem výrazněji než kterákoli předchozí období. A možná, že i výrazněji než budoucí etapy rozvoje komunistické formace.

Z hlediska celku společenského rozvoje je zejména patrný přesun důrazu od společenskoekonomického rozvoje ve smyslu kumulace hmotných a duchovních předpokladů výroby (i života jako celku) na rozvoj ve smyslu procesové „mobilizace“ existujících předpokladů, k odhalování možností a rozvinutí takových procesů, jež jsou schopny maximálně či optimálně využít společensky již daných předpokladů. Takové procesy jistě nemohou být volně zkonstruovány ani prostě převzaty z jiného typu společnosti a jako efektivní implantovány do „organismu“ socialistické společnosti. Reálně mohou vzniknout jen tak, že jsou zákonitým — byť zatím latentním nebo již v určité míře manifestním — výsledkem či projevem vlastního vývoje komunistické společenskoekonomické formace.

Zmíněný důraz je především objektivním „důrazem“, projevem určitého stupně rozvinutosti nové společnosti. Za hledáním cest mobilizace zdrojů (což je formulace ve vědě sice užívaná, ale teoreticky ne vždy zřetelná) se podle našeho názoru jednoznačně skrývá nová objektivní kvalita ve vývoji for-

(1) Na tuto stať autor tematicky navazuje další stať *Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy*, jež bude uveřejněna v příštím čísle Sociologického časopisu.

mace: atributem rozvinutosti společnosti je její vlastní dynamika, a proto i zdroje, jež tuto dynamiku zakládají — *formaci vlastní rozporů*.

Na počátku vývoje socialistické společnosti rozporů tohoto druhu — v principu — existovat nemohou, resp. mají jen zárodečnou podobu. V tomto smyslu nemá nová společnost vlastní základ pohybu. Neutváří se z vlastních vnitřních rozporů, nýbrž v procesu daném bezprostředními způsoby řešení rozporů předchozí společensko-ekonomické formace nebo též v návaznosti na způsoby řešení rozporů, jež vyplývají z existence dvou světových společensko-ekonomických soustav [blíže k tomu viz Růžička 1986].

Proto i vlastnické poměry mají zpočátku spíše charakter určitých mocensky založených objektivních předpokladů (obecně ve smyslu výrobních prostředků „daných“ ke společné dispozici pracujícím) než charakter vlastních zdrojů společenského pohybu. Byť je právě v této etapě provázela světonázorová představa o tom, že automaticky takovým zdrojem jsou. Jenomže vlastnictví, řečeno s Marxem, pro jednotlivce znamená mít ve společenství „objektivně subjektivní existenci“ [Marx 1974 : 105]. Vlastnické vztahy — včetně své subjektivní dimenze — se teprve musí jako dynamický zdroj na těchto „vstupních“ předpokladech rozvinout.

Pro pochopení specifických zákonitostí socialismu je zvlášť důležité zdůraznit a teoreticky více respektovat již dosažené poznání složitosti fenoménu vlastnictví. Vlastnictví samo je — jak říká Marx — dvojitý vztah, který z jedince činí jednak rovnoprávného člena společenství, jednak vlastníka. Vlastnictví jako vlastnictví výrobních prostředků je tedy pouze zkráceným vyjádřením podstaty věci. „Redukujeme toto vlastnictví na vztah k podmínkám výroby“ [Marx 1974 : 107, 105], aniž ovšem můžeme ztrácet se zřetelem jeho širší obsah.

Jakmile je vyřešeno „bezprostřední vyvlastňování vyvlastňovatelů“ na bázi nového typu státu, přesouvá se praxe k cíli „*zespolečenštit výrobu skutečnou*“ [Lenin 1950 : 297—298]. Neboť „skutečný proces přivlastňování (a to se neméně týká vlastnických poměrů komunistického typu — pozn. R. R.) probíhá teprve ve skutečném procesu výroby“ [Marx 1958 : 415].

Nový typ vlastnictví je novou formou sebepohybu a seberozvoje společnosti. Je proto logické, že při svém dalším rozvoji musí socialistická (resp. komunistická) společnost jakoby znovuobjevovat pozitivní hodnotu rozporu. A teprve s vědomím této hodnoty rozporu pak může také reálně usilovat o identifikaci svého základního či *základních rozporů* — a tyto rozporů pak musí (je tomu tak u každé formace) hledat i v kontextu *vlastnických* poměrů, jejich charakteru a vývojového stupně.

Zdánlivý paradox znovuobjevování pozitivní hodnoty rozporu spočívá v tom, že socialismus jako řešení základního rozporu staré společnosti nutně neguje tento rozpor v jeho celistvosti — a konstituuje se sám jako specificky jiný rozpor než ten, jenž byl původním zdrojem jeho existence. Radikální odlišnost nového základního rozporu však nepřestává znamenat dialektickou negaci rozporu předchozího.

To mimo jiné znamená, že v propastné rozdílnosti uvedených základních rozporů (z nichž nový zatím spíše logicky předpokládáme, než konkrétně známe) je něco *společného*, obecného, co je pro další praxi a vývoj socialismu nezbytné znát a docenit. Takový úkol vzniká i přesto, že problém pozitivní

(2) Co nám nejen, jak zdůrazňuje Marx, šetří opakování v systému poznatků — ale i co je, jak soudíme, zároveň třeba opakovat, jinak se z poznání ztrácí.

stránky rozporu — jež je tím obecným(2) — historicky nový není: zvláště na předchozí společnosti byl dostatečně analyzován, neboť atributem kapitálových vztahů a jim vlastních rozporů je vysoce rozvinutá „reprodukční dimenze“, sebepohyb a sebeobnova.

V tomto ohledu je smysluplné hovořit právě o *stránkách* rozporu. Odlišnost kapitalismu a socialismu jistě tkví v povaze základních rozporů. Antagonistický rozpor vlastní kapitalismu je především — a zcela adekvátně — interpretován ve smyslu nesmiřitelnosti třídních zájmů. To však vůbec nevyklučuje existenci (a tím i teoretickou abstrakci) jeho reprodukční funkce: antagonismus kapitálu a námezdní práce samozřejmě implikuje, že námezdní práce je momentem kapitálu, „aktem“ jeho reprodukce, atd. Má tedy dvojaký charakter. Nesmiřitelnost rozporu znamená jeho zásadní destruktivnost, v konečných důsledcích destruktivnost vůči vlastnímu společenskému systému, to, že plodí své řešení — socialismus.

Ale týž rozpor námezdní práce a kapitálu je — jako „zdrojový moment“ reprodukce kapitálu (a tedy i námezdní práce) — neustále řešen (a jako protiklad evidentně „smiřitelný“) v tom, že se transformuje v proces společenské reprodukce určitého typu, tj. že jej neustále vyvolává. V tom je druhá stránka rozporu, jeho především funkční konstruktivnost. Rozpor v této stránce funguje jako relativně stálá potenciace určité procesuální jednoty výrobních a také životních předpokladů, určitého spojení (organizace) individuálních a skupinových zájmů, a tím i určitých forem realizace zájmů celospolečenských.

Také v komunistické společnosti — už v její první fázi — musíme předpokládat vývoj jejího základu v uvedeném smyslu. Přitom předpoklad, že jde o neantagonistické rozpory, by neměl vést ke zkreslené představě o jejich charakteru. U těch rozporů, které „zajišťují“ společenský reprodukční proces, a tudíž dávají sociální realitě charakter společensko-ekonomické formace (jež můžeme označit také jako afirmativní, reproduktivní apod.), vůbec nejde o problém jejich likvidace, překonání. Zde naopak jde o vznik a rozvinutí určitých závislostí a napětí ve společenské realitě, jež jsou relativně trvalé a jež stimulují obnovu a vývoj této reality.

Jinou otázkou je, že vlastní zformování těchto závislostí představuje zjevně určitý „krok“ *revolučního* procesu, v němž jsou překonávány rozpory jiného typu. Řešení zmíněných rozporů tu však znamená nikoli likvidaci rozporu, ale *evoluční* tvorbu (obnovu) jeho věčných prvků a vztahových forem.

To, oč jde, vyjádřil již Marxův závěr z *Teorii o nadhodnotě*, v němž zdůrazňuje, že „neustálá reprodukce týchž vztahů“ — pro nás již vztahů podmiňujících socialistickou výrobu — „způsobuje, že se tyto vztahy jeví nejen jako společenské formy a výsledky tohoto procesu, nýbrž zároveň i jako jeho stálé *předpoklady*. Ale těmi jsou jen jako předpoklady, které on sám ustavičně *klade*, vytváří, *produkuje*“ [Marx 1968 : 499].

Jestliže jádro nových vlastnických poměrů tkví v rozvinutí svébytné *soustavy reprodukčních rozporů*, pak je na místě existenci reprodukčních rozporů učinit také přednostním předmětem výzkumu. Jsou spolu s vývojovými rozpory klíčem k odhalení specifických zákonitostí soudobé socialistické společnosti. Samy jsou základem zákonitostí fungování společenské reality (jako určitá její procesová složka); lze o nich mluvit taktéž jako o rozporech funkcích.

S tímto vymezením funkčních rozporů se samozřejmě okamžitě otevírají další otázky — především právě problém souvislosti rozporů *funkčních* a rozporů *vývojových*, tj. rozporů, jejichž řešení i v socialismu nespočívá v jejich

takříkajíc energetickém využití a obnově, nýbrž v jejich změně, překonání, odstranění.(3)

Zůstaňme však nadále u problému funkčních rozporů, jež se zdají být v současné etapě socialistického vývoje zatím klíčovou „neznámou“ a hypotézu jejich existence a charakteru nestačí jen deduktivně dovodit, ale je nezbytné ji také analyticky dále argumentovat alespoň v základních rovinách konkretizace pohybu vlastnických vztahů.

Reprodukční rozpor, organizující zájem a charakter vlastnického subjektu

Hlavní rozpor nebo rozpory určité vývojové fáze společensko-ekonomické formace se jistě nemusí týkat toho, co je obecné pro veškerý čas trvání formace — včetně obecných zákonitostí fungování společenského systému. Pokud tyto zákonitosti a jim odpovídající funkční rozpory známe, jsme schopni na jejich pozadí určit specifické rozpory dané vývojové etapou.

Nelze však říci, že taková podmínka v současnosti platí. Stojíme tedy před úkolem identifikovat prakticky všechny rozpory, jež mohou být podstatné pro socioekonomický pohyb společnosti, a následně zvažovat jejich roli z hlediska společenské změny a z hlediska společenské reprodukce.

Nicméně už náš předpoklad reprodukčních rozporů, resp. jejich odlišnosti od rozporů vývojových, dovoluje jít za hranice běžných a v zásadě mechanistických forem identifikací společenských rozporů a značně neorientovaných rozvah na známé téma „využívání rozporů“.

Na tomto místě máme ovšem jen minimální prostor pro bližší ilustraci analytických přístupů k sociálním rozporům a dosavadních výsledků hledání „základního rozporu“ socialismu.(4) Pro naše účely bude muset stačit, když se v určitém bodě naší rozvahy krátce zastavíme pouze u jednoho z nemnoha současných konstruktivních pokusů o určení základních rozporů společnosti (konstruktivního již v tom, že v řešení této otázky respektuje nezbytnost konkrétní práce s kategorií zákona).

Zatím však jen poznamenejme, že jeho autor F. Zich [Zich 1986 : 149—168], i když se nezabývá otázkou odlišnosti funkčního a vývojového rozporu, má právem výhrady k taxativnímu a pouze *vnějšimu* (mohli bychom říci: vnitřním, „procesovým“ charakterem „nedefinovanému“) rozlišení rozporů.(5) Výhrady adresuje konkrétně typologii B. I. Siusiukalova [Zich 1986 : 156; Siusiukalov 1976 : 208—212; 219]. Tím nás uvádí k našemu problému, neboť v této typologii je hlavní rozpor socialismu definován také v kontextu vlastnictví a rovnosti vlastnického subjektu — jako rozpor mezi rovností členů společnosti ve vztahu k výrobním prostředkům a jistou nerovností jejich materiál-

(3) Mnozí marxističtí autoři poukazují na to, že sociologické zákony nelze ostře členit na zákony struktury, fungování a vývoje. Totéž přirozeně musí platit i pro identifikaci rozporů společenského systému. Trvale platí i pro souvislost rozporů, zakládajících fungování a vývoj systému, že „pojem změny existuje i ve funkční závislosti, třeba jen v nezjevné formě, že se funkční formou může projevovat i příčinnost“ [Uledov 1975 : 153].

(4) Solidní základ studia rozporů především přinesla poměrně rozsáhlá, více než deset let trvající diskuse v SSSR, zdůrazňující mimo jiné hledisko souvislosti rozporů soudobé epochy, komunistické společensko-ekonomické formace a socialistické fáze jejího vývoje. S významnými závěry přišli G. J. Glezerman, G. M. Štraks, V. S. Semjonov a další.

Rámcový přehled o této diskusi a literatuře s ní spojené získá čtenář ze statí uveřejněných ve Filozofickém časopise č. 4 z r. 1984.

(5) Rozlišení funkčního a vývojového rozporu je právě základním krokem takového „vnitřního“ vymezení — tj. rozlišení rozporu podle jeho úlohy v dialektice společenského pohybu.

ního zabezpečení, — přičemž současně je definován způsobem prozrazujícím standardní bezradnost těchto typologií a analýz.

Dané vymezení hlavního rozporu, jak je na první pohled zjevné, nevypovídá vůbec nic o zdroji společenské reprodukce. S jistou tolerancí je možno jej chápat jako vývojový rozpor, ale i tak má charakteristika rozporu spíše ráz konstatování jakési nedostatečnosti reality, kterou je vhodné postupně napravovat. Ani vícerozměrnost významu rovnosti tu není doceněna. Fenomén vlastnictví (vztah k výrobním prostředkům) zůstává vnitřně „prázdný“, není diferencován. Přitom tvrzení o rovnosti vlastnického vztahu je ve skutečnosti platné plně jen v relaci k předchozí kapitálové nerovnosti, tzn. jako efekt řešení určitého vývojového (zde antagonistického) rozporu. Rovnost jako „relační kategorie“ však nutně mění svůj obsah, týká-li se východisek a zdrojů pohybu nové společnosti.

Vlastnictví jako svébytná vztahová soustava a proces obsahuje rozpory — rozpor tkví již mezi zmíněným „vstupním“ objektivním postavením, individuí a subjektivní, resp. činnou formou jejich projevu, a tím i mezi činnými projevy jednotlivých subjektů apod. V uvedeném případě je však mlčky zaměněna rovnost objektivní situovanosti člověka za rovnost celistvého, rozvinutého, vyzrálého vlastnického vztahu.

Soudobá běžná životní i vědecká empirie však vede ke stejnému výsledku jako logický rozpor obsažený v Siusiukalově vymezení hlavního rozporu — totiž k inverznímu vyjádření rozporu s důrazem na subjektivní (resp. procesuální) dimenzi: ke konstatování rozporu mezi konkrétně historickými nerovnostmi v činných projevech vlastníků (vlastnictví) a relativní rovností jejich materiálního zabezpečení.

Takto vymezený rozpor je spíše již vyjádřením charakteru dosažené etapy vývoje socialistické společnosti, reflexí výsledků reálného společenského pokroku, a tedy — zdánlivě paradoxně — vlastně také výrazem „odstraňování“ prvního z uvedených rozporů. Rozhodně však je to rozpor, do něhož lze dosadit celou paletu dosaženým stupněm vývoje aktualizovaných a dnes velmi diskutovaných problémů, spojených s neekvivalencí uspokojování potřeb subjektu a společenské užitečnosti výsledků jeho práce (výkonové orientace, zásluhovosti, funkční a disfunkční diferenciace apod.) [Filipcová 1985 : 5—14 aj.].

Nicméně i zde však jde o vývojový rozpor, jehož řešení znamená kvalitativní změnu společenského reprodukčního procesu, ale samo *zdrojem trvání* tohoto procesu není.⁽⁶⁾ I když zmíněné problémy jsou nutně atributem reprodukčních rozporů a vztahů (problém výkonové orientace například nelze oddělit od otázky podmínek a vlastní realizace výkonového principu, tj. funkčního uplatnění a reprodukce výkonové orientace).

Pro postižení povahy reprodukčních (funkčních) rozporů v kontextu rozporů vývojových — zvláště pak v dimenzi vlastnictví — je zjevně rozhodující metodologický přístup, jenž je sám produktem analýzy kapitálu. Pro daný úkol je zvláště důležité, že *produktem a prvkem společenské reprodukce* (lze to tak snad říci) jsou nejen produkované věci a diferencované způsoby produkce těchto věcí, ale také a hlavně *způsoby produkce a reprodukce lidí a samy společenské subjekty* jako výsledky této reprodukce. Výrobní a vlastnické vztahy — a stejně tak v nich obsažené rozpory — mají nutně svou subjektí-

(6) Proto ani systematická identifikace nedostatků a bariér společenského vývoje, jakkoli je nezbytná, není dostačujícím předpokladem pro vysvětlení skutečných možností společenského pohybu.

vitu: v situaci reprodukčního procesu nové společnosti jde především o to, jak se objektivní podmínky práce a práce sama *personifikují*.(7)

Proto se zdá, že teprve analýza vztahů mezi odlišnými formami jednání, jimiž se jejich nositelé projevují diferencovaně jako vlastníci, může být klíčem k postižení rozhodujících funkčních rozporů socialistické společnosti, popřípadě specifiky jejich vazby na rozpory vývojového typu. Pro tuto analýzu je přitom nesporně důležitý celkový životní kontext vlastnických projevů — charakter *životního způsobu*.

Vztahy odlišných vlastnických projevů a jejich nositelů nesporně bezprostředně spadají do roviny rozporů, jež lze abstraktně vyjádřit jako rozpor člověk-společnost. Ani v socialismu nepřestává platit, že společnost nelze chápat abstraktně. F. Zich, který rozpor člověk-společnost řadí mezi čtyři hlavní rozpory společenské reality (spolu s rozpory člověk-příroda, výrobní síly-výrobní vztahy, bytí-vědomí), proto také zdůrazňuje, že se „vyjevuje také v rozporech člověk-sociální skupina a dále i v rozporech mezi sociálními skupinami, mezi jejich institucemi atd.“

Podstatné však je podle našeho soudu to, že daný rozpor implicity „protíná“ ostatní rozpory, je sociálním obsahem jejich struktury a dynamiky. Tak Zich, když charakterizuje zákonitost „zájmu na výkonu činnosti pro tvorbu hodnot“, mluví o zákonu, „jenž řeší a vyjadřuje určitou stránku rozporu člověk-příroda, vyžaduje, aby ve společnosti bylo příslušné uspořádání, *aby existoval určitý subjekt, který má zájem na optimální aktivitě lidí* a aby bylo vynaloženo určité úsilí (vydání sil) lidí“ [Zich 1986 : 165, 160; potvrzeno — R. R.]. To je de facto konstatování objektivní existence (nutnosti) určujícího zvláštního zájmu, jehož prostřednictvím je pro tu kterou konkrétní situaci či proces garantována realizace společenských zájmů vázaných k reprodukci sociální reality jako celku. Je to ale též konstatování existence rozporů zvláštních zájmů a jejich reprodukce ve struktuře vlastnických aktivit, životních způsobů jako celku a jejich nositelů.

Socialismem se otevřel prostor pro rozvinutí celostně systémové subjektivity, jejímž předpokladem je práce — práce každého — jako rozvinutí činné dimenze *vlastnického vztahu*, kde možnosti tohoto rozvinutí jsou samozřejmě modifikovány společenskou dělbou práce, či přesněji — konkrétní, historicky určitou dialektikou společenské práce. Sice v rozdílné míře a v rozdílných formách, nicméně každý člen společnosti je zde součástí vlastnického subjektu. V tomto smyslu je vlastnický subjekt *univerzální*, a nikoli již parciální.

Parcialita společenského vlastnictví zůstává zatím v něčem jiném: v odlišnosti vazby na celospolečenský (především ekonomický) zájem.

Souhrnný socialistický vlastník není prostou sumou stejně disponovaných jedinců, nýbrž soustavou vztahů mezi jedinci, diferencovanými především společenskou dělbou práce, stojícími tedy v nestejném, funkčně odlišném postavení, s odlišným jednáním v pracovní i mimopracovní sféře. Tuto odlišnost jednání přitom musíme předpokládat nejen z hlediska funkčního obsahu činnosti, daného místem v dělbě práce, ale i z hlediska jejího charakteru, svázaného s typem osvojení společenských vztahů, jež v konečných důsledcích znamená určitou nerovnost ve vnitřní struktuře celospolečenského vlastníka.

(7) „*Produkce kapitalistů a námezdních dělníků je ... hlavním produktem zhodnocovacího procesu kapitálu. Běžná ekonomie, která má na zřeteli jen produkované věci, na to úplně zapomíná.*“ (Dlužno říci, že obecně tuto skutečnost rádi přehlížejí i někteří naši sociologové — pozn. R. R.) Kapitál, říká dále Marx, je „nutně zároveň *kapitalistou*“, „objektivní podmínky práce — a ty jsou jejím vlastním produktem — nabývají vůči ní *osobnosti*.“ „V pojmu kapitálu je obsažen kapitalista“ [Marx 1974 : 127; další podstatné poznámky k problému i na s. 128 a 129].

Odlíšnost charakteru vlastnického jednání musíme předpokládat proto, že na základě nestejných pracovních a vůbec životních podmínek se s funkční specifikou utvářejí — jako „druhotný“ jev — i *diferencované druhy sepětí a závislosti vlastní reprodukce života jednotlivých lidí (rodin atd.) s celkem společenského reprodukčního procesu.*

Funkční *nestejnost* musí mít stále ještě svůj derivát ve funkční *nerovnosti*, v tom, že v individuální atd. rovině jsou určité formy reprodukce života *zdrojem* („nosem“), *celospolečensky organizujícího zájmu*, kdežto jiné formy této reprodukce plodí zájmovou ambivalenci. Z nich plynoucí zájmy, ač jsou objektivně nevyhnutelné, mohou být netečné vůči celospolečenskému zájmu či mohou směřovat proti němu, současně však — nakolik systémově se prosazují organizující zvláštní zájmy nového typu(8) — mohou být také reaktivovány nebo potlačeny ve prospěch jiných „položek“ v zájmových strukturách jednotlivce, rodiny, pracovního kolektivu, atd.

V tomto kontextu je však třeba zdůraznit — minimálně jako hypotézu —, že z hlediska vlastnictví není mezi funkční nestejností a funkční nerovností bezprostřední příčinná vazba. Z funkční nestejnosti jednání (z profesní či oborové odlíšnosti, z rozdílného podílu řídicích prvků atd.) především automaticky neplyne vlastnická nerovnost ve smyslu rozdílného stupně „osvojení“ role spoluvlastníka výrobních prostředků, tzn. i ve smyslu odlišného vztahu subjektu k organizujícímu zájmu (toho, nakolik je nositelem daného zájmu či nakolik mu musí být podřizován).

Platí-li tato hypotéza, pak také může platit, že organizující zvláštní zájem nelze spojovat (např. s odvoláním na existující společenskou dělbu práce apod.) pouze s jednou nebo několika výlučnými sociálními (socioprofesionálními) skupinami. V tom zřejmě tkví — v mnohém ještě zdaleka nespecifikovaný — obsah, konkrétně historické možnosti i meze *socialistické výrobní i mimovýrobní demokracie*. Přitom konkrétní, vědecká prověrka této hypotézy je zvláště důležitá v situacích, kdy změny v technologickém způsobu výroby staví určité výrazné akcenty v sociální dimenzi výrobního způsobu, jak je tomu i v současnosti.

Otázka organizujících zájmů (k níž se dále vrátíme) nás proto ještě jednou vede k souvislosti diferencované povahy zákonitostí, rozporů — a subjektů samých. Stručně řečeno: jestliže zákonitosti vývoje a fungování (jako zákonitosti reálné souvztažné, ale relativně odlišné) implikují odlišnost rozporů vývojových a rozporů funkčních, implikují i analogickou rozdílnost subjektů. Ve struktuře a dynamice společnosti — a tedy i ve struktuře a dynamice vlastnictví — je zjevně nezbytné, alespoň hypoteticky, rozlišovat *subjekty vývoje (změny) a subjekty reprodukce (fungování)*. Ve struktuře celospolečenského vlastnického subjektu tyto subjekty mohou být totožné, ale nemusí.

Subjekt společenského vlastnictví a stránky jeho vývoje

V určitém ohledu jsme již zdůraznili, že nejen pro analýzu kapitalismu, ale neméně i pro poznání zákonitostí socialismu a vůbec každé z etap rozvoje formace má zásadní význam abstrakce technologického a sociálního obsahu výrobního způsobu, resp. „*předmětně pracovního*“ a *sociálního* obsahu reprodukce výrobních vztahů. To znamená především ve smyslu určitého zobecnění, přesahu abstrakcí „*pracovní proces*“ a „*zhodnocovací proces*“ [Marx

(8) Což je proces svými mechanismy v principu shodný s přeměnou „třídy o sobě“ v „třidu pro sebe“, probíhající však nyní v nové situaci jako proces vnitrotržního a mezitřídního formování celospolečenského vlastnického subjektu, vyrůstajícího na fundamentu třídní garance komunistické perspektivy.

1953 : 198 an.] za hranice konkrétně historické analýzy předchozích vládnoucích výrobních vztahů — kapitálu.

Pokud jde o sociální stránku věci, pak i pro výrobní vztahy nového typu nutně platí, že *vyzrávají* — a to znamená, že se jako vztahová soustava také stále zřetelněji personifikují. Přičemž zde je také — ve shodě s Marxovým viděním věci — *hlavním výsledkem* jejich reprodukčního a vývojového procesu *celospolečensky strukturovaný subjekt*.

Také pro socialistické výrobní vztahy logicky platí, že se (nutně jinak než kapitál, zatím však není zcela známo, jak) „zhodnocují“ v tvorbě a reprodukci společenského vlastníka. Strategický akcent na urychlení ve smyslu výrazných kvalitativních změn v mechanismech hospodářství — a v tomto významu produkce „věcných“ hodnot — je nemyslitelný bez souběžného akcentu na reprodukci „sociálních“ hodnot, není možný bez odlišení a pochopení dialektiky těchto stránek společenského reprodukčního procesu.

Odlišení produkce (resp. reprodukce) věci a produkce lidí ve smyslu subjektů neznamena ovšem, že produkce (reprodukce) subjektů postrádá svou vlastní „věcnou“ stránku. Z jedné strany zde jde o materiální podmínky života (zvláště práce) v nejširším smyslu slova, z druhé strany pak o prvky vlastního vývoje osobnosti člověka či vývoje subjektu jiného řádu (tj. vlohy, schopnosti atd., ve vztahu k práci pak pojaté jako komponenty pracovní síly).

Proto reprodukce subjektu je jistě také reprodukcí v tomto „věcném“ ohledu. I v tomto ohledu stojí nejen otázka, co je reprodukováno a užito, ale i otázka, *jak* je to reprodukováno a užito — i zde je namístě způsobový aspekt problému, aspekt způsobu života. Problém vlastnictví se však v tomto „věcném“ ohledu nutně obrátí v redukované a statické podobě „vztahu k předpokladům výroby“ — podmínkám objektivním, ale nakonec i subjektivním, jež jsou také bohatstvím společnosti. Tedy jako vztah k výrobním silám. Mění se výrobní prostředky, mění se pracovní síla člověka i jako určitá potence vztahu k výrobním prostředkům.

Tím se však nevyčerpávají zdroje změn pracovního a jiného jednání subjektů. *Realita vlastnictví*, vlastnických vztahů, sama o sobě *není jen pasivním důsledkem* výše uvedených změn, důsledkem *dynamiky výrobních sil*. Jako „faktor“ společenské reprodukce a vývoje, který je základním prvkem (výsledkem a součástí) historického kvalitativního skoku, je i určitou *sebe-podmínkou* (svého) dalšího vývoje. Avšak ani ona sama zase není přímou příčinou rozvoje nového typu vlastníka.

Buďme však konkrétnější. Optika „věcného“ vidění reprodukce a rozvoje vlastnického subjektu — a vůbec subjektu v relaci ke všem vztahovým formám — pochopitelně převládá. Jistě i pro metodologické příčiny: pro analytickou a interpretační dostupnost (včetně měřitelnosti sledovaných změn reality), jež možná přispívá například i k vysoké míře společenského i vědního soustředění na abstrakci mobilitních procesů, týkajících se v zásadě právě změn stavů (statusů, rolí), a nikoli současně vlastní dialektiky zdrojů jejich obnovy a změn v celistvosti společenských procesů. Daná optika má ovšem především svůj „objektivně“ založený význam, úměrný skutečné závažnosti dynamiky „věcných“ složek reality — především směru, míry a povahy pohybu společenských výrobních sil.

„Zhodnocování“ společenského systému toho či onoho typu je proto zpravidla sledováno spíše jako pohyb výrobních (a vůbec společenských) sil v jakési *konstantnosti* vztahů jako forem oběhu těchto sil, tj. jejich uplatnění, obnovy a vývoje. Je to určitý způsob redukovaného (ovšem nutného) vidění společenského reprodukčního procesu.

Proto už reflexe kapitálu jako vlastnictví má — zvláště ve studiích mobility — spíše podobu vlastnictví „věcné“ pojatého bohatství. Kapitál viděný jako „specificky připsaná, zděděná pozice ve sféře vlastnictví“ [Mach—Wesołowski 1982 : 146] je sice i zde chápán jako činitel výrazně diferencující životní šance apod., avšak nemusí být a nebývá analyzován jako prvek v systému rozporů-zdrojů společenského reprodukčního procesu.

Proto lze — alespoň částečně — uvažovat analogickým způsobem například i o úloze kultury (pojaté „jako celkový výsledek výchovných a socializačních činností realizovaných školou a rodinou“). Jak zdůrazňují Mach a Wesołowski, jsou funkce plněné prostřednictvím „dominující kultury“, jež je korelatem celé společenské struktury (na rozdíl od účasti na kultuře jako korelátu společenského postavení), obdobné funkcím plněným prostřednictvím kapitálu jako vlastnictví [tamtéž : 150—152].

Avšak přestože pokusy o marxistické zvládnutí této problematiky takto de facto akcentují i určité souvislosti s rozpory a zákonitostmi fungování společenského systému, tj. též s produkcí a reprodukcí základních sociálních subjektů,(9) zůstává nakonec i zde důraz na parciální vidění reprodukce subjektu. To znamená také na podmínkách života a životním způsobu jako způsobu reprodukce jednak subjektivních dispozic (vlastností, schopností), jednak dispozic objektivních — de facto však *abstrahovaných* od vlastního procesu společenské reprodukce, a tedy i od *procesuality vlastnického systému*.

Pro marxistické vidění tohoto problému je však klíčovou věcí, že třídní sociální struktura je koneckonců primárně strukturou vlastnických vztahů, její vývoj je především *vývojem* těchto *vztahů* — a nikoli pouze změnami sil, dispozic apod. — jako soustavy diferencovaného, v socialismu celospolečenského vlastnického subjektu. Z hlediska životního způsobu pak je vývojem soustavy, v níž základním prvkem je celistvost projevu lidí jako producentů a reproducentů své společenské vlastnické subjektivity.

Je velkým nepochopením nebo důmyslnou fikcí, je-li tomuto vidění podouvána idea nehybnosti výrobních vztahů při průběžném a trvalém rozvoji výrobních sil (samozřejmě v rámci jedné formace), kde i Marxem vymezená všestrannost individua jako všestrannost jeho reálných a ideálních vztahů je

(9) Poukaz na funkční souvislosti kultury apod. není v nemarxistické literatuře ničím neobvyklým. Také citovaní autoři například nezapomínají zdůraznit, že Bourdieu (v práci *Les héritiers*, Paris 1964, Editions de Minuit;) a jeho spolupracovníci (Boudieu, P. — Passeron, J.-C., *Reproduction in Education, Society and Culture*, London 1977, Sage Publications) „přesvědčivě ukázali, že výchovný systém v kapitalistických zemích je jakoby naprogramován na ustálení kulturního kapitálu, majícího svůj původ v rodině, a v důsledku toho slouží jako skutečný stabilizátor existující společenské struktury, v níž držba tohoto kapitálu tvoří jedno z nejdůležitějších kritérií rozmístění jednotlivých individuí v této struktuře“ [Mach—Wesołowski 1982 : 152].

Uvedený závěr vybízí samozřejmě k úvahám o reprodukci a funkcích „kulturního kapitálu“ i v podmínkách socialistické společnosti, neboť je zjevné, že i zde dochází v daném smyslu k určitému intergeneračnímu zpevňování kulturních dispozic a k určitým sociálním důsledkům tohoto procesu. Nemůže být tím pádem pochyb, že také to je reálný moment formování osobnosti jako společenského subjektu v situaci nové společensko-ekonomické formace, jehož důsledky v reprodukčně stabilizačním i vývojovém smyslu společenského pohybu mohou být pozitivní i negativní, a nadto mohou být i proměnlivé v různých etapách dalšího vývoje socialismu.

Zdá se však, že metodologickou nosnost či aplikační dosah této analogie je možné prověřit až s analýzou a v kontextu reprodukční a vývojové dynamiky socialistických vlastnických vztahů, s rozbořením konkrétně historické určitosti vnitřní dialektiky zájmů celospolečenského vlastnického subjektu.

interpretována jako stav, k němuž se má dospět výlučně evolucí výrobních sil ke stadiu jejich plného rozvoje.

„Marx považuje za obtížné či neschůdné“ — říká R. Dahrendorf — „představit si sociální strukturu — výrobních vztahů — jako strukturu, jež se mění nedramatickým a nepřetržitým způsobem. Předpokládá, že výrobní vztahy jsou de facto neměnné nebo doslova neměnné. V každém případě je tomu tak po dobu trvání stadia nebo epochy historie... Veškerá změna sociálních struktur je revoluční změna“ [Dahrendorf 1979 : 58; celkově srovnej s. 55-60 aj.].

Takovou představu sice nelze vyloučit například ani u některých soudobých autorů hlásících se k marxismu, ale nelze ji připsat Marxovu konceptu reality, v němž jako hlavní výsledek reprodukčních procesů společnosti vystupuje subjekt (viz poznámky výše).

Koneckonců nejpodstatnější je v tomto ohledu sama skutečnost, že *dialektika evolučnosti a revolučnosti* ve vývoji společenských vztahů je stále výrazněji reflektována i v politicko-programových konceptech společenského pohybu: Nejen pro teorii, ale i každodenní životní empirii je nesporné, že „může vznikat a v praxi vzniká nezbytnost periodicky obnovovat formy společenských vztahů. Neboli, jak praví proslulý zákon objevený Karlem Marxem a Bedřichem Engelsem, uvést je do souladu s úrovní rozvoje výrobních sil. Tento úkol se za socialismu musí řešit v zásadě neustále, zdokonalováním těch či oněch stránek společenských vztahů. Pokud se však akutní přeměny nerealizují, zdržují se, a problémy se hromadí, je třeba přistupovat k radikálnějším prostředkům, použít revolučních metod“ [Gorbačov 1987 : 3].

Je věci stupně zralosti společensko-ekonomické formace, nakolik je její dialektice výrobních (a vůbec společenských) sil a vztahů vlastní evoluční ráz, nakolik se ve společenských procesech posílil evoluční charakter. Současně je ovšem v povaze komunistické formace, že jí odpovídající evoluční vývoj je radikální proměnou společenského subjektu. V první řadě právě jako vlastnického subjektu.

Sotva by tento *měníci se subjekt* mohl být „průsečíkem“ *neměnných společenských vztahů*. Sotva by ovšem také mohl být sám svébytným zdrojem společenské reprodukce a změny, pokud by *intence* jeho jednání nebyla *objektivně založena* jako možný prvek řešení existujících forem rozporů společenské reality jako celku.

To, oč tu běží, je především ekonomická dimenze společenského reprodukčního — tj. i „zhodnocovacího“ — procesu. Kapitál i socialistické výrobní vztahy⁽¹⁰⁾ mají, přes svoji zásadní rozdílnost, v jistém smyslu shodný „element“, jenž je „médiem“ reprodukce a „zhodnocování“ vládnoucích vztahů, a tudíž — což je v jistém ohledu totéž — i „médiem“ reprodukce a „zhodnocování“ společenských subjektů, jimiž jsou tyto vztahy personifikovány.

Tímto „elementem“ je *nadpráce* a související sociální formy a procesy *její tvorby, čerpání a absorpce*.⁽¹¹⁾ Socialistické vlastnické poměry a s nimi celá společensko-ekonomická formace jako proces mohou představovat nový způsob společenské reprodukce (a vývoje) v první řadě natolik, nakolik zna-

(10) F. Charvát tyto nové výrobní vztahy nazval „celospolečenskou prací“ [Charvát 1975 : 202 aj.].

(11) Jestliže se dnes začíná volat po ustavení či rozvinutí „ekonomické sociologie“ jako speciální ekonomické disciplíny (Zaslavská aj.), pak jistě jde o odezvu na objektivní společenské potřeby. Může být ovšem rozvíjena různými směry a nepochybně má předpoklady být v dobrém i špatném smyslu vědním „šlágre“ této vývojové etapy. Domníváme se však, že právě to, co jsme nazvali „sociálními formami a procesy tvorby, čerpání a absorpce nadpráce“, by mělo být alespoň jedním z klíčových předmětů takové disciplíny. Tím ji ovšem čeká navýsost teoretický úkol.

menají kvalitativně (od předchozích způsobů) odlišný způsob „čerpání nadpráce“. Neboť „nadpráce vůbec, jako práce nad míru daných potřeb, bude existovat vždy. V kapitalistické soustavě, stejně jako v otrokářské atd., má jen antagonistickou formu a je doplňována úplnou zahálkou určité části společnosti“ [Marx 1956 : 367].

Dokonce, jak se zdá, se musí tento nový způsob čerpání nadpráce projevit — alespoň po určitou dobu, pro soudobou epochu, neboť sám je součástí řešení rozporu mezi dvěma protikladnými společenskými soustavami — jako sociálně, a tudíž především ekonomicky *účinnější než kapitál*.

Přitom i v tomto ohledu musí být — alespoň jako hypotéza — zřejmé, že taková změna nejenže nenastává náraz, ale zpočátku je dokonce třeba počítat i s určitým poklesem produktivní schopnosti pracovní síly i s poklesem relativní úrovně reprodukce pracovní síly. Výrobní síly, tj. i pracovní síla lidí, — jež socialismus převzal od kapitalismu — jsou sice vyvinuty na určitý stupeň (na který zdánlivě lze „lineárně navázat“), avšak jejich dosa- vadní produktivní schopnost i reprodukční možnost je vázána na předchozí, aktuálně již neexistující nebo postupně mizející formy jejich projevu.(12) Také v tomto problému je alespoň náznak „věcné“ stránky „zhodnocování“ společenských poměrů.

Sociální stránka tohoto „zhodnocování“ souvisí nepochybně s tím, že nový způsob výroby i jako nový způsob čerpání nadpráce nevzniká koneckonců proto, aby narušil progresivní efekty kapitálu, ale aby je přetvořil a umocnil ve prospěch pracujících jako celospolečenského vlastnického subjektu.

Rozvoj socialistických (komunistických) výrobních vztahů probíhá jako dialektická negace kapitálového způsobu čerpání nadpráce — tedy donucovacího vztahu, který nutil „dělnickou třídu konat více práce, než vyžaduje úzký okruh jejích vlastních životních potřeb“. Jestliže se ve výrobním procesu kapitál „vyvinul ve velení nad prací“, kdy zosobněný kapitál „dává pozor, aby dělník konal své dílo řádně a s patřičným stupněm intenzity“ [Marx 1953 : 334], pak ani v podmínkách socialismu sám problém formy „velení nad prací“ neztrácí na významu. Její zdroje je možné najít opět primárně jen v objektivní dimenzi společenských reprodukčních procesů.

Je jistě věcí dlouhodobějšího badatelského úkolu a nikoli možností této stati odpovědět na otázku, čím a následně pak i *kým* bude *každý* člověk této společnosti — v původním či nějakém novém smyslu — *nucen k práci jako nadprací*. V kontextu našich dosavadních úvah je však možné i nutné alespoň položit, když ne uceleněji zodpovědět, další navazující závažné otázky.

Existují a mění se s vývojem společnosti difference v tom, co a kdo bude nutit pracující, aby „šli“ nad rámec svých vlastních životních potřeb? Existují ti a jaké jsou rozdíly mezi těmi, kteří chtějí nebo nechtějí jít nad tento rámec, kteří nad tento rámec jít musí a kteří nemusí? Jaké „věcné“ a vzta- hové podmínky vedou k takovým rozdílům, pokud ovšem tyto rozdíly existu- jí? Jaké jsou specifické rozpory a zákonitosti reprodukce a vývoje v celku životních forem takto diferencovaných subjektů? V čem se tu odráží celist- vost společenského subjektu, v čem tkví jeho vnitřní rozpornost jako zdroj společenské změny a jako zdroj společenské reprodukce — a tedy jako zdroj jeho jednání jako vlastníka socialistického typu?

(12) Formy vlastní společenské pracovní činnosti jsou vztahy, jež se vytvořily nezávisle na lidech jako jednotlivcích a jež původně „vystupovaly“ jako podoby kapitálu, jako kombinace přivtělené kapitálu. „A to nabývá tím reálnější formy, čím víc se... sama pracovní síla dělníků těmito formami pozměňuje, takže ve své samostatné formě, tj. *mimo* tuto kapitalistickou společnost, se stává bezmoc- nou a její samostatná výrobní schopnost se úplně podlamuje...“ [Marx 1958 : 398–399].

Životní způsob v logice prvních kroků vývoje socialistických vztahů: základní poznámky

Dříve, než budeme moci alespoň zčásti odpovědět na uvedené otázky, je nezbytné alespoň stručně charakterizovat specifičnost příslušných stránek reality, s nimiž vývoj socialistické společnosti vstoupil do současné etapy. A zde je skutečností, že zatím známe jen velmi málo i o základních zákonitostech období, jímž dosud socialistická společnost prošla.

Bylo již řečeno, že v procesu „zhodnocování“ nových výrobních vztahů — a tudíž i pro pochopení vztahů mezi vývojem životního způsobu a proměnamí vlastnických poměrů — hraje klíčovou roli problém nadpráce. Pro nás pak v kontextu s problémem potřeb.

„Velkou dějinnou stránkou kapitálu je to, že *stvořil... nadpráci*, práci z hlediska pouhé užitné hodnoty, pouhé obživy nadbytečnou“, říká Marx a dodává, že tato jeho historická úloha je dovršena, jakmile rozvoj individuálních potřeb staví nadpráci jako obecnou potřebu — čehož druhou stránkou je všeobecná pracovitost a stálý vzestup její produktivnosti jako všeobecný majetek „nového pokolení“ [Marx 1971 : 288].

Avšak ani v socialismu této etapy neplyne *automaticky a všeobecně* nadpráce — jako hodnota pro pracujícího člověka — přímo z *individuálních* potřeb lidí. I zde se v té či oné míře jeví jako *nadpráce nad potřebu* konkrétního pracovníka, jako práce nad konkrétní historicky vyvinutou úroveň reprodukce určité pracovní síly a vůbec veškerých životních sil určitého člověka a jeho bezprostředních kolektivních forem (rodiny, pracovního kolektivu).

Ale v mnohém se musí nutně jevit také práce jako *práce „pod potřebu“* daného pracovníka, postaveného do jiných vlastnických podmínek (vzniklých vlastně jako „uspokojení“ obecné potřeby vyvolané rozvojem individuálních životních, především pracovních dispozic a potřeb), pracovníka s určitou úrovní pracovní a vůbec sociální síly.(13)

Zůstaňme však u první z těchto možností. I v socialismu potřebuje pracovník k tomu, aby „uhájil svou existenci“ v sociotřídním a profesionálním smyslu, pracovat zpravidla jen část pracovního dne. Ale nové vlastnické postavení mění radikálně jeho možnosti jako subjektivního činitele. A to tak, že jak se zdá může „konečně“ — krátkodobě i dlouhodoběji — realizovat to, co je v zásadě nemožné pro námezdního pracovníka v kapitálovém smyslu: totiž jednat adekvátně svým individuálním potřebám.

Ale to mimo jiné znamená, že též může *reálně* pracovat jen část pracovního dne (nominálně zpravidla musí), že může svým výkonem práce v té či oné míře *nerealizovat nadpráci*. A tedy tím, že jako spoluvlastník tuto nadpráci „nepodnikne“, také projevit *nový typ vlastnictví v jeho ještě negativní formě*.

Nejen v myšlence, ale také reálně se komunismus nemůže vyhnout vývojovým krokům, které mohou v té či oné míře vyznít tak, že „celý svět bohatství, tj. celý svět předmětné podstaty člověka, přechází ze vztahu výlučného manželství se soukromým vlastníkem do vztahu všeobecné prostituce se společností“, kdy „všeobecná závislost, ustavující se jako síla, je skrytou formou, ve které se ustavuje *hrabivost*, která se jen ukájí *jiným způsobem*“.

(13) „To, co se na straně kapitálu jeví jako nadhodnota, jeví se na straně dělníka právě jako nadpráce nad jeho potřebu jako dělníka, tedy nad jeho bezprostřední potřebu k uchování jeho života“ [Marx 1971 : 288]. *Výchozím* určením pracovní síly v kapitálových poměrech je to, že je uplatňována ve formě práce abstrahované od své subjektivity.

A nemůže se vyhnout ani stavu, kdy v sebereflexi nový společenský systém „ještě nepostihl pozitivní podstatu soukromého vlastnictví a zrovna tak ani neporozuměl lidské povaze potřeby“ [srovnej Marx 1967 : 93—95].

Je nutno si totiž povšimnout skutečnosti, že například v současnosti rozsáhlé (vědou) evidované a v zásadě negativně hodnocené projevy takových pracovních orientací, jež směřují jen do úrovně uspokojení spíše základních nebo tzv. „průměrných“ potřeb, propojené s tendencemi oslabení role společenského výrobce ve prospěch role samozásobitele či s dalšími privatizačními tendencemi, není adekvátní chápat pouze jako prostý krok zpět, natož pak jako důsledek obecné „neúčinnosti“ nových výrobních vztahů.

V dialektice prosazování nového výrobního způsobu (tj. i nových výrobních vztahů) se zjevně objevují určité „inverzní“ formy, s nimiž — fakticky jako s průvodním jevem pokroku a nikoli projevem historického omylu — je nutno počítat. Tímto argumentem samozřejmě nesměřujeme ke zdůvodnění nějakého stavu (ve smyslu jeho „správnosti“), ale k vyjádření logiky vývoje.

Misto rozsáhlého dokazování stačí snad si připomenout určitý vývojový „vzorec“, vyjádřený jedinou pasáží z Grundrissů: „V *Times* z listopadu 1857“ — píše Marx — „se rozkošně vzteká jeden západoindický plantážník. S velkým mravním rozhořčením vykládá tento advokát — aby obhájil znouzení otroctví černochoů — jak se *quashees* (svobodní černoši z Jamajky) spokojují tím, že vyrábějí jen to, co je absolutně nutné pro jejich vlastní potřebu, a za skutečný přepych nad tuto «užitnou hodnotu» pokládají jediné lenošení (sladké nicděláni); jak se čerta starají o cukr a o fixní kapitál vložený do plantáží, naopak se ironicky pošklebují tomu, jak plantážníci krachují a dokonce i křesťanství, kterému je naučili, užívají jen k okrašlování této škodolibosti a indolence. Přestali být otroky, ale nestali se námezdními dělníky, nýbrž samozásobiteli, rolníky, kteří pracují pro vlastní nutnou potřebu“ [Marx 1971 : 289].

Tak jako osvobození člověka od bohatství jako „poměru panství“ (tedy zrušení bezprostřední nucené práce) ještě neznamená, že automaticky přechází ke zprostředkované nucené práci (není-li k tomu ještě nucen objektivními podmínkami a v kontextu s nimi subjektivně motivován) jako podstatnému stupni zespoledenštění práce, neznamená pochopitelně ani osvobození od kapitálu automaticky všeobecnost projevu společenského vlastnictví. Jak ostatně dobře víme.

Na úrovni *životního způsobu jedince* či rodiny atd. znamená spíše *vyvázání se z panujících vztahů* (bývalých, ale i rodících se), mnohdy ještě skryté pod vrstvami jednání (například pracovního), jež se vyvinulo v rámci starých výrobních vztahů. Znamená jakousi přechodnou „emancipaci“ člověka v podobě uvolnění a projevu „soukromé“ subjektivity.

Avšak tato subjektivita se již okamžikem svého vzniku dostává *do rozporu* nejen *s potřebami reprodukce společenských* produktivních sil, ale koneckonců *i s potřebami reprodukce a uplatnění vlastních*, předchozím vývojem konstituovaných sil daného subjektu. Nakonec musí negovat sebe sama — a začít řešit zmíněné rozpory — tím, že si dané individuum, pracovní kolektiv, rodina atd. hledá a prosazuje svůj prostor na jedné straně jako *subjekt svého vlastního životního způsobu*, na druhé straně jako *společenský subjekt*.

Literatura

- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo, 24. 2. 1983.
Dahrendorf, R.: *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. Chicago — London, The University of Chicago Press — Weidenfeld and Nicolson 1979.

- Filipcová, B.: *Perspektivy socialistického způsobu života a intenzifikace československé ekonomiky*. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Gorbačov, M.: *Projev na slavnostním shromáždění československo-sovětského přátelství v pražském Paláci kultury*. Rudé právo, 11. 4. 1987.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Lenin, V. I.: *Nejbližší úkoly sovětské moci*. In: Vybrané spisy II. Praha, Svoboda 1950.
- Mach, B. W. — Wesołowski, W.: *Ruchliwość a teoria struktury społecznej*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1982.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844*. In: Odcizení a emancipace člověka. Praha, Mladá fronta 1967.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Kapitál III-2*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě III*. Praha, Svoboda 1968.
- Růžicka, R.: *Podmíněnost vývoje a povaha společenských vztahů etapy rozvinutého socialismu*. Filozofický časopis 1986, č. 1.
- Siusiukalov, B. I.: *Socialistická spoločnosť (problémy dialektiky rozvoja)*. Bratislava, Pravda 1976.
- Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl 1975.
- Zich, F.: *Sociální procesy. Metodologické otázky zkoumání dialektiky společenského vývoje*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

P. Ружичка: Общественная собственность и проблема противоречия

Статья рассматривает проблематику процессуальности созревания и конкретно-исторического содержания общественных имущественных условий в положении, когда развитость социализма означает, что в основе его динамики лежат свойственные общественно-экономической формации противоречия. Автор подчеркивает сложность марксистского понимания феномена собственности и значение противоречия в логике его функционирования и развития. Путем анализа двойственного характера противоречия в имущественных (производственных и вообще общественных) отношениях автор приходит к различению и аргументации характера эволюционных и воспроизводственных (функциональных) противоречий. В контексте анализа воспроизводственных противоречий как основы общественно-экономической формации и новых имущественных отношений он рассматривает также проблему поиска основных противоречий социализма.

Общественный воспроизводственный процесс автор рассматривает с ударением на субъективной стороне собственности — на проблеме олицетворения, или же субъективности имущественных отношений и ее проявления в образе жизни. Поэтому анализ далее направлен на диалектику интересов и пока он скорее указывает на роль организующего интереса как элемента в воспроизводственном разрыве противоречия частных интересов и в реализации интересов всего общества. Тем самым он приходит и к вопросу структуры, функциональной дифференцированности и единства общественного субъекта собственности (совокупного социалистического собственника), в этих рамках и к отношению функциональной неодинаковости и имущественного равенства. Помимо прочего, автор выводит также необходимость гипотетичного различения субъектов развития (изменения) и субъектов функционирования (воспроизводства).

Автор с использованием подхода Маркса к производству и к развитию общественных отношений отмечает, что и в социалистическом обществе основным результатом «повышения ценности» производственных отношений является сам субъект-собственник. Автор изучает «вещественную» и относительную сторону воспроизводства этого субъекта (включая последствия пренебрежения связью динамики этих сторон) и рассматривает этот вопрос в расширенных рамках диалектики эволюционности и революционности движения общества. Ключ к анализу «повышения ценности» новых правящих отношений он усматривает в изучении создания, черпания и поглощения прибавочного труда

т. е. в изучении собственности, способа производства и образа жизни как нового способа «черпания сверхтруда» и указывает на некоторые моменты его развития.

В заключении автор формулирует ряд научно-исследовательских вопросов для дальнейшего изучения и затрагиваются закономерности связи и процесса формирования субъекта-собственника и образа жизни (где ядром является движение потребностей), относящихся к периоду, через который социалистическое общество уже прошло.

Summary

K. Růžicka: Social Ownership and the Problem of Contradiction

The paper deals with the problems connected with the processes of maturing and with the concretely historical content of social ownership relations in a situation where the development stage of socialism is indicative of the fact that its dynamics is based on contradictions intrinsic to the socio-economic formation. Stress is laid on the complexity of the Marxist conception of the phenomenon of ownership as well as on the value of contradiction in the logic of its functioning and development. By way of analysing the ambiguous character of contradiction in ownership relations (production and social relations in general), the differentiation and argumentation of the character of developmental and reproduction (functional) contradictions are arrived at. Also the problem of searching for most relevant contradictions of socialism is subjected to examination within the context of analysing reproduction contradictions as the framework of the socio-economic formation and of new ownership relations.

In considering the social reproduction process, emphasis is laid on the subjective aspect of ownership — on the problem of personification or subjectivity of ownership relations and its manifestation in the way of life. The analysis therefore goes on to examine the dialectics of interests and, for the time being, only roughcasts the role of organizing interest as an element in the reproduction dimension of the contradiction of special interests and in the realization of all-social interests. Thus it also becomes concerned with questions of the structure, functional differentiation and unity of the all-social ownership subject (aggregate socialist owner) and, within this framework, also with the relation between functional inequality and ownership equality. Among other things, also the necessity of a hypothetical distinction between subjects of development (change) and subjects of functioning (reproduction) is pointed out.

The application of Marx's approach to the reproduction and development of social relations allows to infer that, even in socialist society, the principal outcome of the "valorization" of production relations is the ownership subject himself. The "objective" and relational aspects of the reproduction of this subject (inclusive of the consequences of disregarding the continuity of the development of these aspects) are examined, while the present problem is considered within the broad framework of the dialectics of the evolutionary and revolutionary character of the society's motion. The key to the analysis of the "valorization" of new ruling relations is seen in the research into the creation, exploitation and absorption of surplus labour, that is, in the study of ownership, of the mode of production and of the way of life as a new mode of "exploiting surplus labour", and some moments of its development are outlined.

In the final part of the paper some important research problems for further study are formulated and reference is made of inherent laws governing the interrelation and the process of the formation of the ownership subject and the way of life (the core of which is the motion of needs), having in view the periods which, so far, socialist society has passed through.

Organizačně metodické zvláštnosti skupinového dotazování

V. D. VOJNOVÁ
N. E. ČERNAKOVÁ

Moskva

Skupinové dotazování je nejpobulárnějším typem metody dotazování v sovětské sociologii. Jeho organizačně metodická specifika je na první pohled zřejmá: je to dotazování, které se provádí ve skupině, nejčastěji na pracovišti respondentů, a zakládá se na vhodném výběru. Právě tato zdánlivá samozřejmost je možná příčinou toho, že otázkám metodiky skupinového dotazování se v sociologické literatuře zpravidla věnuje velmi málo pozornosti. Odborníci se v nejlepším případě omezují na pouhé připomenutí této metody. Jednotliví, zvláště zahraniční autoři prací o metodice sociologických výzkumů, hodnotí možnosti skupinového dotazování skepticky a domnívají se, že jeho pomocí nelze získat spolehlivou a hodnověrnou informaci. Jiní autoři nevidí v individuálním vyplňování dotazníků skupinou lidí žádnou zvláštní specifikou. Podle našeho názoru není ani jedno z těchto krajních stanovisek oprávněné, protože v organizačně metodické struktuře skupinového dotazování jsou jen některé aspekty společné pro jakoukoli formu dotazování. Většina procedur se vyznačuje zřetelně vyjádřenou specifikou spojenou s poznávacími možnostmi skupinového dotazování, která určuje spolehlivost a hodnověrnost získaných výsledků. Upřesnění této specifiky a experimentální studium jejich souvislostí s kvalitou získávaných empirických údajů umožní osvětlit reálný obsah „kladů“ a „záporů“ skupinového dotazování.

Skupinovým dotazováním jako určitým typem písemného dotazování se v této stati rozumí metoda současného, avšak individuálního vyplňování dotazníků jednotlivci shromážděnými na určitém místě v jedné místnosti. Jestliže je v programu výzkumu zahrnuto použití metody skupinového dotazování, musí se v dokumentu pro terén přihlídnout k některým speciálním požadavkům:

1. *Rozsah dotazníků:* je žádoucí, aby počet otázek nepřesáhl 30—40, a to včetně otázek sociálně demografického bloku.

2. *Formulace otázek* musí být na rozdíl od interview uzpůsobena ke čtení, a nikoli k ústní reprodukci a sluchové recepci. Odpovědi kromě toho registruje sám respondent, nikoli odborně vzdělaný tazatel. Formulace otázek musí proto mít stejně jako v každém dotazníku zřetelnou logickou strukturu. Při daném typu dotazování je však zvlášť důležité vyhnout se výrazům, které jsou pro respondenty nesrozumitelné, a složitým syntaktickým konstrukcím. Při samostatném vyplňování dotazníku se obtíže respondentů, spojené s těmito faktory, odhalují méně snadno než v situaci standardizovaného a nestandardizovaného interview.

3. *Technika záznamu odpovědi* musí být jednodušší než pro tazatele. Nežádoucí jsou například komplikované tabulkové konstrukce otázek vyžadující speciální instrukce pro vyplňování. Pokyny o technice vyplňování, vysvětlené ve vstupní části ankety a při ústní instruktáži respondentů, musí být v případě nutnosti doplněny vysvětlivkami přímo v textu dotazníku.

Při přípravě dokumentu pro terén má při skupinovém dotazování zvláštní význam procedura jeho předběžného vyzkoušení — pilotáž, resp. předvýzkum.

Zkušenosti ukazují, že jen analýza odpovědí skupiny jednotlivců, kteří se účastní předběžného dotazování v podmínkách, které se maximálně blíží situaci plánovaného výzkumu, může odhalit technické nedostatky dokumentu: změnit nevhodné formulace, odstranit otázky, na něž velký počet účastníků neodpověděl, přihlídnout k připomínkám respondentů získaným při vstupní instruktaži o technice vyplňování a rovněž při individuálních konzultacích, které se v průběhu dotazování ukázaly jako nutné.

Pro objasnění možného vlivu, který má na odpovědi respondentů daná skupina, je v období pilotáže žádoucí provést kromě toho i individuální dotazování kontrolní populace se shodnými sociálně demografickými znaky. Výběrové soubory pro skupinové a individuální dotazování se formují například z dělníků jedné dílny. Srovnání výsledků vyplňování dotazníků v odlišných situacích například v jednom z předvýzkumů ukázalo, že u dělníků nemá charakter dotazování vliv na obsah odpovědi, kdežto u příslušníků inteligence, která nebyla zaměstnána ve výrobě, byla tato okolnost mimořádně důležitá. Stává se také, že výsledky předvýzkumu ukáží nevhodnost skupinového dotazování.

To znamená, že již v etapě volby instrumentária klade specifika metody na autora výzkumu řadu zcela konkrétních požadavků. Nedostatečná pozornost věnovaná zvláštnostem skupinového dotazování v této etapě může úplně zmařit další úsilí sociologů.

Použití metody skupinového dotazování těsně souvisí s typem výběru. Náhodné výběry na základě seznamu voličů jsou například se skupinovým vyplňováním dotazníků „neslučitelné“, neboť spojit do skupiny respondenty, u nichž známe jen domácí adresy, je mimořádně složité vzhledem k práci na směny, k nedostatku vhodných místností, k neochotě lidí měnit svůj program ve volném čase atd. Jinak je tomu u kvótou stanovených nebo náhodných výběrů z pracovníků jednoho průmyslového podniku. Shromáždit skupinu lidí, kteří pracují společně, kteří jsou ve stanovených hodinách na pracovišti, je pro organizátora výzkumu mnohem snadnější.

Specifické jsou i požadavky kladené na organizátory skupinového dotazování v etapě předběžné přípravy. K tomu, aby dotazování proběhlo úspěšně, je nutné dosáhnout dohody s vedením organizace, v níž se provedení výzkumu plánuje, rozhodnout o nejvhodnější době k jeho realizaci, o vhodné místnosti, o odpovídajících podmínkách (osvětlení, požadovaný počet míst vhodných k vyplňování dotazníků, odstranění hluku atd.). Je rovněž třeba dohodnout, kdo z místních funkcionářů představí sociology účastníkům dotazování.

Úkolem organizátorů výzkumu je také připravit nutný počet dotazníků (daný rozsahem zkoumaného souboru), pro všechny stejné tužky nebo pera, popřípadě urny, je-li nutné vytvořit pro respondenty podmínky anonymního dotazování.

Skupinové dotazování bezprostředně řídí profesionální sociolog. V okamžiku sběru dat však nutně potřebuje pomoc, kterou obvykle zajišťují asistenti. Jak ukazují zkušenosti, pro skupinové dotazování je nejvhodnější skupina nepřevyšující 25—30 lidí. V takových podmínkách postačují vedoucímu dotazování 2—3 asistenti.

K funkci vedoucího dotazování patří především krátké a zřetelné objasnění cílů a úkolů výzkumu, techniky vyplňování dotazníku jako celku i jednotlivých typů otázek, které jsou v něm obsaženy; vytvoření odpovídající sociálně

psychologické atmosféry, příznivé pro vyplňování dotazníků; udržování nutného pořádku a klidu mezi respondenty; organizace procedury vracení vyplněných dokumentů atd.

Řízení skupinového dotazování představuje, jak vidíme, dosti složitý proces, který klade na osoby, jež se podobné činnosti věnují, vysoké požadavky. Musí mít nejen zkušenosti a kvality profesionálních tazatelů, ale i zběhlost v práci se skupinou (k níž patří umění přesvědčovat, získat respondenty ke spolupráci, soustředit pozornost na hlavní momenty, určitá schopnost řečnického projevu, schopnost přihlédnout ke specifickému složení dotazovaných, k jejich náladě atd.).

Funkce asistentů spočívají v první řadě v rozdávání dotazníků, v kontaktu s jednotlivými respondenty v případě, že je nutné blíže vysvětlit otázky, které jsou jim nejasné atd. Asistenty nemusí být profesionální sociologové, ale v každém případě to musí být lidé, kteří jsou dobře obeznámeni s obsahem prováděného dotazování, s technikou vyplňování dotazníků, s pravidly styku s respondenty při dotazování. Pro práci asistentů není vhodné používat členy kolektivu, k němuž náleží účastníci dotazování, protože osobní vztah mezi respondentem a asistentem se může projevit na výsledcích výzkumu.

V podmínkách skupinového dotazování je zvlášť důležitá i etapa konečného přejímání vyplněných dotazníků a vyřazení té jejich části, která není vhodná k dalšímu zpracování a analýze.

Nejdůležitějším kritériem při výběru dotazníků pro zpracování je úplnost vyplnění. Při skupinovém dotazování, zvláště je-li nutné zajistit anonymitu odpovědí, se často vyskytuje určitý (někdy značný) počet otázek ponechaných bez odpovědi. Právě tato okolnost je hlavním důvodem pro skeptické hodnocení možnosti skupinového dotazování.

Při výběru dotazníků ke zpracování se vždy toleruje určitý stupeň úplnosti vyplnění, a to při každém výzkumu zvláště — v závislosti na významu otázek pro obsahovou analýzu údajů. Je jasné, že dotazník, v němž je velká část otázek ponechána bez odpovědi, není celistvým dokumentem vhodným pro analýzu. Při zpracování je rovněž třeba přihlížet k tomu, že samy údaje o celkovém počtu dotázaných, kteří neodpověděli, obsahují cennou metodickou informaci, na jejímž základě je možné usuzovat o vztahu respondentů k dotazování, o respektování sociálně psychologických požadavků a organizačních podmínek dotazování atd.

Kvalita získaných údajů se hodnotí na základě distribuce odpovědí na každou otázku vzhledem k celkovému počtu respondentů. „Nepracující otázky“ (vynechané většinou dotazovaných) se přitom vylučují z obsahové interpretace. V závislosti na počtu „nepracujících“ otázek se hodnotí i metodická úroveň dotazování a organizace výzkumu. Existují způsoby jak snížit, redukovat počet vynechaných odpovědí v průběhu skupinového dotazování, o nichž budeme hovořit později.

Při pojednání o některých obecných charakteristikách skupinového dotazování jsme se zaměřili jen na ty charakteristiky, které jsou vlastní všem jeho druhům. Můžeme hovořit o přednostech i o určité omezenosti aplikace, tj. o nedostatecích metody skupinového dotazování.

Jednou ze zcela nesporných a obecně uznávaných předností skupinového dotazování je jeho úspornost, tj. možnost získat jeho pomocí masový reprezentativní soubor údajů, a to vysoce operativně, s minimálními materiálními náklady na provedení výzkumu a s malým (ve srovnání s tradičním individuálním dotazováním) počtem profesionálních odborníků zapojených do jeho realizace.

Další — i když ne natolik obecně uznávanou — předností je to, že skupinové dotazování zaručuje, samozřejmě při správném a kvalifikovaném provedení, že terénní dokumenty budou individuálně a samostatně vyplněny právě těmi osobami, které se dostaly do výběru (a nikoli členy jejich rodin nebo celými rodinami, jak tomu někdy bývá, jestliže se dotazníky vyplňují doma a v nepřítomnosti výzkumníka).

Poslední okolnost je zvláště důležitá: současné individuální vyplňování dotazníků skupinou zajišťuje větší anonymitu dotazování (zvláště v případech, kdy se vyplněné dotazníky vhažují do urny), a to při 100 % nebo téměř 100 % návratnosti. Podotýkáme, že při anketě prostřednictvím pošty, která poskytuje respondentu absolutní jistotu anonymity vyplněného dokumentu, je na závalu právě malé procento návratnosti.

Mezi nejpodstatnější nedostatky skupinového dotazování, které do určité míry omezují jeho aplikaci, patří především nebezpečí, že odpovědi budou zkresleny pod přímým či nepřímým vlivem skupiny, dále relativně nevelký (ve srovnání s dotazníky vyplňovanými doma) rozsah informace, a konečně organizační komplikace (nutnost najít pro dotazování vhodnou dobu, místo atd.).

Přímým či nepřímým skupinovým tlakem přitom rozumíme jak přímé překážky, které v průběhu dotazování vznikají v důsledku rozhovorů se sousedy a v důsledku možnosti opsat jejich odpovědi, tak psychologům známý fakt, že individuum mění své chování, jestliže jedná v přítomnosti jiných lidí, zvláště členů svého kolektivu. Zatímco překážky prvního typu mohou být při obrátném postupu vedoucího skupinového dotazování a jeho asistentů poměrně snadno překonány, neexistují způsoby jak „bojovat“ proti skupinovému vlivu druhého typu, alespoň ne takové způsoby, které by mohly zcela odstranit jeho vliv (je zjištěno, že skupinový tlak působí v tom či onom stupni i v těch případech, kdy individua spojená ve skupině se vzájemně neznají). Je tedy třeba správně hodnotit zkreslení, která vznikají, stanovit situace, kdy jsou již natolik velká, že zpochybňují účelnost výzkumu vůbec. Zkušenosti ukazují, že v zásadě toho lze dosáhnout.

Je zřejmé, že reálné přednosti skupinového dotazování jsou velké, přičemž obtíže spojené s jeho aplikací nejsou o nic větší než u jakéhokoli jiného druhu dotazování. Skeptické odmítání tohoto druhu výzkumů některými odborníky, kteří se zabývají sociologickými metodami, je proto spíše nepodložené než oprávněné. Jinou věcí jsou nedostatky spojené s masovým, ale nekvalifikovaným a neprofesionálním prováděním skupinového dotazování jako jednoho ze zdánlivě nejjednodušších druhů dotazování. Zkušenosti ukazují, že skupinové dotazování, realizované na vysoké profesionální úrovni, je nezaměnitelným a zcela spolehlivým prostředkem studia veřejného mínění, motivací chování lidí, jejich vztahu ke konkrétním událostem sociálního života.

Druhy skupinového dotazování

Základem pro určování druhů skupinového dotazování je podle našeho názoru charakter spojení dotazovaných ve skupinu. Procedura skupinového dotazování, jeho organizace se podstatně mění v závislosti na tom, zda sociolog shromáždil skupinu dotazovaných speciálně za účelem dotazování nebo zda se skupina shromáždila nezávisle na sociologovi a jeho cílech, například proto, aby se zúčastnila nějaké činnosti (např. schůze), shlédla film, zúčastnila se lékařské prohlídky atd. Je jasné, že v každém z těchto případů jsou odlišné nejen organizační podmínky, ale i výchozí motivace účasti při dotazování.

První druh skupinového dotazování můžeme podmíněně nazvat dotazováním jednotlivců, které sociolog spojil ve skupinu shromážděnou v určitou

dobu v jednom místě právě s cílem provést výzkum. Tento druh skupinového dotazování používají poměrně často sociologové socialistických zemí (zvláště SSSR, BLR) a aplikuje se, i když méně často, v sociologických centrech řady kapitalistických zemí. V metodologické literatuře se často v této souvislosti zdůrazňuje způsob shromažďování vyplněných dotazníků do urny, což zajišťuje anonymitu a umožňuje spolehlivěji zjistit názory obyvatelstva na řadu specifických a naléhavých problémů (například při studiu vztahu lidí k některým negativním sociálním jevům — k opilství, příživnictví, drobnému rozkrádání státního majetku a rovněž k náboženství atd.). Efektivnost použití skupinového dotazování v podobných případech potvrzuje praxe mnoha sociologických středisek socialistických zemí.

Při celkové charakteristice tohoto druhu skupinového dotazování by však nebylo správné omezovat tímto způsobem jeho použití, tj. tvrdit, že dotazníky je třeba shromažďovat pouze jedním konkrétním způsobem (sami dotazování je po vyplnění vhazují do urny). V závislosti na obsahu dotazování je možné a účelné použít i jiné postupy shromažďování vyplněných dokumentů a úplně se obejít bez tradiční urny.

Je-li nadto obsah výzkumu takový, že účastníkům dotazování bude zřejmě poměrně málo záležet na zachování přísné anonymity, je ve stadiu shromažďování vyplněných dokumentů vhodné, aby vedoucí skupinového dotazování a jeho asistenti zběžně prohlédli každý dotazník a tak zabránili vynechávání odpovědí způsobenému nedbalostí respondentů. Tohoto postupu — i když přispívá ke zvýšení kvality informace získané v průběhu dotazování — však mohou použít jen zkušení sociologové, protože při větším počtu respondentů může být narušen hladký chod shromažďování dotazníků.

Mezi hlavní znaky skupinového dotazování, které řadíme k prvním druhu, tedy patří především sám fakt, že lidé se z iniciativy výzkumného pracovníka spojují ve skupinu k individuálnímu písemnému vyplnění terénních dokumentů, a dále přítomnost sociologa, který tento proces organizuje. Jednotlivci shromáždění na určitém místě přitom představují část výběrového souboru, část celkového počtu dotazovaných.

Sociolog, který takové dotazování organizuje, má možnost velikost skupiny, s níž má pracovat, regulovat tak, aby byla pokud možno optimální, může pro dotazování zvolit nejvhodnější místo a dobu atd. Jinými slovy, sociolog se v daném případě situaci nepřizpůsobuje, ale „vytváří“ ji. Jestliže se například respondenti vzájemně znají, jsou-li členy stejného kolektivu, je vhodné použít pro dotazování větší místnost, aby bylo možné volně je rozsadit a omezit tak bezprostřední kontakty v okamžiku vyplňování dokumentu.

Analýza praktické realizace tohoto typu dotazování v SSSR umožňuje zformulovat řadu doporučení pro sociology, kteří budou toto dotazování organizovat poprvé:

— Vždy je nutné předběžně dohodnout otázku provedení výzkumu, a to na náležité úrovni. Jestliže se má například dotazování organizovat v podniku nebo v úřadě, v kolchoze nebo sovchoze, je třeba získat souhlas administrativního vedení těchto organizací (ředitele závodu, předsedy kolchozu atd.), a nikoli pouze souhlas středního nebo nižšího článku (vedoucího dílny, brigády atd.).

— Při výběru (v souladu s principy zformulovanými v části výzkumného programu) budoucích dotazovaných je vhodné orientovat se na organizační pomoc ze strany vedení volených orgánů základních stranických, odborových a komsomolských organizací.

— Nejvhodnější dobou pro realizaci dotazování v průmyslových podnicích

je časové období mezi směnami (nejlépe po skončení práce v první směně, v polovině dne).

— Nejvhodnějšími místy pro realizaci skupinového dotazování v podnicích a úřadech, v kolchozech a sovchozech jsou „Rudé koutky“, zasedací sály, odpovídající místnosti v domech kultury a klubech.

— Výsledky pilotáží ukazují, že v podmínkách charakteristických pro sovětské pracovní kolektivy se v odpovědích nijak negativně neprojevuje okolnost, že dotazníky jsou současně vyplňovány řadovými pracovníky a jejich bezprostředními vedoucími.

— Jsou-li ve skupině 1—2 osoby, které dávají veřejně najevo svůj negativní nebo neseriózní vztah k dotazování, je nutné mírným způsobem jim navrhnout, aby se dotazování nezúčastnily a opustily místnost.

— Všem účastníkům dotazování je již v úvodním slovu třeba navrhnout, aby v případě, že při vyplňování dotazníku vzniknou nějaké nejasnosti, individuálně a podle možnosti tiše, aniž by rušili sousedy, požádali o vysvětlení některého z asistentů.

— Pro lidi se vzděláním nižším než 7 tříd střední školy je zpravidla dotazování složité. Proto je nutné, tvoří-li ve skupině většinu, věnovat v úvodním slově zvýšenou pozornost postupu při vyplňování dotazníku. Jestliže je osob s nízkou úrovní vzdělání mezi účastníky dotazování jen nepatrný počet, je třeba především na ně orientovat asistenty, kteří jim podají dodatečné vysvětlení.

K jinému druhu skupinového dotazování je v souladu s přijatou klasifikací třeba řadit situace individuálního, ale současného dotazování skupin jednotlivců, kteří se nespojují za účelem sociologického výzkumu, ale nezávisle na něm, aby se zúčastnili nějakých akcí (například schůze, společně vyslechli přednášku, shlédli představení, film atd.). Pro tento druh dotazování se nejlépe hodí název „skupinové dotazování auditoria“, neboť v úloze dotazovaných tu vystupují osoby, které představují skupiny nejen pro sociologa, ale i skupiny jako takové (například filmové publikum, divadelní publikum, posluchači veřejné přednášky).

Specifika těchto výzkumů, které se v sovětské i zahraniční literatuře v nejlepším případě jen připomínají, je dosud zřejmě nedostatečně prostudována, třebaže potřeba jejich realizace je poměrně častá, je-li nutné osvětlit bezprostřední reakce lidí na určité konkrétní události, situace, jejichž účastníky jsou, na umělecká díla, s nimiž se právě seznámili, atd., atd.

Podle našeho názoru může být tato specifika nejúplněji osvětlena a popsána, pohovoříme-li alespoň o dvou modifikacích dotazování, z nichž každá může být plným právem řazena k druhu skupinového dotazování auditoria: 1) dotazování stabilních a stálých skupin (jako příklad lze uvést, dejme tomu, účastníky schůzí stranické organizace jedné určité dílny, úseku, členy místního výboru odborového svazu ve velkém závodě atd.);

2) dotazování různých náhodných skupin (typickým příkladem je publikum jednoho určitého představení v kině, účastníci veřejné přednášky atd.).

Obraťme se ke zkušenostem jednoho z největších komplexních výzkumů provedených v naší zemi v sedmdesátých letech, k projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí*, realizovanému v Institutu sociologických výzkumů AV SSSR v letech 1968—1973 (vedoucí projektu — prof. B. A. Grušin). V jeho rámci musely autorky této stati nejednou vystupovat v úloze organizátorů a bezprostředních vedoucích dotazování náležejících k dvěma výše uvedeným typům. Zkušenosti projektu jsou velmi cenné právě z hlediska problému zkou-

maného v této stati, neboť mnohé způsoby dotazování byly použity poprvé v praxi nejen domácí, ale i zahraniční sociologie.

Při studiu činnosti schůzí společenských organizací a pracovních kolektivů jako kanálu sloužícího k vyjádření veřejného mínění se například ukázalo jako nedostačující obvyklé osvětlování vztahů pracujících ke schůzím jako takovým na základě dotazování osob, které se účastnily diskuse. Bylo třeba zároveň zjistit, jak jednotlivé skupiny účastníků konkrétních schůzí přijímají různé situace vznikající v jejich průběhu, jak reagují na obsah jednání, na referát, na diskusi, jak se účastní procesu přijímání rozhodnutí atd. To vše bylo možné zjistit pouze prostřednictvím skupinového dotazování, svým postupem velmi specifického, neboť se předpokládalo dvoustupňové dotazování: jeden dotazník vyplňovali všichni účastníci schůze před jejím zahájením a druhý bezprostředně po jejím skončení. Šlo přitom právě o dva samostatné dokumenty a nikoli o jeden velký dotazník vyplňovaný nadvakrát.

Na příkladu tohoto specifického dotazování je možné pojednat o dvou základních typech obtíží, které musí očekávat sociolog vypracovávající postupy současného individuálního dotazování reprezentantů stabilních skupin.

Hlavní z těchto obtíží, přesněji řečeno základní příčina všech obtíží, které v daném případě vznikají, spočívá v tom, že sociolog zde již neorganizuje dotazování podle svého uvážení, ale musí je uvádět do souladu. přizpůsobovat činnosti schůze, aby nenarušoval přirozený průběh právě těch procesů, které se snaží studovat. Počet účastníků schůzí často převyšuje počet, který je nejvhodnější pro skupinové dotazování, schůze probíhají někdy v místnostech, které nejsou vhodné pro vyplňování dotazníků, a někdy není snadné zdržet lidi, kteří se i tak shromáždili po práci, aby projednali nějakou otázku významnou pro kolektiv. Všichni si chtějí odpočinout, všechny očekávají domácí starosti. To vše přirozeně komplikuje práci sociologa, staví ho před řadu dodatečných úkolů. V těchto podmínkách musí za prvé předložit účastníkům takový dotazník, který je zcela jasný a jehož vyplnění vyžaduje minimum času. Za druhé musí vzbudit zájem vedení organizace a budoucích účastníků dotazování o obsah výzkumu, přesvědčit je o jeho užitečnosti a aktuálním významu pro zemi, pro kolektiv, ve kterém pracují. Za třetí musí promyslet takové organizační zajištění, při němž by se zbytečně neztratila doslova ani minuta času, dosáhnout toho, aby rozdání, vyplnění a shromáždění dokumentů nezabralo víc než půl hodiny atd.

Při výše zmíněném výzkumu se podařilo všechny tyto otázky úspěšně vyřešit. Potřeba dvou oddělených dotazníků byla podmíněna nutností nezasaňovat do přirozeného průběhu schůze, neseznamovat dotazované předčasně s těmi momenty, které si budou muset vybavit, až budou odpovídat na příslušné otázky druhého výzkumného dokumentu. To sociologům rovněž dovolilo nezúčastnit se samotné schůze, která jako obvykle probíhala bez účasti cizích osob. Aby bylo možné oba dotazníky vyplněné jedním člověkem v procesu zpracování a analýzy spojit, dostal každý účastník zároveň s prvním dotazníkem lístek s číslem, které musel upevnit na oba listy dotazníku (tyto lístky zůstaly u dotazovaných až do skončení schůze, kdy nastal čas vyplnit druhý dokument).

Dotazník natištěný na dvou oddělených listech se skládal pouze ze 30 nekomplikovaných otázek. Na jeho vyplnění nebylo v obou případech třeba více než 15 minut. Dotazování před zahájením schůze zpravidla celkově (se zřetelem k úvodnímu slovu, rozdání, vyplnění a shromáždění výsledků) nepřesahovalo 20 minut a dotazování po skončení schůze netrvalo déle než 15 minut. Vzhledem ke krátkosti času byl nutný značně vyšší počet asistentů

(5—6 osob). Rovněž bylo nutné maximálně srozumitelně zpracovat text úvodního slova. V případech, kdy se schůze měla uskutečnit „za chodu“, v podmínkách zcela nevhodných pro dotazování, bylo někdy nutné s pomocí vedoucích společenských organizací hledat jinou místnost. Jindy bylo dokonce nutné, aby sociolog zasáhl do řešení dopravních problémů (bylo například nutné zdržet autobus, který obvykle dopravoval dělníky od podniku, umístěného v předměstí, do středu města atd.).

Podobný komplex metodických a organizačních problémů vzniká vždy, když se provádí skupinové dotazování stabilních skupin nebo skupin osob, které se účastní nějaké akce, na niž má být navázáno dotazování.

S největšími organizačními obtížemi je však asi spojeno dotazování u náhodných auditorií (publikum filmového představení, veřejné přednášky atd.). V takových situacích se sociolog musí smířit s nedostatky místnosti, s nákupem dotazovaných, s tím, že není možné podstatněji ovlivnit vyplňování dotazníků, či dokonce s případy, kdy lidé nevracejí vyplněné dokumenty. Musí předem vyřešit otázky spojené se změnou trvání představení či přednášky, v jejichž rámci má být provedeno dotazování, v mnoha případech musí naladit k práci lidi, kteří si přišli odpočinout a pobavit se, musí dosáhnout toho, aby po dobu výzkumu byly sály lépe osvětleny atd., atd. A samozřejmě nesmí pouštět ze zřetele to hlavní — organizaci operativního a zřetelného vyplňování terénních dokumentů a jejich včasného shromáždění od absolutní většiny účastníků.

Všechny tyto okolnosti vedou k zákonité otázce: Je vůbec účelné provádět podobné dotazování? Možná, že údaje, které se při něm získají, nejsou vůbec spolehlivé, a nestojí za to vynakládat síly na řešení organizačních problémů.

Podle našeho názoru může na tuto otázku odpovědět jen praxe. Operativní dotazování publika veřejných přednášek, realizované například v rámci již zmíněného projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí*, umožnilo získat informaci o vztahu různých skupin obyvatelstva k propagandě, informaci, která nemohla být získána žádným jiným způsobem. Ve výzkumu založeném na využití kteréhokoli z reprezentativních výběrů městského obyvatelstva byli totiž posluchači přednášek vyslechnutých v průběhu jednoho až dvou měsíců (tj. přednášek, které byly ještě v poměrně čerstvé paměti) zastoupeni zcela nepatrně, a proto nebylo možné objasnit bezprostřední reakce na jejich obsah. Přesná a promyšlená organizace dotazování, úspěšně sestavený a kompaktní dotazník, který dotazování dobře a rychle zvládli, operativní řešení všech dodatečných problémů, udržování klidu a pořádku v průběhu vyplňování dotazníků — to vše umožnilo získat spolehlivou informaci o názorech velkých skupin lidí, později upřesněnou a doplněnou na základě výběrového interview.

Celkově lze říci, že při různých druzích dotazování se natolik nemodifikuje sám fakt dotazování (způsoby rozdávání a shromažďování dotazníků, charakter kontaktů mezi výzkumníky a dotazovanými v okamžiku dotazování), jako spíše s ním spojené organizační problémy, formy a způsoby kontaktů s pracovníky organizací, kde se dotazování provádí atd.

*

Skupinové dotazování poskytuje výzkumnému pracovníkovi široké možnosti operativního studia názorů obyvatelstva, hodnotových orientací, vztahu lidí k různým jevům sociálního života, ke konkrétním událostem a faktům. Masovost „obrazu názorů“ získaného aplikací tohoto druhu dotazování a úspornost prováděných výzkumů přitom neustále přitahuje zájem sociologů.

Přeložil Otakar Vochoč

J. Stena: Spoločenská kontrola a pracovný kolektív

Bratislava, Pravda 1986, 274 s.

Nestává se často, že se aktuální otázky společenské praxe tak bezprostředně odrazí v knihách společenskovědní produkce, tak jak se to zdařilo nakladatelství Pravda.

V závěru roku 1986 vydalo toto nakladatelství v edici Vědeckého komunismu práci Jána Steny, která svým pojetím přesahuje rámec tohoto vědního oboru.

V dokumentech XVII. sjezdu KSČ je v řadě souvislostí potvrzena nezbytnost rozvoje socialistické demokracie, zvyšování účasti pracujících na řízení a také zdokonalování kontrolní činnosti.

Společenské vědy musí pro tyto úkoly rozpracovat teoretické základy, analyzovat stav a hlavní souvislosti. Právě těmito závěry se řídí autor recenzované práce. V úvodu píše: „Před pracovníky v oblasti vědeckého komunismu a marxistické sociologie stojí naléhavý úkol důsledně rozpracovat problematiku společenské kontroly, která se nejvíce dotýká každodenního jednání člověka. Je třeba poznat zákonitosti společenské kontroly a její možnosti v rozvíjející se socialistické společnosti...“. Zároveň připomíná, že: „Aktuálnost prohlubování kontroly v pracovních kolektivech vyvolaly zvláštní požadavky rozvoje naší ekonomiky. Do popředí se dostala potřeba šetřit materiály, suroviny, energii, efektivně využívat základní fondy, pracovní síly a vědeckotechnický pokrok ve výrobě“ (s. 8–10). Vyjadřují ji dokumenty zaměřené na zdokonalování společenského řízení, když kladou důraz na zainteresovanost pracovních kolektivů na dosahování vysoké efektivity a kvality práce a posílení celého kontrolního systému. Při rozpracování otázek rozvoje společenské kontroly v pracovních kolektivech autor vychází i z toho, že problém kontroly představuje dodnes jednu z největších mezer v marxistické teorii organizace. Práci, které se zabývají společenskou kontrolou, je v naší literatuře rovněž málo. Práce J. Steny je v tomto ohledu významným činem.

Autor uplatňuje interdisciplinární přístup s výrazným sociologickým akcentem. V šesti kapitolách analyzuje postupně pojetí společenské kontroly, problematiku metodiky jejího zkoumání, mechanismy jejího působení, aktuální otázky jejího rostoucího významu v pracovních kolektivech.

V první kapitole na základě srovnání různých přístupů (zejména sovětských a polských autorů) k pojetí kontroly dochází k závěru, že po vítězství socialistické revoluce vznikají podmínky pro vznik „socialistické kontroly“, které představují rodící se jednotu státní a společenské kontroly. Zároveň pozitivně odpovídá na otázku, zda jsou v podmínkách socialistické společnosti nezbytné obě tyto organizační formy. Vychází z toho, že v socialistické společnosti, která si zachovává třídní diferenciaci své sociální struktury, je nezbytný politický přístup k zájmům tříd a sociálních skupin. Jde o harmonické spojování jejich zájmů tak, aby se politicky zabezpečila priorita celospolečenských zájmů. K tomu slouží prostředky a metody státního řízení. Na druhé straně se řízení socialistické společnosti nevyčerpává jen systémem státního řízení, ale zahrnuje společenské formy řízení a z toho vyvozuje i dvě formy kontroly. Konstatuje, že v období socialistické výstavby musí kontrolu uskutečňovat jak společnost, tak i stát a v současné etapě je důležité usilovat o plné rozvinutí obou způsobů kontroly a prohlubování jejich dialektického sepětí.

Další autorovy úvahy o charakteru státní a společenské kontroly však mohou vyvolávat některé otázky. Limity státní kontroly spatřuje v její organizaci, která apriori určuje její zaměření, obsah i rozsah, a v tom, že musí důsledně vycházet z právních norem předpisů a nařízení. Argumentuje tím, že objektivní stav věcí, plně odpovídající celospolečenským zájmům, nelze zcela postihnout kodifikovanými normami. Při státní kontrole zůstává určitá část problematiky mimo její platnost, což znamená, že tato kontrola nemůže být z objektivních příčin komplexní (s. 41).

Společenskou kontrolu naproti tomu chápe jako „kontrolu organizovanou na principu iniciativy pracujících“ (s. 42), jejíž imanentní vlastností je *všudypřítomnost*, vyvažující některá slabá a bílá místa státní kontroly, neboť může zasahovat i tam, kde tato kontrola nepůsobí, a *univerzálnost*, která spočívá v tom, že předmětem jejího zájmu jsou všechny stránky společenského života, hlavní i vedlejší, aktuální i potenciální oblasti a problémy. V neposlední řadě je důležité, že implikuje i snahu o zajištění nápravy. V úloze nositele společenské kontroly pak vystupuje libovolný orgán veřejnosti, který legálně zastupuje společnost (s. 43).

Zde se autor podnětně dotýká dialektiky společenského vývoje, upozorňuje na permanentní charakter všech souvislostí a správně oceňuje trvalost aktivity sociálních subjektů.

V závěru kapitoly se autor na základě předchozího rozboru teoretických a metodologických východisek zamýšlí nad některými problémy zdokonalování kontroly socialistické společnosti.

Sepětí otázek společenské kontroly s pracovním kolektivem nezbytně vyžadovalo, aby se autor vyjádřil k otázce jeho pojetí. V druhé kapitole se zamýšlí nad sociální podstatou pracovního kolektivu. Opírá se o kategorii „kolektivnosti“, kterou vymezuje jako celostní složitou kvalitu sociálních činností, vztahů a interakcí, která není redukovatelná ani na kolektivismus, ani na kolektivní výrobní vztahy, ani na kolektivní činnosti (s. 63). Ve vazbě na otázky společenské kontroly pak vymezuje sociálně politickou a pracovní kompetenční strukturu pracovního kolektivu, kterou „ lze konstatovat až v měřítku celého závodu, resp. podniku“ (s. 67).

Další část kapitoly je věnována zastoupení „organizovaných forem společenské kontroly“ v pracovních kolektivech. Je podán zasvěcený přehled hlavních norem (zákonů, usnesení, směrnic apod.), na jejichž základě jsou kontrolní formy rozvíjeny, a uvedený některé dosažené výsledky. Současně je zde zdůrazněna potřeba hlubšího sociologického zkoumání jejich dalšího rozvoje.

V duchu východisek první kapitoly pak autor ukazuje, že těmito formami se společenská kontrola v pracovních kolektivech nevyčerpává, a zaměřuje svou pozornost na „spontánní formy společenské kontroly“. I zde podává přehled o normách, o něž se tato forma společenské kontroly může opírat, a uvádí zajímavé fakty o jejím rozvoji.

Přístup J. Steny je netradiční. Většina forem kontroly, jimž věnuje v této kapitole pozornost, je zpravidla označována za projevy iniciativy či sociálně politické aktivity pracujících. Není rovněž běžné, že veřejné mínění v pracovních kolektivech, činnost prostředků masové informace a propagandistická činnost jsou vždy považovány za formy kontroly, i když samozřejmě tyto rysy obsahují.

Nesporně inspirující je třetí kapitola práce, v níž si autor vytyčil za cíl představit model mechanismu působení společenské kontroly.

Východisko a základ procesů společenské kontroly spatřuje v předmětné činnosti lidí, která ústí do tzv. *konfrontační aktivity*, jejímž obsahem je registrování narušení určitých norem, přerůstající v kritiku a odhalování nositelů příčin a uvědomění si rozsahu a společenského dosahu nerespektování těchto společenských norem (s. 126). Úlohu konfrontační aktivity autor nespátřuje jen v podání informace, ale v přípravě subjektu na další kontrolní činnost. Významným článkem autorova modelu mechanismu působení společenské kontroly je vznik *kontrolního vztahu*. Při jeho charakteristice zavádí J. Stena označení „ektoinverze“ (s. 140), jíž proces společenské kontroly vstupuje do své druhé fáze. Píše: „ektoinverzi kontrolního procesu označujeme tedy ty způsoby, kroky, kdy je do kontrolního působení aktivně zapojována do té doby nezainteresovaná veřejnost“ (s. 140). Pokud není kontrolní proces završen ve své druhé fázi (není vyřešen rozpor, jenž vedl ke vzniku kontrolního vztahu), přechází pak do třetí fáze tzv. „vnějšího vyústění“. V ní teprve dochází k řešení mimo rámec systému, v němž rozpor vzniká. Myšlenky spojené s pojetím konfrontační aktivity jsou zajímavé pro oblast poznání zákonitostí fungování společenských institucí a speciálně úlohy jejich sociálního nositele.

V dalších třech kapitolách autor obrací pozornost k úloze stranických organizací při zvyšování účinnosti společenské kontroly. Zvláštní prostor věnuje otázkám překonávání živelnosti procesů společenské kontroly. Při konfrontaci „teoretického modelu“ a praktické činnosti předkládá řadu námětů jak účinnost společenské kontroly zvyšovat.

Přitom se zamýšlí i nad některými diskutovanými otázkami, jako jsou posilování nezávislosti kontrolních orgánů, podceňování spontánních forem kontroly a jiné. Zdůrazňuje stanovisko, že obě formy (organizovaná a spontánní) společenské kontroly se vzájemně doplňují a „...v závislosti na tom, která z nich je v konkrétní situaci schopna poskytovat další prostor pro vyřešení daného rozporu v kontrolním vztahu...“, je třeba je v současném období optimálně rozvíjet.

Pátá kapitola je věnována problematice funkcí společenské kontroly, které autor odvozuje z jejího přínosu pro rozvoj pracovního kolektivu a celé společnosti. Dochází k závěru, že cílevědomě rozvíjená společenská kontrola je nástrojem optimálního řešení rozporů vývoje sociálních systémů. Společenská kontrola je tak specifickou formou řízení vývoje protikladů v společenských systémech (s. 197).

Závěrečná kapitola se zabývá růstem významu společenské kontroly v pracovních kolektivech. Klade především důraz na to, že společenská kontrola v pra-

covních kolektivech pomáhá odhalovat rezervy zvyšování produktivity práce, kvality výrobků, pomáhá překonávat přetrvávající administrativní bariéry, odhaluje rezervy apod. Je tedy jedním z účinných nástrojů urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti.

Kniha Jána Steny je věnována aktuální, citlivé a — jak bylo uvedeno — dosud málo propracované problematice. I když některé přístupy mohou vyvolat spor či diskusi, spočívá hlavní přínos právě v systematickosti výkladu celé problematiky společenské kontroly. Některé spíše hypotetické náměty jsou nastolovány proto, aby vedly k zamyšlení, k další práci v této důležité oblasti. Kniha je podnětná z metodologického hlediska, umožňuje propracovat metodiku pro účinný sociologický výzkum v oblasti společenské kontroly. Proto tedy patří k těm, které přinášejí podněty a provokují k další činnosti.

Pracovníkům teoretické fronty nabízí nemálo zajímavých myšlenek k diskusi a k další teoretické analýze. Současné však přináší i množství poznatků a informací, jichž mohou ve své práci využít pracovníci společensko-politické praxe.

Jaroslav Ražnok

G. S. Batygin: Obosnovanije naučnogo vyvoda v prikladnoj sociologii (K vědeckému poznání v aplikované sociologii)

Moskva, Nauka 1986, 272 s.

Autor, pracovník Institutu sociologických výzkumů AV SSSR, se v knize zabývá některými kardinálními problémy sociologických výzkumů. Ve svém výkladu postupuje od řešení vztahu společenského a individuálního, od možnosti poznání obecných společenských zákonitostí na základě zkoumání konkrétních životních projevů lidí k problémům tvorby ukazatelů a měření v sociologii, k interpretaci zjištění a otázkám jejich praktického využití. Tomuto schématu odpovídá i členění knihy, která je rozdělena na úvod, čtyři hlavy a závěr.

V úvodu autor zdůrazňuje, že na rozdíl od buržoazní sociologie, pro niž je typická odtrženost teorie a výzkumné praxe, poskytuje historický materialismus marxistické sociologii obecnou metodologii sociologických empirických výzkumů. V této souvislosti nezůstává mimo jeho pozornost diskuse probíhající v sovětské sociologii o vztahu historického materialismu a sociologie. Podle Batygina sice historický materialismus poskytuje sociologii obecný metodologický rámec, není s ní však totožný, protože předmětem sociologie jsou nižší úrovně života společnosti. Píše: „Specifika praktického sociologického poznání spočívá... v tom, že je orientováno na řešení ve svém obsahu nefilozofických problémů a na vytváření způsobů jejich řešení v konkrétní sociální situaci“ (s. 6).

Dále v úvodu vymezuje obsah pojmu „výklad“ (obosnovanije), který charakterizuje jako specifický poznávací proces, odrážející vzájemný přechod a spojení ideálních objektů vědeckého zkoumání. Nevytvářejí se přitom nové poznatky, ale stávající jsou zařazovány do kategoriálního aparátu vědy.

1. hlava: Sociální ukazatele a systémový popis

Zde autor definuje sociální ukazatel. Postupuje přitom od vztahu individuálního k sociálnímu, ukazuje, jak empirické ukazatele vztahující se k jedinci vypovídají v určitém kontextu o sociálním, poté se zabývá projevy a zákonitostmi sociálního jako relativně samostatně existujícího systému a jeho indikací, a konečné problémy vztahu mezi definovanými druhy sociálních ukazatelů.

Vzhledem k tomu, že sociální skutečnost je mnohostranná a ve výzkumném procesu je zachycena v abstraktních modelech, v nichž se ztrácí kvalita vzájemných vztahů, klade autor otázku, neznamená-li to odtržení od imanentních zákonitostí objektivní reality. Přechod od konkrétního k abstraktnímu ovšem nesmí znamenat vzdálení se pravdě, nýbrž přiblížení se k ní.

Sociální ukazatele nabývají nových vlastností, jsou-li zařazeny do systému, a tato změna je závislá ani ne tak na samotném předmětu, jako spíše na materiálních systémech, jejichž je elementem. Takto postavený problém pak přináší řadu metodologických předpokladů, které Batygin specifikuje takto:

1. Akt sociální percepce je možný pouze v určitých kontextech, například ve škále.
2. Sociální ukazatele není možné degradovat jen na některou charakteristiku objektu.
3. Sociální ukazatele odrážejí integrální kvality celku, který je víc než prostá suma částí.

Ve vztahu k typu objektu dělí ukazatele na singulární (tento termín zavádí Batygin místo termínu elementární, který je spojen s jednotlivostí, individuem), související s elementem nebo celkem jako celkem, a nikoli s jeho částmi, a souhrnné, jež jsou smysluplné pro každý prvek.

Z nejruznějších typů proměnných jsou podle autora rozhodující ty, které „... vy-
stihují na úrovni prvotního měření bezprostředních sledovaných charakteristik
objektu a v kontextu systémového popisu ukazatele získávají, ve srovnání s prvot-
ními, nové heuristické možnosti“ (s. 47). V současné sociologické literatuře se často
užívá diferenciace proměnných podle úrovně zobecnění sledovaných subjektů na a)
absolutní a globální; b) srovnávací; c) vztahové; d) analytické a strukturní a e)
kontextuální. V rozvádění této typologie odkazuje Batygin na knihu M. Foreta
a M. Illnera *Sociální ukazatele*, s níž však polemizuje o možnostech využití struk-
turních proměnných.

2. hlava: *Konceptuální analýza, ukazatele a měření*

Základním problémem, který autor řeší v úvodu této hlavy, je přechod od teore-
tického k empirickému a od vztahu pojmů „teoretické“ k pojmům „empirické“ so-
ciologie.

Autor dokládá, že vzájemné vztahy mezi systémovými kategoriemi vysokého stup-
ně zobecnění a pojmy užívanými ve výzkumné praxi mají složitý, zprostředkovaný
charakter a pokud existují nějaké zákonitosti těchto vztahů, jsou určeny vlast-
nostmi existujícího celku, a nikoli jednotlivých elementů. Z hlediska sémantického
se vztah teorie a empirie komplikuje tím, že jazyk sociologické teorie a běžný jazyk,
jímž se uskutečňuje kontakt mezi výzkumníkem a zkoumaným objektem, jsou
rozdílné, nemají stejné významy slov a v běžném jazyce mají mnohá slova citové
zabarvení.

Dále Batygin uvádí problémy, které vycházejí z komunikačního procesu a jež
lze shrnout do otázek: Vyjadřuje respondent slovy to, co chce říci? Chápe přijí-
mající to, co respondent říká, stejně jako on? Odpovídají výpovědi respondenta
skutečnosti? V praxi sociologických výzkumů nejsou naznačené problémy, podle
Batygina, dostatečně respektovány.

Lze souhlasit s autorem, že hlavním problémem sociálního ukazatele je rozpor
mezi teoretickým významem pojmu a jeho operacionální definicí. Co stanoví, že
určená proměnná zkoumání odhaluje to, co není pozorování bezprostředně přístup-
né? Ve výzkumné praxi se ukazuje, jak velkou roli hrají v této souvislosti zku-
šenosti výzkumníka jako vědce i jako člověka.

Jádro problému spočívá v tom, že „proces přechodu od měřených znaků k teo-
retickým kategoriím není reglementován formálně ustanovenými pravidly souladu.
Tento proces, který je možné nazvat explikací, má principiálně jinou gnozeolo-
gickou podstatu než pravidla souladu a vychází z dialektiky přechodu od abstrakt-
ního ke konkrétnímu. Explikace je založena na vzájemných analytických vztazích
konstruktů a na takovém metodologickém schématu, které by mělo zabezpečo-
vat přechod od nejobecnějších kategorií k popisu lokálních sfér sociální činnosti
(specifikaci), což by dále umožnilo přechod ke zkoumaným proměnným“ (s. 193).

V souvislosti s tím se Batygin rovněž zajímá o operacionální charakteristiky, kte-
ré jsou chápány jako vnitřní schopnosti objektu k určité reakci na změny pod-
mínek, které jsou výzkumníkovi známy. Tato operacionální určení – vzhledem ke
svému základu – nevymezují vyčerpávajícím způsobem obsah analyzovaného pojmu.

Na závěr druhé hlavy autor odpovídá na otázku, co je to sociální ukazatel.
Uvádí, že ukazatel neexistuje sám pro sebe, ale je vždy znakem něčeho. V tomto
smyslu má i mnohé vlastnosti znaku, který je definován jako smyslově vnímatel-
ný předmět, jenž v procesu teoretické činnosti subjektu představuje jiný předmět.
Pod pojmem ukazatel „... rozumíme celý komplex heuristických prostředků, umož-
ňujících přechod od empirického faktu k vědeckému zobecnění“ (s. 125). A to
přesto, že sociální ukazatel nemůže pokrýt celou sociální realitu a proces jejich
tvorby negarantuje stoprocentní validnost.

Protože v konkrétním empirickém výzkumu se každý ukazatel vztahuje k urči-
tému objektu, individuu, sociální skupině, musí obsahovat pro všechny tyto objekty
možnost pravdivého vyjádření: tj. princip srovnatelnosti, pro každý pár objekt-pro-
měnná může existovat jen jediný význam: princip klasifikace a podle principu
úplnosti by měl každý pár objekt-proměnná nalézt vyjádření.

3. hlava: *Sociální fakta: objasnění, chápání, interpretace*

Při interpretaci sociálních faktů je „... objasnění ani ne tak formální (logickou)
procedurou, jako spíše procedurou obsahovou (gnozeologickou), stejně jako chá-
pání představuje sociálně kulturní fenomén, zahrnující nejen fakta známá výzkum-

níkovi, ale i způsoby získávání nových znalostí a zjišťování jejich smyslu“ (s. 156). Chápání je vnitřní součástí objasnění. „...objasnění je logickou racionalizací již pochopených, ...reálných vztahů, uplatněním obecného zákona, který dovoluje stanovit to nejobecnější v těchto vztazích“ (s. 156).

V dalším textu autor upozorňuje na to, že v rámci různých skupin se na úrovni běžného vědomí ustálily různé významy – stereotypy, které nejsou pro všechny skupiny totožné, někdy jsou dokonce protikladné a že tyto stereotypy proces interpretace komplikují. Tuto komplikaci je možné podle Batygina obejít přesnou epistemologickou lokalizací objektu zkoumání a odstraněním sémantického směřování konceptu a referenta.

Interpretaci autor rozumí: „...změnu sémantiky vědeckých termínů při přechodu od jedné úrovně jazyka k jiné“ (s. 177). Je ve své podstatě individuálním tvůrčím procesem, který je výslednicí nakupení sociálních faktů, zkušeností a znalostí výzkumníka. Vlastní interpretace se odvíjí podle interpretačního schématu. Základním prvkem tohoto schématu je sociální fakt, registrovaný v širších souvislostech. Sociální fakt sám o sobě však není předmětem interpretace, je spíše smyslově konkrétním materiálem, na jehož základě se vytváří abstraktní, idealizované konstrukty operacionálních definic. Při interpretaci se bezprostředně pracuje s údaji, daty, které jsou prostředníky mezi zkoumaným objektem a zkoumajícím subjektem.

4. hlava: Výklad o praktických doporučeních v aplikované sociologii

V části této hlavy, kde autor hovoří o sociálních rolích sociologa, je sympatické, že nedostatečně využívaní sociologie v SSSR nereprezentuje jako problém stojící mimo ni a snaží se poskytnout „návod“ k nápravě uvnitř sociologie. S prohlubováním poznávací funkce sociologie bude možné její výsledky lépe aplikovat a potřeba studia konkrétních sociálních procesů bude zřejmější.

Batygín dále poukazuje na některé profesionální stereotypy, které v sociologických výzkumech mají nepříznivý vliv na výsledky, a podobně jako Bacon je nazývá idoly. Jsou to idoly zajímavých otázek, sociologa, jenž všechno zná, a anketa.

V této hlavě autor rozebírá logicko-epistemologický status praktických doporučení a navrhuje postupný přechod od informace k řešení. V závěru pak analyzuje typy sociálních ukazatelů z hlediska jejich funkcí v systému plánování a řízení.

V recenzované práci, především v první a druhé hlavě, autor s filozofickým nadhledem řeší obecné otázky sociologického výzkumu ze skutečně marxistických pozic. Dovedně propojuje obecné teze a vývoody rozebírané na úrovni sociologické teorie s konkrétními problémy sociologického empirického výzkumu. Kromě kvalifikovaného shrnutí literatury k daným tématům přináší i nové poznatky (např. model typů sociálních ukazatelů) a poskytuje jednotící pohled na pojmy užívané v sociologické výzkumnické praxi, jejichž významy jsou často zaměňovány.

Třetí a zejména čtvrtá část, věnovaná interpretaci empirických zjištění a poté využití sociologických výsledků v praxi, kromě logického uspořádání daného problému nepřináší našemu čtenáři zásadně nové poznatky. Je to zřejmě odrazem konkrétní pozice sociologie v sovětské společnosti a realizace jejích výsledků v praxi.

Logickým uspořádáním knihy, kritickou aplikací poznatků marxistické i nemarxistické sociologie a jejich dalším rozvedením, prokázal autor velký přehled a fundovanost v daném oboru. Tato skutečnost posunuje práci daleko za hranice prosté kompilace a činí z ní dílo původní.

Alois Surynek

I. P. Mamykin: Techničeskoje tvorčestvo: Voprosy teorii i metodologii (Technická tvořivost: otázky teorie a metodologie)

Minsk, Vyšejšaja škola 1986, 182 s.

Problematika tvořivosti byla vždy předmětem zájmu marxisticko-leninské filozofie. Avšak úkoly urychlení sociálně ekonomického vývoje společnosti, vytyčené KSČ a KSSS, aktualizují potřebu filozofické analýzy svetonázorových a metodologických aspektů tvořivosti ve výrobě, technice, vědě, kultuře, řízení. Jak zdůraznil XXVII. sjezd KSSS: „Obrátit pozornost společnosti k novým úkolům, zaměřit na jejich plnění tvůrčí potenciál lidu, každého pracovního kolektivu — to je prvořadou podmínkou urychlení sociálně ekonomického rozvoje země“ (XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály. Praha, Svoboda 1986, s. 85).

Velké úkoly má v této souvislosti filozofie marxismu-leninismu jako teoretický základ světového názoru a nejobecnější metodologie praktické činnosti. Doba staví do popředí úkol zobecňovat a odhalovat světónázorové a metodologicky nosné výsledky speciálního vědeckého a filozofického poznání tvořivosti, propagovat a prosazovat jejich realizaci v praxi.

Recenzovaná práce zobecňuje výsledky získané při analýze technické tvořivosti v sovětské filozofické literatuře. Na rozdíl od předchozích publikací, které obsahovaly převážně sociologické aspekty technické tvorby a specifiku obecných vědeckých metod, si autor dané publikace klade za cíl systematicky analyzovat povahu a metody technické tvořivosti. Snaha konkretizovat filozofické zkoumání tvořivosti má řadu kladných momentů, neboť umožňuje prohloubit a upřesnit poznatky o podstatě tvůrčí činnosti a na tomto základě vypracovat obsažnější a efektivnější doporučení pro praxi.

Práce je rozdělena do pěti kapitol. První tři kapitoly jsou věnovány *filozofické charakteristice povahy tvořivosti* jako takové a *technické tvořivosti* jako jedné z jejích forem. Ve dvou dalších kapitolách je analyzována *specifika metod používaných v technické tvořivosti*. Zajímavé jsou pasáže, které zkoumají tvořivost jako objekt filozofického poznání.

Jako antitezi buržoazním filozofickým přístupům, které absolutizovaly úlohu geniálních jednotlivců, staví autor názor na tvořivost jako druh výroby. To mu umožňuje zformulovat některé konstruktivní ideje: 1) každý jednotlivec má možnost tvořivé činnosti; 2) k realizaci této možnosti je třeba vytvořit odpovídající podmínky a materiálové je zabezpečit; 3) sociální faktory (kultura, mezilidské vztahy) jsou významné determinanty tvořivosti. Přístup, předložený autorem práce, by mohl být východiskem pro další kritickou analýzu velmi populárních a vlivných teorií tvořivosti západních autorů.

Dialektickomaterialistický světový názor překonává všechny předchozí formy demystifikace tvořivosti. V souladu s tradicí ustálenou v marxistické filozofické literatuře řeší autor dva okruhy světónázorové a metodologicky významných problémů: 1) otázky vztahu odrazu a tvořivosti, 2) problematiku tvořivosti jako činnosti.

Jak je známo, existuje celá řada názorů, podepřená obšírným faktickým materiálem, skepticky hodnotících úlohu poznatků v procesu tvorby, tj. fakticky odtrhávajících tvořivost od poznání. Autor práce dokazuje, že poznatky samy o sobě nejsou překážkou tvůrčí činnosti a že je třeba rozlišovat tvořivý a netvořivý vztah k poznatkům.

V souvislosti s hodnocením významu poznatků pro tvořivou činnost, upozorňuje na skupinu znalostí, která je občas podceňována. Je to vztah logiky, logické kultury a tvůrčí činnosti. Logika je důležitým nástrojem tvořivosti, systematizuje existující poznatky, zjednodušuje jejich pochopení a praktickou aplikaci, odhaluje neúplnost a nepřesnost. Logická analýza vyvolává logickou neuspokojenost badatele, provází jej ve všech etapách poznání. Kromě toho je logická připravenost předpokladem pro využívání poznatků z jiných oblastí vědění. Heuristická úloha formální a dialektické logiky ve tvůrčím procesu vyžaduje větší pozornost. Zde se skrývá jeden z nástrojů aktivizace duchovního potenciálu subjektů činnosti.

Tvořivost má všechny základní znaky lidské činnosti. Tato podobnost umožňuje použít strukturu činnosti k vysvětlení struktury tvořivosti, kterou pak lze zobrazit prostřednictvím kategorií subjekt, objekt, cíl, prostředek, proces, podmínky, výsledek. Činnostní přístup k analýze tvořivosti umožňuje zkoumat ji jako určitou posloupnost jednání (činů), kterou lze rozložit na jednotlivé postupy. Tvořivost je zvláštním typem lidské činnosti, jež se může projevovat ve všech sférách života společnosti. Autor obhajuje chápání tvořivosti, rozšířené v marxistické literatuře, jako produktivní, jako činnosti produkující nové. Tato definice respektuje jak výsledek, tak i proces činnosti.

I. P. Mamykin se dále zabývá i jednotlivými typy tvořivosti – vědecké, umělecké, technické, sociální, které se liší svým objektem. Vědecká a umělecká tvořivost má duchovní povahu a odráží ve vědeckých pojmech a uměleckých obrazech tutéž skutečnost. Technická tvořivost je zaměřena na přeměnu vnějšího prostředí na základě vytvoření pracovních nástrojů.

Autor dále poukazuje na to, že pojem sociální tvořivost je používán v úzkém a širokém smyslu, což nastoluje některé metodologické otázky. V širokém pojetí zahrnuje sociální tvořivost všechny typy tvořivosti. Takové pojetí je běžné především v pracích věnovaných sociální problematice. Nelze s ním však souhlasit. Rozšíření obsahu pojmu sociální tvořivost vede k ochuzování jeho obsahu a ke ztrátě jeho samostatné kategoriální povahy. Používání pojmu sociální tvořivost v širokém smyslu není účelné z následujících důvodů:

1) V marxistické filozofické literatuře je tvořivost charakterizována jako činnost člověka, který na základě objektivních zákonů přeměňuje přírodu a společnost v souladu se svými cíli a potřebami. Tvořivost má sociální původ a povahu, stejně jako jakýkoli projev aktivity sociálního subjektu. Neexistuje jiná tvořivost než sociální. Používání pojmu sociální tvořivost v širokém smyslu vytváří zdání existence jiné tvořivosti než sociální, což je světonázorově nežádoucí. Dialektický materialismus odmítá názor, že také příroda tvoří.

2) Široký význam pojmu sociální tvořivost je neproduktivní i z toho hlediska, že dochází k faktickému ztotožnění tvořivosti s kategorií sociální aktivity (viz práce G. S. Arefjevové) a činnost (viz práce L. P. Bujevové), používané v sociálně filozofických a sociologických výzkumech.

3) Nejasnost a nejednoznačnost širokého významu pojmu má nežádoucí světonázorové a metodologické důsledky. Uplatňování dialektického myšlení a materialistického názoru v tak složitém sociálním jevu, jako je tvořivost, vyžaduje světonázorově jednoznačné a obsahově přesné kategorie. Široce interpretovaný pojem sociální tvořivosti zatím těmito vlastnostmi nedisponuje, ztěžuje výzkum, brání jasné formulaci problémů a úkolů poznání.

Z těchto důvodů doporučuje autor používat pojem sociální tvořivost v úzkém smyslu, jako činnost zaměřenou na zdokonalování společenských vztahů. Tento přístup také převládá v marxistické literatuře. V současné době vystupují do popředí takové formy sociální tvořivosti, jako ekonomická, politická a právní tvořivost širokých vrstev pracujících, která napomáhá uspokojování společenských potřeb, řešení aktuálních úkolů společenského vývoje. Sociální tvořivost vytváří podmínky nutné pro vývoj všech ostatních typů tvořivosti, které plní významné sociální funkce. Všechny typy tvořivosti jsou vzájemně spjaté, vytvářejí předpoklady pro pokrok v jednotlivých typech a v jednotě napomáhají sociálně ekonomickému a kulturnímu vývoji společnosti.

Typologie tvořivosti nastíněná autorem vytváří základ k prohloubení chápání tvořivosti, naznačuje řadu významných světonázorových a metodologických souvislostí.

Hlavní pozornost soustředil I. P. Mamykin na analýzu technické tvořivosti. Specifiku technické tvořivosti vysvětluje na základě rozboru posloupnosti: technická činnost – technické poznání – technická tvořivost. Technická činnost je zaměřena na vytvoření a využití umělých (technických) objektů. Potřeba této činnosti vyplývá z toho, že jde o objekty, které neexistují mimo lidskou společnost a nemohou se samostatně vyvíjet. Technická činnost začíná výrobou prvních pracovních nástrojů. V prvních etapách společenského vývoje má technická činnost živelný charakter a vychází z empirických poznatků samotných výrobců.

Vývoj technické činnosti v podmínkách kapitalistické výroby podmiňuje vznik technického poznání, které má vlastnosti technické činnosti a vědeckého poznání. Technické poznatky mají svoji specifiku, je dána posláním technického poznání – správně odrazet skutečnost s jediným cílem – zvýšit efektivitu výroby. Neoddělitelnou složkou technických poznatků jsou různé normy a standardy (technologické, ergonomické, estetické, ekologické, provozní).

Jednou z funkcí technické činnosti je technická tvořivost, která se vyvíjí s vývojem výrobní činnosti člověka a vědeckého poznání přírody a společnosti. Výchoziskem technické tvořivosti jsou objektivní zákony přírody, společnosti a samotné technické činnosti, dosažená úroveň vývoje vědy, techniky a kultury. Autor definuje technickou tvořivost jako činnost podmíněnou společenskými potřebami, zaměřenou na vytvoření nových a zdokonalování existujících technických objektů na základě vědeckých poznatků a výrobní zkušenosti. Velkou pozornost věnuje typologii technické tvořivosti. Seznamuje s pokusy, existujícími v literatuře, rozlišovat různé formy technické tvořivosti na základě různých kritérií. Celkově lze autorův přístup hodnotit kladně. Je však třeba podotknout, že jde jen o formulaci problémů, které vyžadují speciální rozbor.

V části práce věnované struktuře procesu technické tvořivosti řeší autor otázku specifiky této formy tvorby a ukazuje, že je to převážně praktická, materiální, přetvářející činnost. Pochopit ji je možné srovnáváním s dalšími formami tvůrčí činnosti. Oprávněné je zde varování před absolutizací specifiky jednotlivých forem tvořivosti a také zdůvodnění nezbytnosti respektování jak obecné, tak i specifické povahy všech druhů tvořivosti. Opodstatněná je i autorova kritika některých přístupů absolutizujících význam jednotlivých komponentů tvůrčí činnosti (objektu, subjektu, prostředků, podmínek, apod.). Každý typ tvořivosti klade určité nároky na jednotlivé komponenty činnosti. Specifické a obecné v této činnosti lze odhalit v procesu analýzy subjektů, objektů, cílů, prostředků, procesů, podmí-

nek a výsledků jednotlivých typů tvořivé činnosti, jejich srovnávání, odhalování obecného a specifického. Taková analýza, podle našeho názoru, by mohla obohatit naše představy o tvořivosti jako takové i o jejich jednotlivých formách.

Kromě strukturních prvků tvůrčího procesu rozlišuje autor stěžejní body tvořivosti, které jsou přítomny nezávisle na tom, zda si to přeje subjekt. Stěžejní body odrážejí vnitřní a vnější podmínky tvůrčího procesu, dosaženou úroveň poznatků, míru přiblížení ke konečnému cíli, jakákoli tvůrčí činnost má výchozí a konečný bod. Tyto body odrážejí vznik a uspokojování určité potřeby. Technická tvořivost je podmíněna potřebou společnosti v novém technickém objektu. Jejím konečným bodem je vytvoření technických prostředků, schopných uspokojit společenskou objednávku.

Vzájemný vztah mezi počátečním a konečným bodem tvořivosti je zprostředkovaný řadou mezičlánků, z nichž každý navazuje na předchozí a zároveň podmiňuje následující. Autor upozorňuje na složitost a mnohorozměrnost každého mezičlánku, z čehož plyne nejednoznačnost a složitost tvořivosti. Splnit sociální objednávku je možné jen za předpokladu, že úkol bude zformulován v podobě, která je adekvátní povaze technického poznání. Prvním mezičlánkem technické tvořivosti je technický úkol. K dalším patří technická idea, technické řešení, technický objekt.

Technická tvořivost není izolovaná od ostatních stránek společenského života. Z tohoto důvodu je nutný rozbor různorodých faktorů, které mají vliv na tvůrčí činnost, tvůrčí proces. Autor práce rozlišuje pozitivní faktory (nebo stimuly), napomáhající tvořivosti, a negativní faktory (nebo překážky), ztěžující tvořivou činnost. Lze rozlišovat dva druhy překážek: 1) přirozené, podmíněné složitostí samotného procesu tvořivosti, omezeností jeho poznání; 2) umělé, které jsou cizí povaze tvořivosti a vznikají v důsledku toho, že se na ni rozšiřují normy a ideály činnosti netvořivé. Obzvláště velký význam mají duchovní faktory tvořivosti: světonázorové, sociálně politické, poznávací, metodologické, estetické, mravní, které jsou zatím analyzovány velmi nesystematicky.

Rozhodující místo v řadě duchovních faktorů patří světovému názoru. Vliv světového názoru se projevuje ve všech etapách procesu technické tvořivosti. Světový názor umožňuje stanovit místo úkolu v systému obecnějších problémů, které řeší společenská praxe. Poskytuje zobecněná kritéria hodnocení idejí a řešení, vystupuje v roli filtru, který odděluje společensky významná a správná řešení.

Relativně samostatnou skupinou duchovních faktorů technické tvořivosti jsou faktory metodologické, které mají bezprostřední, přímý vztah k praxi vědeckého poznání. Autor práce vychází z toho, že je zapotřebí zdokonalovat existující a hledat nové metody technické tvořivosti. Výsledky dosažené v různých sférách tvůrčí aktivity subjektu byly vždy determinovány vnitřními zákonitostmi vývoje konkrétního odvětví vědy, techniky a společenskými potřebami. V práci se právem upozorňuje na to, že technické poznání využívá specifických metod technické tvořivosti, které se doposud nestaly předmětem detailního a zevrubného rozboru.

Ve vztahu k praxi tvořivosti vystupuje metoda jako způsob organizace aktivity subjektu na základě odhalených zákonitostí tvůrčího procesu. Metoda tvořivosti je výsledkem teoretického uchopení povahy konkrétní formy tvůrčí činnosti, ale zároveň je nutnou podmínkou vývoje tvořivosti. Měla by jí napomáhat a zabezpečovat ji. Vytvoření takové metody je závislé na rozpracovanosti teorií tvůrčího procesu celkově i jednotlivých typů tvořivosti: vědecké, technické, umělecké, sociální.

Technická tvořivost se obohacuje novými metodami. Jednota a důslednost jejich použití může být zajištěna aplikací dialektiky a systémového přístupu. Autor podobně probírá úlohu experimentu a analogie jako nejčastěji používaných metod.

Každá z metod používaných v procesu tvořivosti je odvozena od konkrétní teorie tvořivosti, která formuluje ze svého hlediska optimální posloupnost postupů. Právě proto je důležité rozpracování filozofické teorie tvořivosti, neboť umožňuje vytvořit předpoklady pro další zdokonalování metodologie technické tvořivosti.

I. P. Mamykin v recenzované práci formuluje a řeší velmi obsáhlou a pestrou problematiku tvořivosti, což mu nedovoluje analyzovat všechny otázky stejně hluboko. Sám autor si je této okolnosti vědom, a proto upozorňuje na různé přístupy, na diskusní charakter některých řešení. Práce je zajímavá a poutavá tím, že podává ucelenou představu o směrech a záměrech filozofického zkoumání tvořivosti v marxistické literatuře. Může se stát dobrým východiskem ke zkoumání problematiky technické tvořivosti i tvořivosti vůbec v našich podmínkách.

Nikolaj Demjančuk

Ideologická konference Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV

V souvislosti s aktuálními požadavky přestavby naší společnosti byla dne 16. června 1987 svolána ideologická konference Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Jejím cílem bylo kriticky a konstruktivně zhodnotit dosavadní práci a přínos společenských věd pro sociální praxi a vtyčít další orientaci, stanovit prostředky a metody realizace nové koncepce vědeckovýzkumné práce, jejímž úkolem je bezprostředněji a účinněji přispívat k urychlení vědeckotechnického a sociálně ekonomického rozvoje československé společnosti.

Jednání poskytlo prostor pro diskusi všech tří odborů ústavu, tj. odboru marxisticko-leninské filozofie, sociologie a teorie vědy, jejichž činnost se má postupně v rámci nových výzkumných úkolů stále úžeji propojovat.

Ředitel ústavu prof. J. Pecen v úvodním slově nastínil náročné úkoly, které před společenské vědy, zejména filozofii, klade přestavba společnosti, v jejímž procesu půjde o to dosáhnout nově, kvalitativně vyšší jednoty vědy a politiky. Poukázal na určité zaostávání společenských věd vzhledem k požadavkům nové situace, což je dáno zejména tím, že praxe dnes řeší problémy, jichž se věda dosud nezmocnila, dosud je fundamentálně teoreticky neřešila. Zásadním úkolem tedy je překonat toto relativní zaostávání a učinit ze společenských věd jednu z aktivních hybných sil obnovy socialistické společnosti, a to především cestou modernizace okruhu výzkumů a teoretických řešení. Je nade vše pochybnost, že moderní výzkum vyžaduje jiný, daleko širší interdisciplinární záběr za plné účasti filozofie. Je nutno prohlubovat metodologickou funkci dialektického a historického materialismu nejen vůči společenským, ale i vůči přírodním a technickým vědám. Další období vývoje vědy bude obdobím syntetičtější, než byla léta předcházející, a proto i sama tato skutečnost se musí stát předmětem trvalé výzkumné práce. Dialektická jednotu obsahového zaměření reflektujícího přítomnost a budoucnost musí být základním metodologickým východiskem k dosažení kontinuity a diskontinuity dalšího vývoje společenských věd.

V úvodu bloku věnovaného problematice práce v odboru *marxisticko-leninské filozofie* vystoupil R. Steindl. Charakterizoval současné postavení filozofie ve společnosti a zdůraznil, že filozofie musí mnohem radikálněji a důrazněji plnit své společenské funkce a reagovat na společenské potřeby. Formuloval dva hlavní principy, jimiž se musí řídit další výzkumné práce. Jsou to:

1. Důraz na skutečnou poznávací hodnotu teoretických studií, jejichž kritériem se musí stát reálný přínos pro řešení jasně postavených společensky relevantních problémů.
2. Společenská angažovanost a stranickost vědeckého přístupu, zbavená vši vnějškovosti a alibismu, jejímž výrazem musí být i ochota podstoupit odpovídající rizika spojená se vstupem do dosud málo probádaných oblastí poznání.

Dále hovořil o problémových okruzích filozofického výzkumu. Pozornost věnoval nejprve *problematice materialistického pojetí dějin*, v jejímž rámci je výzkum zaměřen na základní principy a hybné síly společenského pohybu za socialismu, na vztah subjektivních a objektivních faktorů společenského vývoje a zákonitosti růstu úlohy lidského činitele v podmínkách socialismu. Jedním z hlavních badatelských úkolů v tomto směru je komplexní úkol *Úloha subjektivního činitele v současné etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti*. V této souvislosti vystupuje pro filozofii jako celek problém člověka, jeho předmětného světa, poznávání tohoto světa, problém vztahu člověka k otázkám dalšího rozvoje vědy. Právě tyto momenty směřují i k požadavku vyšší vnitřní integrity filozofie; k požadavku vnitřní jednoty historického a dialektického materialismu, právě tak jako k požadavku rozvíjení spolupráce s politickou ekonomikou, sociologií, psychologii a dalšími vědami.

S. Steindl pak pokračoval výkladem aktuálních a nosných témat v oboru *dialektického materialismu*. Zde za primární úkol označil rozvoj teorie materialistické dialektiky jako základu nového typu racionálního myšlení, adekvátního potřebám společenského vývoje i vývoje vědeckého poznání. Vyzvedl význam dalšího rozpracování dialekticko-materialistického pojetí logicko-ontologických základů současné vědy a gnozeologických otázek, filozoficko-metodologických problémů přírod-

ních věd, podmínek jejich integrace a zobecnění výsledků těchto věd ve filozoficky fundovaném jednotném obrazu světa. Smyslem je, aby materialistická dialektika obhájila a konkrétně uplatnila své ambice nového typu vědecké racionality, a aby její komplexní rozvoj odpovídal aktuálnímu vývoji přírodních věd.

Závěr svého vystoupení věnoval s. Steindl vymezení úkolů a významu *zkoumání dějin filozofie* (především české filozofie v jejím evropském kontextu) a kritiky buržoazní filozofie jako účinného prostředku ideové konfrontace se soudobým buržoazním myšlením.

V diskusi k práci odboru filozofie pak vystoupili další pracovníci ústavu: J. Zeman se kriticky vyslovil k přezívajícímu *schematismu v práci společenských věd*, včetně filozofie a filozofické reflexe moderní vědy. Upozornil na nové jevy a nové vědecké teorie ve speciálních vědách — a s nimi spojenou „informační záplavu“ — jako na skutečnosti, jimž musí odpovídat povaha a metodologický přístup dialekticko-materialistické filozofie. Zabýval se i nedostatky v кадровé přípravě a sledovatelském výzkumu v oboru dialektického materialismu. Závěrem poukázal na význam dialektického materialismu jako teoretického a ideového základu marxisticko-leninské filozofické reflexe vývoje moderní vědy.

P. Baran věnoval své diskusní vystoupení problému spojenému s *výchovou a přípravou vědeckých pracovníků* pro obor historického materialismu. Upozornil na závažnou skutečnost — na malý zájem absolventů kateder filozofie na vysokých školách o další práci v oboru historického materialismu a na důsledky vyplývající z této skutečnosti pro plnění úkolů státního plánu.

M. Pauza se zabýval problematikou *zkoumání dějin filozofie*. Vymezil „čtverec“ základních problémových okruhů dějin filozofie:

- dějiny národního filozofického myšlení a národní myšlenkové kultury
- fakt společného evropského domu jako postulátu, o němž hovořil v Praze M. S. Gorbačov
- vztah dějin filozofie k aktuálnosti filozofického myšlení
- další budování a precizování disciplíny samotné.

M. Havelka hovořil o *aktuálním vztahu teorie a praxe, filozofie a současných problémech rozvoje socialistické společnosti*. V této souvislosti upozornil na vztah kontinuity a diskontinuity ve vývoji, na dialektiku tradice a modernosti, která před filozofií staví úkol hlubšího zpracování nejen dějin národní, ale i evropské filozofie jako jednoho ze základů úspěšnějšího řešení úkolů současnosti i rozvrhu budoucnosti.

V. Adejšvili se zabývala problémy spojenými se zabezpečováním úkolů *československo-sovětské spolupráce v oblasti kritiky buržoazních a revizionistických koncepcí rozvoje socialismu*. V této souvislosti upozornila na požadavek jednoty kritérií a vědeckých hledisek, jehož splnění předpokládá ústup od schematizujících přístupů, a dále upozornila na problémy spojené s vydáváním informačního bulletinu a ročenky problémové komise *Ideologický boj v současném světě* (velmi dlouhé výrobní lhůty).

I. Zapletal orientoval své diskusní vystoupení jak ke *kadrovým problémům v oboru logiky* (nedostatek odborníků — na vysokých školách neexistuje pracoviště zabezpečující jejich výchovu), tak k perspektivám obsahového *zaměření další práce v oboru logiky*. V této souvislosti vyzvedl potřebu dalšího výzkumu neklasických logik, a to především deontické a modální logiky.

Člen korespondent J. Zelený v úvodu svého vystoupení rekapituloval charakter předcházejícího jednání, přičemž vyslovil požadavek *hlubších koncepčních analýz ve společenských vědách a diskuse* za účasti představitelů vědy i kulturního a politického života.

J. Stachová položila ve svém vystoupení otázku *vztahu filozofie a speciálních věd*, otázku naplňování *metodologické a světonázorové funkce filozofie*. Neplnění těchto funkcí ze strany marxisticko-leninské filozofie a přezívající schematismus, to vše otevírá cestu buržoazní filozofii, a to i cestu do přírodních a technických věd. Na druhé straně tyto nedostatky zbavují marxisticko-leninskou filozofii přitažlivosti a společenské prestiže.

K perspektivám rozvoje *marxisticko-leninské sociologie* hovořil A. Matějovský. Zaměřil se na dialektiku vývoje sociologie především z hlediska její vědeckovýzkumné orientace. Pro správné pochopení a využití kritického hodnocení současného stavu oboru je nutné respektovat dialektiku kontinuity i diskontinuity vývoje poznání, vyvarovat se mechanických, paušálních a nihilistických soudů. Rozpory gnozeologického i sociálního pohybu sociologického poznání by měly být poznány

a využity jak pro kritiku, tak pro stanovení nezbytných inovací ve výzkumném programu i v organizaci vědeckovýzkumné práce.

Pro další pokrok v sociologickém poznání, pro zvýšení komplexnosti poznatků o vývoji socialismu i pro systematictější a účinnější využití těchto poznatků ve společenské praxi je nezbytná sociologická reflexe samotné sociologie, „sociologie sociologického vývoje“. Z hlediska vnějších podmínek jde především o změny plánovacích mechanismů, tj. o integraci výzkumného programu, o překonání stále převládající extenzity a s ní spojených nedostatků kapacit, neúnosné délky plnění výzkumných úkolů atd.

Další rozvoj sociologie (stejně jako ostatních společenských věd) vyžaduje, aby byla překonána dlouhodobá stagnace rozšiřování její kádrové základny i technického vybavení. Náročné úkoly kladené na společenské vědy i na sociologii v současné etapě vývoje společnosti, zvláště pak v souvislosti s připravovanou přestavbou sociálních a ekonomických mechanismů, zvyšují nároky na teoretickou fundovanost výzkumné práce a politickou angažovanost všech pracovníků.

K otázkám rozvoje *marxisticko-leninské sociologie* a jejím úkolům v současné etapě přestavby naší společnosti se rozvinula živá diskuse, v níž vystoupili M. Huláková, F. Kutta, F. Zich, P. Sak, J. Patočka, H. Jeřábek a I. Machoň. Zdůraznili některé momenty úvodního vystoupení a upozornili na další podstatné souvislosti výzkumné práce v sociologii v dalším období.

K nejvíce diskutovaným otázkám patřil nesporný *význam systematického rozpracování marxistické sociologické teorie* pro další rozvoj sociologie i pro její vyšší využitelnost ve sféře společenské praxe. Sociologie odpovídá na problémy společenské praxe, ale, jak uvedla M. Huláková, stále není v předstihu. Existuje významná závislost mezi dlouhodobým soustředěním základního výzkumu na koncepční teoretické řešení problému a kvalitou odpovědi sociologie na otázky společenské praxe. Marxisticko-leninská sociologie musí v předstihu odhalovat zákonitosti společenského pohybu, musí být předem připravena odpovídat na konkrétní otázky společenského řízení. Na tento úkol — překonat zaostávání rozvoje sociologické teorie — poukázal i F. Zich. Prvořadým úkolem v této souvislosti je *propracování koncepce společenskovědní teorie*, hledisek její platnosti a podmínek pro definování společenských zákonů. Zatím velmi volně vymezování těchto zákonů má často negativní prakticko-politické důsledky. Sociologie, a zejména základní výzkum, mají velké nedostatky a rezervy v systematickém kumulativním vytváření speciální sociologické teorie společnosti, která by byla výsledkem a zároveň předpokladem důkladnějšího výzkumu společenských procesů a podmínkou úspěšné předpovědi a efektivního zásahu do těchto procesů. H. Jeřábek poukázal na to, že sociologická teorie je nedostatečně využívána pro přípravu empirických výzkumů a na druhé straně výsledky těchto výzkumů jen sporadicky a spíše náhodně obohacují teorii. Kritizoval nedostatečné využití velkých výzkumných šetření třídní sociální struktury v letech 1978 a 1984 pro rozvoj sociologické teorie. Rozvoj sociologické teorie nelze prosazovat nezávisle na zkvalitňování empirického sociologického výzkumu, bez vstupů sociologické teorie do přípravy empirických šetření a bez jejího obohacování výsledky výzkumných akcí.

Dalším významným okruhem otázek byly náměty *obsahového zaměření sociologické výzkumné práce* v příštím období. I. Machoň vyslovil názor, že ke společným úkolům všech odborů ústavu patří *zabezpečení obecné teorie vědy a kritiky buržoazních teorií*. Upozornil, že v sociologické práci ústavu není výzkumně pokryto řešení důležitých problémů: například sociologie práce, teorie a metodologie sociálních prognóz, výzkum sociálních předpokladů a důsledků demokratizace společnosti. Podle F. Zicha jsou nedostatečně využívány otázky vývoje světového revolučního procesu, změn v třídní sociální struktuře kapitalistických a rozvojových zemí, jejich rozpornosti, způsobů jejich vyostření a řešení. J. Patočka se soustředil na *vybrané metodologické otázky sociálního prognózování*. Poukázal na objektivní oboustrannou provázanost sociální prognózy a sociálních procesů s ekonomickými, politickými, ekologickými a dalšími procesy. Zdůraznil polaritu zdrojové a cílové funkce sociálního rozvoje z aspektu sociálních zdrojů ekonomického pohybu a ekonomicky podmiňovaných sociálních jistot obyvatelstva. F. Kutta se zabýval *rozvojem sociologické teorie ve vztahu k výzkumné práci, společenské praxi a sociální prognóze*. Zdůraznil potřebu interdisciplinárního výzkumu, rozdělení práce mezi disciplínami a jejich spolupráce při výzkumu a prognózování člověka jako subjektivního činitele sociálních, ekonomických a dalších společenských procesů.

Třetím okruhem otázek zmíněných v diskusi odboru sociologie byla *problematika metod a organizace vědecké práce*. Opakovaně byla vyslovena potřeba tvůrčích vědeckých setkání, výměny názorů a dobré vzájemné informovanosti. P. Sak se v této souvislosti vyslovil pro *tvůrčí věcné diskuse*, které jsou předpokladem rozvoje marxistické sociologie. Vyjádřil přesvědčení, že pro zlepšení využitelnosti sociologického výzkumu je třeba nejen rozvíjet sociologickou teorii, ale i vést trvalý dialog s orgány společenského řízení. H. Jeřábek upozornil na potřebu vypracovat *soustavu pravidel*, která by zamezila kompromisům *ve výzkumné sociologické práci*, zvýšila její profesionální úroveň i úroveň vědeckých projektů velkých výzkumných šetření a jejich vnitroustavního projednávání. Důležitým předpokladem zefektivnění vědeckovýzkumné práce v oblasti sociologie, jak zdůraznil F. Zich, je dosažení *větší koncentrace lidských sil*. Je to možné cestou výběru výzkumných témat, jejich určitou hierarchizací z hlediska významnosti a cestou vytváření výzkumných týmů zaměřených na vyřešení určitého problému. Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV by se měl ve spolupráci s Československou sociologickou společností při ČSAV výrazněji uplatnit také při intenzifikaci práce a koordinaci činnosti dalších sociologických pracovišť.

K. Müller informoval o *perspektivních záměrech výzkumu v odboru vědy a vědeckotechnické revoluce ÚFS ČSAV v návaznosti na úkoly přestavby*. Program výzkumu sleduje čtyři aspekty, které jsou voleny tak, aby umožnily celistvě objasnit fungování vědy a techniky ve společnosti a současně specifikovat konkrétní cesty jejich urychlování.

Prvním aspektem je výzkum *společenských funkcí vědy a techniky*. Fungování vědy v socialistické společnosti je závislé nejen na harmonickém rozvíjení jejich úloh v technice a výrobě, ale i ve vztahu k zdokonalování řízení a rozvoji světónázorové a kulturní úrovně společnosti. V současnosti vzrůstá zejména vazba rozvoje vědy k rozvoji tvůrčích aktivit sociálních skupin a všech pracujících. V tomto pohledu vzrůstá význam vztahů mezi vědou, technikou a vzděláním, mezi přírodními, technickými a společenskými vědami, roste potřeba uplatnění filozofie i společenských věd v rozvoji vědy i praxe. Nové aspekty těchto vztahů se již prosazují v mechanismu hodnocení a prognózování rozvoje a využití vědy a techniky.

Další aspekt výzkumného programu se soustřeďuje na *zkoumání vztahu vědy a sociálních cílů*, jež nezbytně doplňuje analýzu společenských funkcí vědy. Na tento problém se dnes soustřeďuje teorie vědy v celém světě. Hlubší poznání poznávacích a sociálních procesů umožňuje lépe chápat hybné síly rozvoje vědy, přispívá k zdokonalení řízení a plánování vědy a odhaluje nové možnosti rozvoje vědní politiky.

Teoretická analýza struktury reprodukce vědy ve společnosti, tj. působení vědy na společenský rozvoj a zpětné sociální usměrňování vědy a techniky, umožňuje studovat konkrétní mechanismy formování a uvolňování vědeckotechnického potenciálu společnosti. Analýza cest mobilizace *sociálních zdrojů vědeckotechnického rozvoje* tvoří třetí aspekt výzkumného programu. Jeho cílem je objasnit povahu a formy sociálních vztahů stimulujících vědeckotechnický rozvoj. První výsledky empirické analýzy tohoto problému, která je prováděna ve spolupráci s ČSVTS ukazují, že vědeckotechnický rozvoj je u nás brzděn řadou sociálních bariér, jejichž odstranění by umožnilo, aniž by vyžadovalo rozsáhlejší investice či technické přezbrojení, uvolnit značné zdroje vědeckotechnického rozvoje.

Sociální zdroje vědeckotechnického rozvoje nelze ovšem uvést do pohybu, pokud nebudou dovedeny do systému reálných podmínek, které stimulují konkrétní nositele vědeckotechnického rozvoje k tvořivému vědeckotechnickému jednání. Výzkum tohoto závažného zprostředkujícího článku urychlování vědeckotechnického rozvoje, tj. *subjektivních složek vědeckotechnického rozvoje a cest jejich mobilizace* — tvoří čtvrtý aspekt výzkumného programu. Jeho cílem je zkoumat, jak se vědeckotechnická tvořivost lidí formuje jako sociální potenciál společnosti. I tento aspekt je ověřován rozsáhlou empirickou analýzou.

Program výzkumu vědy a vědeckotechnického rozvoje jako zdrojů urychlování ekonomického a sociálního rozvoje má mezioborovou povahu; využívá možnosti mezioborové spolupráce v rámci ÚFS ČSAV, ale i mezi společenskovědními pracovišti v ČSSR. Teoretické otázky výzkumu jsou řešeny v spolupráci s Ústavem filozofie a dějin přírodních věd a techniky a Filozofickým ústavem AV SSSR.

V diskusi byly dále předneseny příspěvky k některým problémům výzkumné práce odboru vědy a vědeckotechnické revoluce.

J. Jirásek zdůraznil, že úkol společenských věd — *teoretické založení strategie*

urychlení společenského pokroku a společenské přestavby – musíme definovat nikoli podle dobré vůle, postojů a sklonů, ale na základě objektivních požadavků historického procesu. Pozornost je třeba soustředit na klíčové problémy: 1. výzkum společenského života v podmínkách „vysoké technologie“; 2. komplexní přístup ke společenské přestavbě z hlediska nejen ekonomie, ale i sociálního, kulturního, ekologického a etického aspektu a 3. rozvoj subjektivního faktoru – společenských vztahů i sociálně osvojených výrobních sil a duchovního života. J. Jirásek vyzval ke společné práci na těchto problémech.

K. Berka poukázal na to, že jednou z klíčových otázek jsou *podmínky pro rozvoj teorie vědy* a přípravu nových sil v této specializaci. Výzkum vědy u nás dosáhl po věcné stránce ve spolupráci zejména se sovětskými autory značných úspěchů, jak o tom svědčí publikace *Člověk, věda, technika* a *Socialismus a věda*. Po institucionální stránce i s ohledem na výchovu odborníků v této oblasti neodpovídá však současný stav požadavkům praxe budování rozvinuté socialistické společnosti. Návrh na vytvoření nového vědního oboru – teorie vědy –, který byl podán již před řadou let, neprošel však již na nejvyšší schvalovací instanci. V argumentaci, která neřešila meritorně otázku, zda výzkum vědy je teoreticky a prakticky opodstatněn, se poukazovalo na to, že teorie vědy není ještě dostatečně propracována a že v tomto oboru není dostatek pracovníků, kteří by mohli zajistit kvalitu. Tyto argumenty lze pochopitelně uplatnit na každou nově se konstituující disciplínu. V době, kdy voláme po novém myšlení a hovoříme o přestavbě, je třeba tuto mezeru v naší vědní soustavě co nejdříve vyplnit a vyvodit z toho i nezbytné důsledky pro naše školství.

A. Miltová se vyslovila k potřebě *sociologického výzkumu vědy jako sociální instituce*, tj. k orientaci výzkumu na takové otázky, jako jsou sociální efektivita dosavadních způsobů řízení vědy, mimovědní ovlivňování – pozitivní či negativní – poznávacích aktivit, problém autority, kooperace a konkurence ve vědě, fungování vnitřního normativního systému ve vědě atd. Tento stručný výčet představuje možný základ výzkumného programu v oblasti sociologie vědy na několik let. O realizaci takového projektu bychom měli samozřejmě uvažovat, tím spíše, že i ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi je sociologie vědy v Československu téměř na okraji zájmu. V rámci oboru byly učiněny první kroky k získání empirických poznatků o sociálních aspektech fungování vědy, a to konkrétně v rámci připravovaného empirického výzkumu intenzifikace vědeckovýzkumné činnosti.

Na světově unikátní *možnosti spolupráce filozofů, sociologů a metodologů vědy* v rámci jednoho pracoviště Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV upozornil M. Soukup. Jde o to, aby program výzkumu zvyšoval vědeckou prestiž oborů i ústavu ve společnosti a aby bylo ve výzkumné práci ústavu využito spolupráce všech oborů ke vzájemnému obohacování.

Politické praxi nepomáhá, nýbrž škodí, podle slov K. Pomaizla, když je společenská věda odsuzována k roli pouhého komentátora už známého, když nevyužívá stranické dokumenty jako podnět k dalšímu rozvoji poznání, ale jako jeho nepřekročitelný limit. Důležitým aspektem *vědecké práce* v současných podmínkách je její *internacionalizace*. Ta předpokládá mezinárodní výměnu názorů, tedy publikace ve světových jazycích, v dohledné době by to měly být mezinárodní časopisy a jednou určitě i integrovaná mezinárodní pracoviště.

Na závěr konference ředitel ústavu J. Pecen stručně shrnul výsledky jednání. Pozitivně zhodnotil výraznou snahu vracet se k východiskům – k pracím klasiků, 3. programu KSSS a k linii XVII. sjezdu KSČ, na jejich základě orientovat další badatelskou činnost a stanovit pro ni vyšší měřítko. V nové koncepci bude práce ústavu rozvíjena jako jednota filozofie, sociologie a teorie vědy.

Z diskuse vyplynula shoda názorů všech účastníků konference ve dvou základních aspektech: 1. je třeba hlouběji rozpracovávat teorii, 2. projevuje se všeobecný nedostatek vědeckých kádrů a jejich málo kvalitní příprava a pochopitelně existuje i vztah mezi touto kvantitativní a kvalitativní stránkou. V tomto směru je třeba učinit účinná opatření.

Ideologická konference Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k pojetí vědeckovýzkumné práce a zvýšení jejího přínosu sociálně ekonomickému rozvoji československé společnosti byla podnětná nejen svou koncepční orientací, ale zejména řadou kritických postřehů a námětů k prohloubení další vědecké práce. Takováto setkání by se v budoucnu měla stát pravidelnou součástí vědeckého života ústavu.

Eva Bártová
Hynek Jeřábek

Seminář „Rodina a kulturní rozvoj společnosti“

Ve dnech 16.–18. února 1987 se v Domě vědeckých pracovníků v Liblicích konal seminář *Rodina a kulturní rozvoj v současné československé společnosti*. Jednalo se o společnou akci sekce sociologie rodiny a sekce sociologie kultury a volného času Československé sociologické společnosti při ČSAV, která byla inspirována propojením obou témat na úrovni dílčího úkolu ve státním plánu základního výzkumu pro období 1986–1990.

Významu rodiny pro formování kulturních vzorů byla již v minulosti věnována značná pozornost. Jmenovitě ve výzkumné práci katedry teorie a řízení kultury filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, která se dlouhodobě zabývá problematikou formování mladé generace a její kulturní úrovně. V tomto kontextu nelze opomíjet současnou rodinu, neboť tvoří jedno z nejzávažnějších formativních prostředí pro rozvoj mládeže. Katedra teorie a řízení kultury věnuje velkou pozornost sociologické interpretaci problému. Její pracovníci provedli řadu podnětných výzkumů v této oblasti, shromáždili zajímavé empirické informace a především formulovali základní poznatky o roli rodiny při formování osobnosti mladého člověka v diferencovaných sociálních prostředích. Vzájemné vazbě rodiny a kulturního rozvoje se nicméně věnuje poměrně omezený počet odborníků v oblasti kultury a volného času. Pro většinu z nich se jedná o hraniční a snad i okrajové téma mezioborového výzkumu.

Ani mezi sociology, kteří se zabývají problematikou rodiny, není spojení s tématem kultury obvyklé. Důvodů je několik. Analýza nejzávažnějších problémů současné rodiny vyžaduje věnovat se především dimenzi sociálně ekonomické a celému komplexu otázek spatřých se stabilitou této instituce a vysokou rozvodovostí manželských párů. Poznání kulturně výchovné funkce proto nepatří mezi priority, i když je — zcela v souladu s vývojem rodiny a potřebami společnosti — uznávána jeho závažnost. To neznamená, že sociologie by zanedbávala teoretický výzkum. Jmenovitě práce zabývající se funkcemi rodiny v rozvinuté socialistické společnosti věnují velkou pozornost právě kulturně výchovnému významu této instituce (viz například J. Bauerová, J. Jančovičová, M. Mrkosová, M. Šolcová). Opomíjen však zůstává empirický výzkum; reálné poznání kvality výchovy v současné rodině a sociální zakotvenosti případných diferencí. Také inspirace u pedagogů může být jen omezená. Pedagogické vědy chápou svůj předmět jako formulaci cílů výchovného působení a vymezení prostředků, jimiž jsou tyto cíle dosahovány v jednotlivých složkách společensky řízeného výchovně vzdělávacího systému. Sociální aspekty výchovného působení na mladou generaci nejsou obecně předmětem velkého zájmu, a proto pedagogové nemají ani příliš rozvinuté metodologické nástroje tohoto poznání.

Cílem semináře bylo umožnit setkání sociologicky orientovaných odborníků, kteří mají zájem seznámit se s úrovní poznání v uvedené oblasti a především mohou výsledky své práce přispět k jeho dalšímu prohloubení. Z tohoto hlediska lze přednesené referáty rozdělit do tří skupin. První skupina referujících podrobněji seznámila účastníky semináře s výsledky práce katedry teorie a řízení kultury v minulé pětiletce, s koncepcí hlavního výzkumného úkolu pro tuto pětiletku i s obsahem dílčích úkolů řešených v jeho rámci. Druhá skupina byla tvořena převážně sociology pracovišť základního výzkumu. Tito autoři informovali o vzájemných vztazích rodiny a kultury, jak se jeví v kontextu šířeji koncipovaných výzkumů. Třetí skupina soustřeďovala referující z nejružnějších pracovišť resortního výzkumu, kde je — v rámci řešených problémů — pozornost věnována také některým aspektům rodiny a kultury.

M. Matějů (katedra teorie a řízení kultury filozofické fakulty UK, Praha) ve svém vystoupení shrnul nejzávažnější *sociologické a sociálně psychologické souvislosti přenosu kultury a kulturních hodnot v rodině*. Z hlediska sociologického poznání poukázal na tyto nejzávažnější otázky: problém vztahu rodiny k příjmu kultury, percepce a interiorizaci kulturních hodnot; kvalitu rodinného mikroklimatu jako stimulačního faktoru kulturního rozvoje; rozvíjení potřeby seberealizace dětí a ostatních členů; problém kulturní percepce jako kompenzačního činitele a v neposlední řadě otázky spolupráce či divergence rodiny a ostatních výchovných institucí v této oblasti. Zdůraznil, že přijetí kulturních vzorů má jmenovitě u adolescentní mládeže velmi podstatné sociálně psychologické dimenze. Souvisejí především s narůstající divergencí mezi biologickou a sociální dospělostí, ale i s faktem, že realizaci řady interiorizovaných vzorů chování mládež „odkládá“ do doby, kdy se bude nacházet v odpovídající sociální situaci (vstup do zaměstnání, založení rodiny ap.). V tomto kontextu je poměrně obtížné odhalit u adolescentní mládeže

faktický význam rodiny pro předávání kulturních mechanismů. To vyžaduje mimo jiné kontrolovat a analyzovat podstatné rozdíly mezi generací rodičů a dětí, vyplývající ze somatických, osobnostních, socializačních diferencí i odlišností převládajících typů intergenerační mobility.

J. Žák (filozofická fakulta UK, Praha) informoval o koncepci hlavního úkolu SPZV IX-10-6 *Formování mladé generace prostředky kultury a kulturní aktivita mládeže*, který je koordinován katedrou teorie a řízení kultury FF UK. Výzkum je rozčleněn do čtyř dílčích úkolů, na nichž se podílejí i další pracoviště. První z nich si klade za cíl vymezit podíl rodiny na formování kulturního profilu mladé generace. Řešitelským pracovištěm je Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV. Složení výzkumného týmu garantuje spolupráci etnografů, sociologů i pedagogů. Druhý dílčí úkol se zaměřuje na význam školy v tomto procesu. Bude řešen silami katedry pedagogiky FF UK. Další dva úkoly budou zpracovány koordinačním pracovištěm. Jde jednak o problém účinnosti a vzájemné kooperace státních institucí, společenských organizací a jejich kulturních zařízení při výchovném vlivu na mladou generaci a dále o roli, jež v tomto procesu plní prostředky masové komunikace. Referující vymezil pojetí mládeže i kultury jako složité, sociálně diferencované systémy. Upozornil také na některé obtíže i bílá místa, která se zřejmě v této pětiletce nepodaří překonat. Jedním z nich je pracovní vymezení sociální skupiny mládeže pouze na období profesní přípravy, což vyplývá nejen z rozhodujícího významu této fáze, ale i omezené výzkumné kapacity řešitelských pracovišť. Účastníci semináře byli dále seznámeni s rozhodujícími hypotézami hlavního úkolu, které upozorňují na řadu závažných společenských problémů v této oblasti a nezbytnost jejich řešení. Jde například o nízkou účinnost vynakládaných prostředků i výchovného úsilí, otázky optimalizace dosavadních forem, průvodních negativních efektů kulturních aktivit a zájmové činnosti mladé generace.

M. Mrkosová (Ústav etnografie a folkloristiky ČSAV, Praha) se ve svém příspěvku zaměřila na *základní problémy sociologické teorie rodiny*. Současný kontext vývoje sociologických disciplín vyžaduje orientovat se stále výrazněji k otázkám společenské změny. To je podmíněno především schopností kritické sebereflexe sociologického poznání. V dalším se autorka pokusila naznačit některé možnosti rozvoje teoretických koncepcí sociologie rodiny i s určitými průniky do oblasti kultury. Zhodnotila rozporné rysy vývoje současné rodiny v širším společenském kontextu a upozornila na možnost určité inverze prozatím převládajících tendencí v rozvoji sociálních a sociálně politických aktivit jednotlivých generací. V jejím důsledku se mladí lidé v prvním období své dospělosti orientují přednostně na založení rodiny a podstatné momenty jejich sociálního rozvoje jsou přesouvány do starších věkových skupin. To souvisí s dalším zvyšováním vzdělání, profesní dráhou, aktivizací v občanském a politickém životě. V závěru svého vystoupení autorka zdůraznila nezbytnost přechodu od strukturálně funkcionálního výkladu rodiny k dialektickému pojetí, k odhalování rozporů a možností jejich řešení. Ve vzájemné vazbě sociologie rodiny a kultury to znamená přednostní orientaci na problém hodnot, a to především takových, které vedou k humanizaci a rozvoji sociální podstaty člověka.

E. Rendlová (Ústav sociálního rozvoje právnické fakulty UK, Praha) se zaměřila na některé *aspekty sociálně kulturního rozvoje v rámci rodiny*. Upozornila na skutečnost, že sféra volného času, a tedy i kulturního využití je také oblastí, jejímž prostřednictvím rodinná instituce uspokojuje své skupinové zájmy a kde je stále ještě uplatňována poměrně silná sociální kontrola. Požadavek otevřenosti rodiny vůči společnosti i všestranného rozvoje jejích členů se zatím nejvíce prosadily ve sféře práce. V oblasti volného času a individuálních zájmů jsou konfrontovány s hodnotou koheze a stále ještě silnou tendencí k uzavřenosti rodinné kolektivity. Vývoj kulturních vzorů v této oblasti má velmi pravděpodobně rozdílnou dynamiku především v závislosti na sociokulturním kontextu regionu a spíše druhotně na typu rodiny. V druhé části příspěvku autorka hovořila o významu sociálního typu rodiny pro úspěšnost dětí v základní škole a tedy i jejich šance absolvovat určitou variantu další profesionální dráhy. Rostoucí požadavky na školní vzdělání, řada nedořešených organizačních obtíží (rozsah administrativy učitelů, vysoké počty žáků ve třídách ap.) i pomalé překonávání encyklopedického pojetí výuky neustále zvyšují rozsah domácí přípravy dětí. Tato poloha obecně nezbytné spolupráce rodiny a školy dále znevýhodňuje děti rodičů s nižší kulturní i vzdělanostní úrovní a posiluje tak autoreprodukční tendence současné rodiny.

A. Vodáková (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zaujala účastníky semináře úvahou o *významu rodiny v procesu vytváření sociálního postavení a konfrontace životních rolí*. Zaměřila se na průnik tří podstatných sociálních kontextů

lidského života: rodinu, práci a zájmové skupiny. Nastínila základní rysy historického vývoje, v jehož důsledku dochází postupně k oddělování těchto sfér. Proto také nutně vyvstává problém jejich vzájemné koordinace. V kapitalistické společnosti je stále ještě do značné míry řešen rozdílnou distribucí skupin obyvatelstva. V našich podmínkách jde o podstatně jiný problém — způsobem řešení i společenskou závažností — neboť společenská i individuální potřeba rozvoje sociálních dimenzí lidského života mimo jiné znamená, že plodný a bohatý život člověka je vymezen účastí ve všech uvedených sférách, a to prakticky v každém věkovém pásmu. Autorka se dále zaměřila na podstatné momenty napětí vyplývající z koordinačních obtíží a především z faktu, že každá z těchto sfér jinak vymezuje sociální čas člověka. Tento problém ilustrovala na vzájemném vztahu rodiny a práce.

M. Kučera (Český statistický úřad, Praha) vnesl do jednání semináře důraznost „tvrdých“ statistických dat. Hovořil o *specifických rysech naší současné mladé rodiny*, jimiž se — v různé míře — liší od mladých manželství ve vyspělých kapitalistických a někdy i socialistických státech. Pozornost věnoval především rysům, které lze považovat za problémové. Jde o nedostatečnou sexuální výchovu mladé generace, sňatky a rození dětí ve velmi mladém věku. Časné sňatky i porody jsou podle názoru referenta také motivovány potřebou sociální prestiže a únikem z rodičovské rodiny. O v průměru nízké sociální zralosti snoubenců v tomto věku svědčí i fakt, že se mezi nimi vyskytuje větší podíl jedinců s nejnižším vzděláním (neúplné či úplné základní) a jsou také častěji z neúplných rodin. Druhou závažnou skupinou otázek je bytová situace mladých manželství a ekonomická pomoc rodičů. Vedle známých obtíží „čekání“ na byt referující také upozornil, že mladé rodiny se v průměru stěhují do nejdražších bytů (převaha družstevní výstavby). Uvedl dále některé informace o finančních přesunech mezi domácnostmi dospělých dětí a jejich rodičů; problémech, které tak vznikají ve vícečetných rodinách i nebezpečí přílišné sociální závislosti mladých rodin na generaci rodičů.

Problematické bydlení současné rodiny bylo věnováno také vystoupení Z. Barochové (Výzkumný ústav sociálního rozvoja a práce, Bratislava). Autorka se zaměřila na *vytipování vlivu obytného prostředí na kulturní rozvoj a volný čas rodiny*, a to především v kontextu sblížování způsobu života města a venkova. Z. Kučera (Ústav zdravotní výchovy, Praha) informoval o nejnovějších výzkumných poznatcích, které ozřejmují *roli rodiny při formování zdravého způsobu života* jejích členů. Výsledky potvrzují hypotézu o zdravotní kultuře rodiny, která je v zásadě příznivě otevřena společenské výchově, uplatňované především hromadnými sdělovacími prostředky. Hlavní význam pro zdravotní chování rodiny má matka, která pro rodinu definuje závažnost nemoci jejího člena i nutnost návštěvy lékaře. Matka je rozhodující činitel při spolupráci s lékařem, tenduje však i ke zvýšenému zneužívání léků.

H. Dvořáková (Výzkumný ústav FTVS, Praha) informovala o výsledcích výzkumu *Tělesná kultura ve způsobu života rodin s předškolními dětmi*. Přínos této složky výchovy pro zdárný vývoj dětí je rodinou akceptován, velmi různé jsou však již představy o jejím žádoucím rozsahu. Podíl rodin, které se pravidelně věnují tělesnému rozvoji dětí, není příliš velký. Tato nežádoucí situace často vyplývá z nedostatečné vybavenosti v místě bydliště. J. Honcová (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha) hovořila o *generačním výzkumu zemědělských rodin*, které měla možnost sledovat ve třech generacích. A. Seklová (Socialistická akademie, Hodonín) seznámila účastníky s výzkumem *hodnotových orientací technické inteligence*. J. Hofbauer (v důchodu) se zaměřil na některé aspekty *predikce v manželských a předmanželských vztazích*.

V závěru semináře informoval L. Macháček (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) účastníky o nejzávažnějších poznatcích vědecké konference *Žena ve společenské sféře práce*, která se konala v prosinci minulého roku v Bratislavě. Zaměřil se na dva problémy. Podle názoru ekonomů se předpokládané změny ve struktuře zaměstnanosti a nezbytnost profesionální rekvalifikace budou týkat více žen než mužů. Využití vzdělanostního a kvalifikačního potenciálu ženské pracovní síly tak získává velmi podstatné makrosociální dimenze. Určitým problémem se velmi pravděpodobně stane využití práce žen v technických odvětvích i další vývoj profesionální přípravy dívek na dělnická i ostatní povolání technického typu. Referující formuloval řadu závažných otázek společenských funkcí ženy, které je nezbytné řešit v souladu s potřebami společnosti i sociálního rozvoje ženské populace. V druhé části příspěvku informoval o vědecké diskusi zacílené ke zkvalitnění výzkumu ženy a rodiny. Upozornil na trvající problémy koordinace, nedostatečný

informační systém i náročnost spolupráce základního i aplikovaného výzkumu a společenské praxe.

Společná akce sekce sociologie rodiny a sekce kultury a volného času byla motivována především potřebou vzájemné informovanosti. Jednání semináře tento cíl nesporně splnilo. Ukázalo, že existuje mnoho styčných bodů při teoretickém rozpracování problematiky i koncepci empirických výzkumů, že řada poznatků jedné oblasti je inspirující pro druhou sféru. Vzhledem k tomu, že se jedná o poměrně vzdálená témata sociologického poznání, nehrozí zde dosud nebezpečí zbytečné duplicity výzkumné práce. Spíše se ukázalo mnoho bílých míst, která jsou dosud mimo sféru hlavního zájmu odborníků obou sekcí. Převážně informativní charakter semináře poněkud poznamenal přílišnou šíři tematického záberu, což nedovolilo vyčlenit dostatečný časový prostor k hlubšímu prodiskutování závažných koncepčních problémů. Účastníci se shodli na tom, že v příštím období by bylo žádoucí koncipovat podobný seminář k úzeji vymezenému tématu a přizvat k diskusi také odborníky z jiných oborů a především z praxe. Proto uvítali vstřícný návrh slovenské sekce sociologie mládeže, která zorganizuje společné setkání sekce sociologie rodiny, sekce mládeže a sekce kultury a volného času Československé a Slovenské sociologické společnosti. Tématem bude problém kulturních vzorů ve výchově k manželství a rodičovství.

Eliška Rendlová

Seminář „Teoretické a metodologické problémy výzkumu mládeže“

Ve dnech 18.–20. února 1987 uspořádala sekce sociologie mládeže Československé sociologické společnosti ČSAV seminář k teoretickým a metodologickým otázkám výzkumu mládeže, kterého se zúčastnila 61 osoba. Jak zdůraznil v úvodu jednání D. Holda, seminář byl připraven s ohledem na nové, aktuální úkoly, které před sociologií vůbec a před sociologií mládeže pravděpodobně v daleko větší míře ставi současný vývoj naší společnosti. Podmínky, v nichž dnes probíhají sociologické výzkumy mládeže, jsou nesrovnatelně lepší, než byly v době, kde se sekce sociologie mládeže konstituovala. Tehdy, v první polovině sedmdesátých let, byla sekce sociologie mládeže vlastně jedinou, pochopitelně omezenou základnou pro koordinaci výzkumného úsilí v této oblasti, pro diskuse nad teoretickými, metodologickými i praktickými otázkami postavení a úlohy mládeže v socialistické společnosti. V současné době, tj. od počátku osmdesátých let a zvláště pak v 8. pětiletce, je ve státním programu základního společenskovědního výzkumu ustanoven samostatný vědeckovýzkumný směr IX-10 *Mladá generace při budování rozvinuté socialistické společnosti*. Rada tohoto stěžejního směru je zřízena při Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kde též pracuje oddělení výzkumu mládeže, které koordinuje jeden z hlavních úkolů tohoto směru. V rámci uvedeného výzkumného programu působí i řada dalších pracovišť základního výzkumu, a to jak ústavy Akademie věd (Pedagogický ústav JAK ČSAV, Psychologický ústav ČSAV, Praha), tak jednotlivé fakulty a pracoviště vysokých škol (filozofická fakulta UK Praha, filozofická fakulta UK Bratislava, Ústav marxismu-leninismu UK Praha, fakulta tělesné výchovy a sportu UK, Praha). Ve výzkumu mládeže je zapojena i Ústřední politická škola SSM. Vytvořila se tak situace, kdy jsou dány organizační a institucionální podmínky pro kvalitativně nové zvládnutí problematiky mládeže. Proto bylo možné připravit seminář sekce sociologie mládeže jako společné zasedání sociologů a představitelů výzkumných pracovišť, které se v rámci stěžejního směru státního plánu základního výzkumu problematice mládeže věnují.

Vlastní program semináře obsahoval dvě vzájemně související linie jednání.

V první z nich, kterou zahájilo vystoupení představitelů oddělení pro výzkum mládeže Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV (ss. A. Kabátek a H. Jeřábek), dále pak společný referát ss. D. Holdy a A. Matějovského, převládala živá, obsažná a často i dosti zásadní diskuse základních metodologických a teoretických otázek výzkumu mládeže. Tato diskuse zcela logicky přecházela i k obecnějším problémům metodologie sociologického výzkumu vůbec a někdy i k otázkám metodologie společenskovědního poznání. Vhodným organizačním základem této části semináře byla kombinace referátů s „kulatým stolem“, v jehož průběhu dostalo příležitost k vyjádření stanovisek více než dvacet účastníků semináře.

Druhá linie, v níž převládala spíše informativní, i když obsahově reprezentativní vystoupení představitelů „nesociologických“ vědních oborů, tj. především pedagogů

a psychologů, umožnila účastníkům semináře konkretizovat představu o základních přístupech těchto vědních disciplín k problematice mládeže.

Kvalitu semináře pozitivně ovlivnila skutečnost, že představitelé oddělení pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV předali účastníkům rozsáhlý písemný materiál *K teoreticko-metodologickým otázkám výzkumu mládeže*, představující jednu z kontrolovatelných etap hlavního úkolu IX-10-3.

Seminář tak přinesl určitý obrat v dosavadní tradici obdobných seminářů. Zatímco v minulosti bylo jejich hlavním smyslem zprostředkování výměny poznatků a zkušeností z práce různých pracovišť a někdy i izolovaných výzkumníků věnujících se problematice mládeže, seminář naznačil možnost realizace setkání, na nichž převládá výměna názorů, tvůrčí diskuse a jejich zhodnocení ve vyšší kvalitě sociologických přístupů k poznání mládeže. Věnujme proto podrobnější pozornost obsahu jednotlivých vystoupení i rozsáhlé diskuse.

V prvním z přednesených referátů *K teoretickým otázkám výzkumu mládeže* seznámil A. Kabátek účastníky s teoretickou koncepcí, zpracovanou v oddělení výzkumu mládeže ÚFS ČSAV v rámci úkolů SPZV v roce 1986. Soustředil se na dva okruhy problémů. V prvním konkretizoval představy o aktuálních úkolech výzkumu mládeže z hlediska potřeb společenské praxe a diskutoval historicky pojatou dialektiku empirických a teoretických přístupů. Na základě kritiky minulých etap vývoje sociologie mládeže v ČSSR podtrhl nezbytnost rozpracování obecné teorie mládeže, jejíž význam je jak v koncepčním založení výzkumného programu, tak v přípravě zásadních rozhodnutí pro politiku vzhledem k mládeži v naší společnosti. Zdůraznil nutnost překročit při konstruování takové teorie hranice sociologie mládeže i sociologie obecně, využít podnětů z celého systému marxismu-leninismu a z dalších společenskovědních disciplín, zvláště pak z psychologie a pedagogiky. Na základě reprodukčního pojetí mládeže pak v druhé části svého vystoupení vysvětlil teorii „společenského zrání mládeže“, vymezil mládež jako novou, kvalitativně odlišnou vrstvu společenské kontinuity a komentoval grafický model sociálního zrání mládeže, který má umožnit vymezení charakteristik jednotlivých generací. Obměnou těchto generací se pak realizují dějiny. Zdůvodnil nezastupitelnost generačních rozporů jako nutného článku společenského vývoje a v závěru svého vystoupení ukázal na praktické konsekvence této teoretické koncepce při aktivizaci mládeže jako subjektu urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialismu.

Druhým ze zásadních referátů prvního dne semináře bylo vystoupení H. Jeřábka na téma: *Metodologické problémy výzkumu mládeže*. Autor vysvětlil i názorně dokumentoval čtyři základní metodologické principy, jejichž zachování podmiňuje zkvalitnění výzkumů mládeže, resp. jejichž respektování ve výzkumu mládeže by umožnilo rozpracovat marxisticko-leninskou teorii mládeže na kvalitativně vyšší úrovni a současně poskytovalo přesnější materiály pro potřeby společenské praxe. Jde o následující metodologické principy:

- interdisciplinární přístup k výzkumu mládeže
- výzkum mládeže pojatý jako součást výzkumu společenské dynamiky
- výzkum mládeže jako jednota zkoumání kvalitativních a kvantitativních společenských jevů
- výzkum mládeže jako jednota analýzy, syntézy a prognózy.

Třetím ze vstupních referátů bylo společné vystoupení D. Holdy (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) a A. Matějovského (ÚFS ČSAV, Praha) na téma: *Ontologické či marxistické pojetí mládeže*. Poměrně obsáhlý referát (je připravován k publikaci v některém z dalších čísel Sociologického časopisu) navázal na oba předchozí v dvojím slova smyslu. Za prvé konkretizoval hodnocení dosavadního vývoje sociologie mládeže a kriticky poukázal na některé limity teoretických i metodologických přístupů v sedmdesátých letech. Za druhé pak autoři upozornili na některé problematické a diskusní momenty teoretické koncepce, předložené v předcházejících vystoupeních. Jde, podle jejich názoru, především o pojetí mládeže jako progresivního subjektu historického vývoje, o názor, že rozpor generací je pozitivní, hybnou silou vývoje socialismu apod. V závěrečné části pak naznačili možnosti, které poskytuje klasické marxistické pojetí, v němž je problematika postavení a úlohy mládeže založena na rozboru sociálních vztahů a jejich vývoje. Jinak řečeno, proti představě, podle níž analýza mládeže poskytuje dostatek možností pro rozbor společnosti, včetně jejího budoucího vývoje, zdůraznili analýzu společnosti a jejího vývoje jako základ pro pochopení specifik mládeže, respektive různých generací mládeže.

Rozdíly v názorech projevené v úvodních referátech poznamenaly jeho další průběh. Zvláště výrazně pak jednání u „kulatého stolu“, která vedli prof. R. Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha) a E. Freiová (Výzkumný ústav inženýrského studia při ČVUT, Praha).

Byla diskutována řada závažných otázek především metodologického charakteru. Především to byla koncepce společenského zrání, jejíž autoři zdůraznili, že její hlavní smysl nespočívá v prosté negaci dosavadních přístupů, ale spíše ve snaze sledovat procesualní, vývojový charakter problému. Pokládají za nezbytné naplnit prezentovaný „model společenského zrání“ historicky konkrétním, tj. sociálně třídním obsahem.

Další téma diskuse bylo zaměřeno na otázky vztahu objektu a subjektu dějinného vývoje a zvláště pak vývoje socialistické společnosti, na otázky interdisciplinarity, možnosti a mezi vytvoření obecné teorie, která by přesáhla hranice jednotlivých vědních oborů, jinak řečeno, na otázky metodologického a praktického významu „metateorie“ apod. V závěrečné části diskuse se účastníci shodli v názoru, že variabilita existujících přístupů směřuje v zásadě jednotným směrem, tj. k hledání metod, forem, cest k větší aktivizaci mládeže v procesech sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti. L. Macháček (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) upozornil na potřebu zásadnějšího zhodnocení dosavadního vývoje sociologického přístupu k výzkumu mládeže a předložil námět připravit antologii studií sociologů mládeže z období let 1970–1986 jako podklad pro orientaci začínajících vědeckých pracovníků v sociologii mládeže a pedagogů a psychologů, kteří vstupují do interdisciplinární spolupráce se sociologi.

V druhé linii jednání semináře, která si vyžádala přibližně též jednu polovinu celkové doby jeho trvání, byla základní orientace dána referáty F. Semráda z Pedagogického ústavu JAK ČSAV a prof. J. Janouška z filozofické fakulty UK.

F. Semrád hovořil k otázkám metodologie výzkumu mládeže z hlediska pedagogických věd. Za hlavní obsah tohoto výzkumu označil otázky záměrného utváření vědomí, osobnosti mladého člověka a za kritérium efektivnosti výchovy míru aktivizace osobnosti z hlediska úkolů společenského rozvoje. V konkrétnějším pohledu pak podrobněji rozebral některé aktuální otázky pedagogické teorie a praxe, jako například změny vzájemných vztahů výchovných institucí (rodina a škola), upozornil na rizika spojená s přeceňováním možností školy ve výchovném procesu a ignorováním živelného výchovného působení jiných institucí a faktorů. Zdůraznil nezbytnost ve větší míře „pedagogizovat“ prozatím nezáměrné výchovné působení až již rodiny, nebo dalších reálné výchovné působících struktur. V závěru svého vystoupení podal zajímavou informaci o některých výsledcích výzkumné práce ústavu, zvláště pak o výsledcích výzkumů zaměřených na světónázorové orientace mládeže a o výsledcích obsahové analýzy učebnic z hlediska jejich výchovně vzdělávacího působení.

Další referát, věnovaný podílu psychologie ve výzkumu mládeže, přednesl prof. J. Janoušek. Poskytl účastníkům přehlednou informaci o zapojení psychologického výzkumu v řešení problematiky mládeže a věnoval se pak zásadním metodologickým otázkám. Zdůraznil nezbytnost chápat mládež v dialektické vazbě objektu a subjektu a upozornil na to, že sociální status mládeže závisí na sociální struktuře a typu výchovy. Vývoj vzhledem k věku je pak určován typem vztahů s tou sociální skupinou, která je z hlediska individuálního vývoje nejdůležitější, která zaujímá prioritní postavení v referenčních skupinách. Vývoj skupin mládeže je pak pochopitelný jen jako průnik jejich individuálních, věkových a sociálně strukturálních charakteristik. V závěru zdůraznil další perspektivy, spočívající ve využití sovětských poznatků v oblasti teorie kolektivu a přechodu osobnosti od regulace k autoregulaci.

Oba referáty věnované pedagogickým a psychologickým přístupům k mládeži byly doplněny vystoupeními především pedagogů, kteří přednesli podnětné informace o probíhajících výzkumech a výsledcích. Šlo o vystoupení D. Franclové na téma volného času mládeže, M. Hradečné na téma *Vztah rodiny a školy ve výchovném procesu*, E. Valterové o problematice celoživotního vzdělávání a J. Pstružinové o úloze komunikace ve výchovně vzdělávacím procesu (všechny Pedagogický ústav JAK ČSAV, Praha).

I tento blok, věnovaný pedagogickému a psychologickému výzkumu mládeže byl doplněn rozsáhlou diskusí, i když, vzhledem k tomu, že většinu účastníků představovali sociologové, šlo spíše o dotazy, než o diskusi ve vlastním slova smyslu. Nicméně se potvrdilo, že společné jednání představitelů různých vědních oborů

k jednomu tématu je všestranně výhodné a že přínos takového jednání pro rozvoj poznání je velmi významný.

Celkově je možno zdůraznit, že seminář signalizoval možnost podstatného zlepšení obsahu podobných vědeckých setkání a to jak z hlediska rozšíření informací, tak — a to je snad nejdůležitější — z hlediska vytvoření prostoru pro obsažnou, často kritickou, ale soudružskou a tvůrčí diskusi. Ta probíhala nejen organizovanou formou, ale probíhala i mimo vlastní zasedání. V závěru proto mohl D. Holda poděkovat za aktivní účast všem, a to nejen formálně. Loučil se se stejným počtem účastníků, které vítal v úvodu semináře.

Rudolf Franěk

СТАТЬИ

<i>Зих Ф.</i> : Начало исторических изменений нашего времени	417
<i>Кутта Ф.</i> : Основные отношения прогноза социального развития.	425
<i>Лингарт Й.</i> : Актуальные вопросы прогноза социального развития и образа жи	440
<i>Сухы Й.</i> : Прогнозирование развития социалистического образа жизни.	458
<i>Витечко Я.</i> : Будущее образа жизни — попытка поиска ответов на открытые вопросы.	470
<i>Малица Л.</i> : Образ жизни в пенсионном возрасте	487
<i>Ружичка Р.</i> : Общественная собственность и проблема противоречия.	501

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Войнова В. Д. - Чернякова Н. Е.</i> : Организационно-методические особенности группового анкетирования	516
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ражнок Я.</i> : Стена, Общественный контроль и трудовой коллектив.	524
<i>Сурынек А.</i> : Г. С. Батыгин, Обоснование научного вывода в прикладной социоло- гии	526
<i>Демьянчук Н.</i> : И. П. Мамыкин, Техническое творчество: Вопросы теории и мето- дологии	528

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Бартова Е. - Ержабек Г.</i> : Идеологическая конференция Института философии и социологии Чехословацкой академии наук	532
<i>Рендлова Э.</i> : Семинар «Семья и культурное развитие общества».	537
<i>Франек Ч.</i> : Семинар «Теоретические и методологические проблемы исследований молодежи».	540

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1987, číslo vyšlo v září 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

Table des Matières No. 5/1987

ARTICLES

Zich F.: Commencement des transformations historiques de nos jours	417
Kuta F.: Relations fondamentales du pronostic du développement social	425
Linhart J.: Questions d'actualité du pronostic du développement social et mode de vie	440
Suchý J.: Pronostic du développement du mode de vie socialiste	458
Vítečková J.: L'avenir du mode de vie — Un essai tenté pour trouver les réponses aux questions ouvertes	470
Malická L.: Le mode de vie à l'âge de retraite	487
Růžicka R.: Propriété sociale et le problème de contradiction	501

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Vojnovová V. D. — Černakovová N. E.: Les singularités d'organisation et méthodiques des enquêtes de groupe	516
---	-----

COMPTES RENDUS

Ražnok J.: J. Stena, Spoločenská kontrola a pracovný kolektív (Le contrôle social et le collectif de travail)	524
Surynek A.: G. S. Batygin, Обоснование научного вывода в прикладной социоло- гии (Motivation des notions scientifiques dans la sociologie appliquée)	526
Demjančuk N.: I. P. Mamukin, Техническое творчество: Вопросы теории и мето- дологии (Puissance créatrice technique: Questions théoriques et méthodolo- giques)	528

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Bártová E. — Jeřábek H.: Conférence idéologique de l'Institut pour philoso- phie et sociologie, Académie tchécoslovaque des sciences	532
Rendlová E.: Le séminaire „La famille et le développement culturel de la société“	537
Franěk R.: Le séminaire „Problèmes théoriques et méthodologiques des re- cherches de la jeunesse“	540

Contents No. 5/1987

ARTICLES

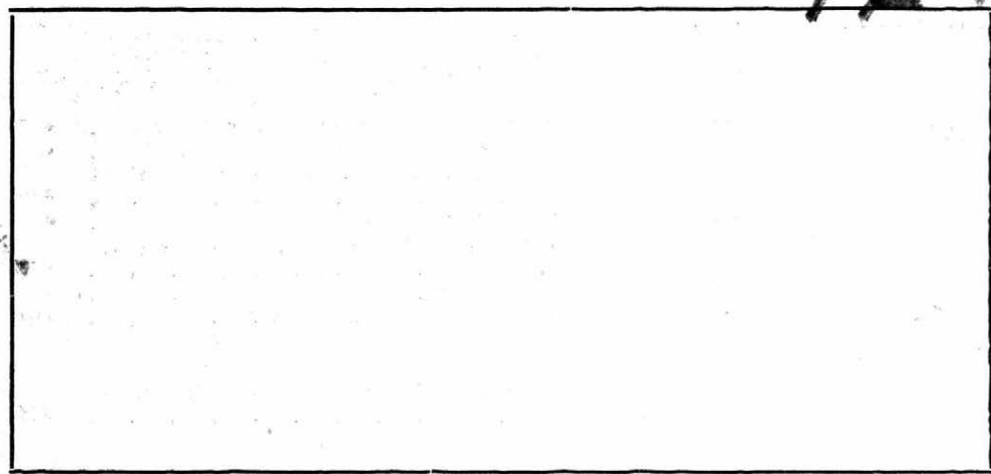
Zich F.: The Beginning of Historical Changes of Our Time	417
Kuta F.: Basic Relations of the Social-development Prognosis	425
Linhart J.: Prognoses of Social Development and of the Way of Life — Actual Issues	440
Suchý J.: Forecasting the Development of the Socialist Way of Life	458
Vítečková J.: The Future of the Way of Life — Attempt at a Search for Answers to Open Questions	470
Malická L.: Way of Life at the Retirement Age	487
Růžicka R.: Social Ownership and the Problem of Contradiction	501

METHODOLOGICAL COLUMN

Vojnovová V. D. — Černakovová N. E.: Organizational and Methodological Specifics of Group Questioning	516
--	-----

REVIEWS

Ražnok J.: J. Stena, Spoločenská kontrola a pracovný kolektív (Social Con- trol and the Working Collective)	524
Surynek A.: G. S. Batygin, Обоснование научного вывода в прикладной социоло- гии (Substantiation of Scientific Findings in Applied Sociology)	526
Demjančuk N.: I. P. Mamukin, Техническое творчество: Вопросы теории и мето- дологии (Technical Creativity: Theoretical and Methodological Questions)	528

Cena 10 Kčs

47 336

NEWS AND INFORMATION

<i>Bártová E. — Jeřábek H.</i> : Ideological Conference of the Institute for Philosophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences	532
<i>Rendlová E.</i> : Seminar "Family and Cultural Development of Society"	537
<i>Franěk R.</i> : Seminar "Theoretical and Methodological Problems of Youth Research"	540

Inhalt Nr. 5/1987

ABHANDLUNGEN

<i>Zich F.</i> : Anfang der historischen Wandlungen unserer Zeit	417
<i>Kutta F.</i> : Grundbeziehungen der Prognose der sozialen Entwicklung	425
<i>Linhart J.</i> : Aktuelle Fragen der Prognosen der sozialen Entwicklung und der Lebensweise	440
<i>Suchý J.</i> : Entwicklungsprognosen der sozialistischen Lebensweise	458
<i>Vítečková J.</i> : Zukunft der Lebensweise — Versuch der Beantwortung offener Fragen	470
<i>Malická L.</i> : Die Lebensweise im Ruhestandsalter	487
<i>Růžicka R.</i> : Gesellschaftliches Eigentum und das Problem des Widerspruchs	501

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Vojnovová V. D. — Černaková N. E.</i> : Organisationsmethodische Eigenarten der Gruppenbefragung	516
---	-----

REZENSIONEN

<i>Ražnok J.</i> : J. Stena, Spoločenská kontrola a pracovný kolektív (Soziale Kontrolle und das Arbeitskollektiv)	524
<i>Surynek A.</i> : G. S. Batygin, Обоснование научного вывода в прикладной социологии (Begründung der wissenschaftlichen Ergebnisse in der angewandten Soziologie)	526
<i>Demjančuk N.</i> : I. P. Mamykin, Техническое творчество: Вопросы теории и методологии (Technische Schaffenskraft: Theoretische und methodologische Fragen)	528

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Bártová E. — Jeřábek H.</i> : Ideologische Konferenz des Instituts für Philosophie und Soziologie der TschAdW	532
<i>Rendlová E.</i> : Das Seminar „Die Familie und die Entfaltung der Gesellschaftskultur“	537
<i>Franěk R.</i> : Das Seminar „Theoretische und methodologische Probleme der Jugendforschung“	540